

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

מאמרים

מירב נקריסדי

ואם לא רב-תרבותיות?

יעל שמריהווישורון

לכודים בין מעמד לאתנו-לאומיות: ג'נטריפיקציה פנים-ערבית בעיר המעורבת

מירב פריץ

נשואים חסרי פנים: פרגמנטציה של הקשר הדיסקרטי בעידן טינדר

ליאת קוליק

פוסחים על שלושת הסעיפים: מתח, העשרה ואיזון בקרב הורים עובדים ולומדים

מאמרי סקירה

יצחק ששון ועתליה רגב

אי שוויון מעמדי בבריאות ובתמותה בישראל: סקירה תיאורטית ואמפירית

אריה קרמפף

תמורה הגדולה כתאוריה כלכלית-פוליטית: המסר של פולני לתנועות השמאל בעידן המשברים הגדולים

הערה על מחקר

סיגל אלון, ענת אורן וקארין בלנרו

הפאנל האינטרנטי ההסתברותי היחיד במדינת ישראל: ייצוגיות, דגימה הסתברותית, ותהליך הגיוס המורחב לפאנל

מפגשים סביב ספרים

חיים חזן, אסתר הרצוג ודניאל בלטמן

אלימות מצד המדינה: גרמניה הנאצית בשנים 1938-1941 / עמנואל מרקס

אריז' סבאע-ח'ורי, דניאל דה מלאך ואבירם צורף

Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914 / Gershon Shafir

ביקורות ספרים

Israeli Sociology

A Journal for the Study of Society in Israel

Articles

Merav Nakar-Sadi

Overcoming Multiculturalism

Yael Shmaryahu-Yeshurun

Trapped Between Class and Ethno-Nationalism: “Intra-Arab Gentrification” in a Contested City

Merav Perez

Married and Faceless: Fragmenting Discreet Relationships in the Age of Tinder

Liat Kulik

Role Conflict, Enrichment and Sense of Balance Among Working and Studying Parents

Review Articles

Isaac Sasson and Atalia Regev

Class-Based Inequalities in Health and Mortality in Israel: A Theoretical and Empirical Review

Arie Krampf

The Great Transformation as a Political Economic Theory: Polanyi’s Message to Leftist Social Movements in the Age of Big Crises

Note on Research

Sigal Alon, Anat Oren and Karin Blannero

The First Probabilistic Web-Based Panel in Israel: Representativeness, Probabilistic Sampling, and Extended Recruitment Process

Conversations about Books

Haim Hazan, Esther Herzog and Daniel Baltman

State Violence in Nazi Germany: From Kristallnacht to Barbarossa / Emanuel Marx

Areej Sabbagh-Khoury, Daniel Demalach and Avi-Ram Tzoreff

Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882–1914 / Gershon Shafir

Book Reviews

علم الاجتماع الإسرائيلي

مجلة علمية لأبحاث المجتمع في إسرائيل

المقالات

ميراف نقار سدي

التعددية الثقافية، الى اين؟

يعايل شماریاهو-يشورون

بين الطبقة والقومية-الاثنية: ظاهرة الاستطباق في المجتمع العربي في المدينة المختلطة

ميراف بيريز

زواج مجهول الهوية: تجزئة العلاقة السرية في عصر "تندر"

لينات قوليق

الوالدين بين صراع الأدوار والاثراء والاحساس بالتوازن

مقالات المراجعة

اسحاق ساسون وعتاليا ريغيف

عدم المساواة الاجتماعية الطبقة في الصحة والوفيات في إسرائيل: مراجعة نظرية وتجريبية

أرييه كراميف

التحول الكبير كنظرية اقتصادية-سياسية: رسالة بولاني للحركات اليسارية في عصر الأزمات الكبرى

ملاحظات حول البحث

سيغال الون, عنات اورن وكارين بلانيرو

قائمة البيانات الإحصائية الإلكترونية الوحيدة في إسرائيل: التمثيل، اخذ العينات الإحصائية وعملية التجنيد الموسعة

محادثات حول الكتب

حاييم حازان, استر هرتسوغ ودانيال بالظمان

عنف الدولة: المانيا النازية بين عامي ١٩١٤-١٩٣٨ / عمانوئيل ماركس

اريج صباغ- خوري, دانيال دي ملاك وأفي-رام تسوريف

الأرض والعمل واصول الصراع الإسرائيلي- فلسطيني, ١٨٨٢-١٩١٤ / غيرشون شافير

مراجعة الكتب

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

כתב העת מייסודו של החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב
נתמך על ידי האגודה הסוציולוגית הישראלית, המכון למחקר חברתי
(ע"ר, נוסד על ידי החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב)
והמכון לחקר החברה והכלכלה ע"ש דוד הורוביץ

עורכת: אלכסנדרה קלב

עורך מדור ספרים: תום פסח

רכזת מערכת: דנה שי

מספר ISSN: 1565-1495

חברי/ות המערכת:

אביהו שושנה, אריז' סבאע' ח'ורי, אריקה וויס, גיל אייל, גילי דרורי, גלית אילון, הדס מנדל,
יהודה שנהב־שהרבני, יצחק ששון, יריב פניגר, ניצה ברקוביץ', נסים ליאון, עדי מורנו

עוזרי/ות המערכת:

אביב ליברמן, אגט קראוס, אופיר שפר, אייל ארליך, אפרת גזית, אריס בשארה, לואי ותד,
לודה גרמש, ליאורה אלדס, מריאלה יאבו, נעה זרקא, עמיר סגל, פדווא אפטימה, שבט אילת

כתובת המערכת:

סוציולוגיה ישראלית – כתב עת לחקר החברה בישראל,
החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, הפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון,
בית הספר ללימודי חברה ומדיניות, אוניברסיטת תל אביב
טל': 03-6408964 | פקס: 03-6409215
אתר סוציולוגיה ישראלית: www.israeli-sociology.sites.tau.ac.il
דואר אלקטרוני: socis@tauex.tau.ac.il

עריכה לשונית: לידר ארצי

עימוד: ספי סיני

תרגום לערבית: אריס בשארה ולואי ותד

© סוציולוגיה ישראלית 2022

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

כרך כ"ג

גיליון מס' 1

תשפ"ב, יוני 2022

סוציולוגיה ישראלית

סוציולוגיה ישראלית הוא כתב עת חצי־שנתי שנוסד בשנת 1998 ומוקדש כולו למאמרים סוציולוגיים בשפה העברית. מטרתו היא לשמש במה למחקרים המנהלים שיח עם עבודות מתקדמות בסוציולוגיה העולמית, אגב הפניית המבט אל ישראל ואל חומרים מקומיים. כתב העת מעניק מקום למאמרים מדעיים ממגוון מתודולוגיות וגישות תיאורטיות, מאמרי סקירות תחום, מסות ודימונים העוסקים בנושאים העומדים על סדר היום הסוציולוגי בישראל, ותגובות על מאמרים שהופיעו בחוברות קודמות. בכתב העת מדור ספרים, המציע לקוראים מגוון חיבורים ביקורתיים על ספרים שזוה עתה ראו אור והם עשויים לתרום להבנת החברתי בישראל.

עורכת: אלכסנדרה קלב

עורך מדור ספרים: תום פסח

רכות מערכת: דנה שי

הנחיות להגשת כתב יד לשיפוט:

- מערכת "סוציולוגיה ישראלית" מזמינה מאמרים אמפיריים, ממגוון מתודולוגיות ובעלי תרומה תאורטית ואמפירית מובחנת, לסוציולוגיה הישראלית בפרט ולסוציולוגיה בכלל.
- מערכת כתב העת תשקול לפרסם רק מאמרים שטרם פורסמו בעברית או בכל שפה אחרת. אין לשלוח לשיפוט מאמרים שפורסמו בכתב עת אחר, בכל שפה.
- מאמרים שיתקבלו לשיפוט במערכת יעברו שיפוט אקדמי אנונימי על ידי קוראים מומחים.
- אורכו של כתב היד המוגש לשיפוט לא יעלה על 9,000 מילים, כולל הערות שוליים ורשימה ביבליוגרפית מלאה.
- כתב היד ייפתח בעמוד שער ובו כותרת כתב היד בעברית ובאנגלית, שמות המחברים, כתובת, מספר טלפון, דוא"ל ושיוך אקדמי או מקצועי של הכותבים. שמות הכותבים לא יופיעו בחלקים אחרים של כתב היד.
- על כתב היד לכלול תקצירים בני כ־150 מילה בעברית ובאנגלית, המפרטים את שאלת המחקר, שיטת המחקר, ממצאים ותרומת המחקר. וכן, יש לציין 4 מילות מפתח, לכל היותר.
- כתב היד יוגש בפורמט Word, פונט David, גודל 12, רווח כפול.
- טבלאות וגרפים יצורפו בגוף כתב היד במקום שבו הם אמורים להופיע, ובפורמט שניתן לעריכה. בנוסף, יש לצרף תמונות ותרשימים המופיעים בגוף כתב היד גם בנפרד, בפורמט תמונה.
- אזכור מקורות קודמים של מחברי/ות כתב היד בתוך כתב היד יעשה בגוף שלישי בצירוף אזכור מתאים. מקורות אלו יופיעו ברשימה הביבליוגרפית כרגיל.
- על רשימת המקורות להיכתב על פי כללי ה־APA, בתוספת שמות פרטיים מלאים של כותבי המקורות.
- במקרה של קבלה לפרסום, יהיה באחריות הכותבות/ים לערוך את ההפניות לרשימת המקורות עם קישורים פנימיים.
- כתב היד חייב להיות בעברית. כתב יד באנגלית יישקל רק במקרים יוצאי דופן, ואם יאושר לפרסום יהיה על המחברים לדאוג לגרסה עברית שלו.
- אין להגיש כתב יד שנמצא תחת שיפוט בכתב עת אחר.
- יש להגיש את כתב היד באמצעות הדוא"ל, לכתובת: socis@tauex.tau.ac.il

תוכן העניינים

מאמרים

6	ואם לא רב-תרבותיות?	מירב נקר-סדי
28	לכודים בין מעמד לאתנו-לאומיות: ג'נטריפיקציה פנים-ערבית בעיר המעורבת	יעל שמריהו-ישרון
53	נשואים חסרי פנים: פרגמנטציה של הקשר הדיסקרטי בעידן טינדר	מירב פרץ
78	פוסחים על שלושת הסעיפים: מתח, העשרה ואיזון בקרב הורים עובדים ולומדים	ליאת קוליק

מאמרי סקירה

109	אי שוויון מעמדי בבריאות ובתמותה בישראל: סקירה תיאורטית ואמפירית	יצחק ששון ועתליה רגב
133	התמורה הגדולה כתאוריה כלכלית-פוליטית: המסר של פולני לתנועות השמאל בעידן המשברים הגדולים	אריה קרמפף

הערה על מחקר

145	הפאנל האינטרנטי ההסתברותי היחיד במדינת ישראל: ייצוגיות, דגימה הסתברותית, ותהליך הגיוס המורחב לפאנל	סיגל אלון, ענת אורן וקארין בלנרו
-----	--	-------------------------------------

158	ביקורות ספרים: פתח דבר	
-----	-------------------------------	--

מפגשים סביב ספרים

אלימות מצד המדינה: גרמניה הנאצית בשנים 1938-1941 / עמנואל מרקס

159	עד קצה האנתרופולוגיה	חיים חזן
165	ליל הבדולח: הלקח והאזהרה	אסתר הרצוג
170	אלימות מצד המדינה: מה שאינה מסבירה	דניאל בלטמן

**Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict,
1882–1914 / Gershon Shafir**

- 173 אריז' סבאע' ח'ורי הקולוניאליזם ההתיישבותי הציוני והפלסטינים הנוכחים הנפקדים
- 176 דניאל דה מלאך קרקע אכן עומדת בלב הסכסוך היהודי-ערבי בארץ, אבל "כיבוש העבודה" לא
- 179 אבירם צורף נישול, פרולטריזציה ושליטת האופוזיציה: פלסטינים מזרחים והקולוניאליזם ההתיישבותי

ביקורות ספרים

- 184 דנה גרוסוירט קחטן על אתניות בתנועה: עבודת זהות ומסלולי חיים של צעירים יוספה טביב-כליף
- 187 אנדרה לוי על השיבה לאנדלוס: מחלוקות על תרבות וזהות יהודית-ספרדית בין ערביות לעבריות יובל עברי
- 190 אפרת ירדאי על המסע האחר: יהודי אתיופיה וחלקם במאבק המהפכני של אתיופיה בשנים 1991-1974 דוד רטנר
- 193 חדוה אייל על ילדים של הלב: היבטים חדשים בחקר פרשת ילדי תימן טובה גמליאל ונתן שיפריס (עורכים)
- 196 שרה הלמן על פערים מגדריים בפוליטיקה בישראל מיכל שמיר, חנה הרצוג ונעמי חזן (עורכות)
- 200 תאיר קרזי-פרסלר על I Hate Men Pauline Harmange
- 203 ארי אנגלברג על אדם בצלם אלוהים: הרעיון ששינה את העולם ואת היהדות תומר פרסיקו

206

יניב רוזן-אל על

**Protectors of Pluralism: Religious Minorities and the Rescue
of Jews in the Low Countries During the Holocaust**

Robert Braun

209

English Abstracts

215

الملخصات باللغة العربية

221

Instructions for Authors

222

تعليمات للمؤلفين/ات

ואם לא רב־תרבותיות?

מירב נקר־סדי*

תקציר. למרות העמדה החיובית של המסורת הרב־תרבותית כלפי הכלה של קבוצות שאינן מאופיינות במערביות, חילוניות או ליברליות, הדין ביטיב הכללים שלפיהם יש לקדם חיים משותפים ראויים מתקיים במרחב מוסרי מקביל ומטוהר מתפיסות המוסר, הצדק והחברה הראויה של אותן קבוצות בדיוק. מאמר זה מתאר באמצעות המתודה האוטואתנוגרפית תהליך קבוצתי שבו נטלתי חלק, אשר ביקש לשרטט אלטרנטיבה קונספטואלית שתאתגר את החד־צדדיות הנורמטיבית המאפיינת את המודל הרב־תרבותי. תיאור קורותיי במסגרת קבוצת פעילים מעורבת מתמקד בחוויה הסובייקטיבית שלי בתוכה כסוציולוגית כבת חמישים אשר התחנכה בבית הגידול הביקורתי ומחזיקה בעמדות פרוגרסיביות בנושאי כלכלה, חברה ולאום, בתובנות שהתגבשו אצלי, ובשאלות שנתרו פתוחות עבורי בעקבות התהליך. אין מדובר במסמך המעמיד חלופה מגובשת למודל הרב־תרבותי אלא בשימוש בחומרים שמהם עשויה אוטואתנוגרפיה: הסתכלות מדוקדקת על חוויה סובייקטיבית כדי להבין הקשרים חברתיים ותרבותיים כלליים.

מילות מפתח: רב־תרבותיות, חיים משותפים, מגוון עמוק, פוסט־חילוניות, פוסט־ליברליזם

מבוא

המושג רב־תרבותיות מציע אלטרנטיבה למודל כור ההיתוך ומענה ראוי לשאלות הקשורות באי־שוויון, בהדרה ובדחיקה לשוליים של קבוצות וקהילות הנתפסות כקבוצות מיעוט. כותבים במסורת הרב־תרבותית דנים בהיקף ובאופי הזכויות שצריכות להינתן לקבוצות השונות ובערעור נטייתה של מדינת הלאום להומוגניזציה תרבותית. הם נעים על טווח רחב של עמדות – החל בעמדות קהילתניות, המבקשות לתקן את הנטיות ההומוגניזטוריות של תפיסת כור ההיתוך ובה בעת לשמר את שלמותו של הקולקטיב הלאומי, דרך עמדות ליברליות המבקשות להסדיר באופן פורמלי את זכותן של קהילות ליהנות מהכלה מלאה,

* ד"ר מירב נקר־סדי, הפקולטה לחינוך, המכללה האקדמית בית ברל

אני מודה מקרב לב לגלי סמבירא על אמונתה הכללית בהיתכנותו של המאמר ועל ההשראה לכתיבתו, לחברי וחברות מייזם "לחיות יחד" על השותפות העמוקה, לאלכסנדרה קלב ולקורא.ת. האנונימי.ת על הערות מועילות במיוחד.

וכלה בעמדות פוסט־קולוניאליות המערערות על עצם תפיסת הזהות הקבוצתית האחידה ומבקשות להנכיח את נפגעי היחסים בין מזרח ומערב.

למרות העמדה החיובית של כותבים במסורת הרב־תרבותית כלפי הכלה של שונות תרבותית, לרבות קבוצות שאינן מאופיינות במערביות, בחילוניות או בליברליות, הדיון שהם מקיימים לגבי טיב הכללים שלפיהם יש לקדם חיים משותפים ראויים נותר בתוך גבולותיו הקשיחים של שיח שהוא מערבי, חילוני וליברלי ביסודו. כך, דווקא הניסיון לייצג קבוצות מודרות על רקע תרבותי או להיטיב עימן מתקיים במרחב מוסרי מקביל ומטוהר מתפיסות המוסר, הצדק והחברה הראויה של אותן קבוצות בדיוק. העובדה כי הדיון הרב־תרבותי מבקש להיתרגם למעשים קונקרטיים בעולם הופכת את העיוורון התרבותי הזה למטריד במיוחד.

מאמר זה מתבסס על המתודה האוטואתנוגרפית. הוא מתאר תהליך שבו הבחנתי אני – סוציולוגית ביקורתית המחזיקה בעמדות רב־תרבותיות רדיקליות – בגבולותיו של השיח הרב־תרבותי וביקשתי לבחון אלטרנטיבה קונספטואלית לחיים במגוון עמוק. תהליך זה התרחש עת לקחתי חלק במיזם חברתי בשם "לחיות יחד", שבמסגרתו נפגשו 25 פעילים חברתיים אחת לשבועיים למשך יום שלם על פני תקופה של 18 חודשים. פעילים אלו ייצגו באופן מודע קטגוריות חברתיות שונות, מהקצה השמאלי, הליברלי והחילוני ועד הקצה הימני, השמרני והחרדי של החברה בישראל. בהמשך אתאר אירועים שונים בחיי הקבוצה אשר המחישו עבורי את עומק הפער בין התפיסה הרב־תרבותית ובין האופנים שבהם קבוצות שמרניות מדמינות חיים משותפים, ואת עכב במיוחד על ניסיון הקבוצה לנסח כללים אלטרנטיביים לחיים משותפים אשר חורגים מהנחות היסוד של המודל הרב־תרבותי. את האלטרנטיבה הזאת אקשור לשני מהלכים תאורטיים המתרחשים בסוציולוגיה בת זמננו – המהלך הפוסט־חילוני והמהלך הפוסט־ביקורתי, ובאמצעות התיאור האוטואתנוגרפי אהרהר במשמעותה וכן במגבלותיה האימננטיות.

רב־תרבותיות: משמעויות סוציולוגיות ונורמטיביות

נקודת המוצא של המודל הרב־תרבותי היא כישלוננו של מודל כור ההיתוך, שביקש לצמצם את השונות התרבותית ולעודד מכנה משותף בין קבוצות שונות (בן פורת ואחרים, 2016) והביא להדרה מתמשכת של מיעוטים על רקע תרבותי, בחסות הדמוקרטיה עצמה (Young, 1990).¹ כותבים במסורת הרב־תרבותית נוטים לנתח חברות במושגים של הסוציולוגיה הביקורתית, להדגיש מצבי אי־שוויון וחוסר צדק, לתארם בעזרת מושגים כמו הדרה, אי־הכרה, דחיקה לשוליים, השפלה או כיבוש, ולנקוט עמדה חיובית כלפי ריבוי תרבויות (Wieviorka, 1998). בהקשר הישראלי מתייחס הדיון הרב־תרבותי לשני סוגים של אי־שוויון. האחד מבוסס על אופייה הלאומי־ציוני של מדינת ישראל כמדינת העם היהודי

1 לא בכדי התפיסה הרב־תרבותית בישראל, כמו בעולם המערבי בכלל, מתמודדת עם ביקורת משמאל ומימין. מבקריה חוששים מפגיעתה בסולידריות החברתית ומנטייתה לעודד פיצול חברתי (קלדרון, 2000). או רואים בה ביטוי לתהליכי הפרטה ולשליטה הולכת וגוברת של מנגנוני השוק ושל בעלי ההון (גוטווין, 2001).

המדירה את אזרחיה ותושביה הערבים (לאחרונה רלוונטית ההבחנה הזאת גם לדין במהגרי עבודה). השני מבוסס על אופייה הרפובליקני של המדינה ועל נטייתה לקבוע את מידת שייכותן של קבוצות המשנה (היהודיות) על פי מה שנתפס כתרומתן הייחודית לקידום ענייניו של הקולקטיב. דפוסים אלו רלוונטיים במיוחד להדרתם של נשים, חרדים ומזרחים (יונה ושנהב, 2005).

הכתיבה על רב־תרבותיות היא ביטוי של שינוי מנעד החשיבה הביקורתית והרחבתו מרגישות אקסקלוסיבית לעוולות חלוקתיות לרגישות גם כלפי עוולות הכרתיות; וההתכה בין משמעויות סוציולוגיות למשמעויות ערכיות ממקמת אותה בגבול שבין סוציולוגיה לפילוסופיה, מדיניות ציבורית, חינוך, מדיניות הגירה ועוד. ככלל, הכתיבה על רב־תרבותיות מאופיינת בהנחה כי ככל שחברה מאפשרת ביטוי לתרבויות השונות המתקיימות בה, ככל שהיא "מוותרת" על אחדות והומוגניות, כך עמוק יותר המודל הרב־תרבותי שבו היא עושה שימוש. למרות זאת, רבים הוויכוחים הפנימיים בתוך ה"מחנה" הרב־תרבותי באשר להיקף ולאופי הזכויות שצריכות להינתן לקבוצות שונות, ובאשר למידת הערעור על נטייתה של מדינת הלאום להומוגניזציה תרבותית.

כותבים במסורת הקהילתנית מניחים כי ערכיו, זהותו ועצם ישותו של האדם נובעים מהמסגרת החברתית שבה הוא מתקיים (Taylor, 1994). משמעותה הנורמטיבית של הנחת המוצא הזאת היא ייחוס תפקיד ערכי אקטיבי למדינת הלאום. כותבים כאלה טוענים כי המדינה הדמוקרטית אינה יכולה ואף אינה צריכה להיות נייטרלית מבחינה ערכית (Walzer, 1981), אלא עליה לשאת אתוס ערכי משותף שיאפשר לקבוצות השונות לחיות חיים מלאים ומשמעותיים (Rorty, 1989). אתוס לאומי כזה אינו מבוסס על ביטול ייחודן התרבותי של קבוצות אלא על דיאלוג חופשי ושוויוני, המייצג את תפיסת הטוב המשותף של אזרחי מדינת הלאום ומסייע במה שאפשר לכנות "רב־תרבותיות בגרסה רכה": הטמעת מיעוטים בתוך החברה ולא הדגשת שונותם התרבותית.

הרב־תרבותיות הליברלית מניחה כי ה"ניטרליות" התרבותית של המדינה אינה אלא כסות שמסתירה את נטייתם המנרמלת של תהליכי בינוי אומה, וכי על המדינה עצמה להבטיח הסדרים פוליטיים וכלכליים שיאפשרו לקבוצות אתגו־תרבותיות להתמודד עם דרישותיה מבלי לאבד את ייחודיותן (סבירסקי, 2005). בניגוד לתפיסה הקהילתנית, הרב־תרבותיות הליברלית אינה עוסקה בחיפוש מכנה משותף מאוּזן בין הקבוצות השונות, אלא בהגנה על קבוצות מיעוט תרבותיות ובהבטחת זכויותיהן לחיים תרבותיים מלאים שבצידם שילוב שוויוני.

ויל קימליקה, למשל, טוען כי זכויות אזרחיות אינדיווידואליות אינן ערוכה למצב רב־תרבותי (Kymlicka, 1995). הוא מבחין בין שלושה סוגים של זכויות קיבוציות שעשויות להבטיח מצב רב־תרבותי הלכה למעשה: זכויות ייצוגיות, זכויות לממשל עצמי וזכויות פוליטיות. לדידו של קימליקה, זכויות קולקטיביות (ודיפרנציאליות) למיעוטים אינן מפרות את העיקרון הליברלי של שוויון הזכויות, מכיוון שעצם ההשתייכות לקהילה תרבותית היא עוגן הכרחי לקיומו של אינדיווידואל אוטונומי, והזכות לתרבות היא הזכות להבטיח את הזהות האנושית עצמה (מרגלית והלברטל, 1998).

בניגוד לשני המודלים האלה, המודל הרב־תרבותי הפוסטקולוניאלי מבקר ישירות את האתנוצנטריות הדכאנית של העולם המערבי וצובע הן את הדומיננטיות הן את השוליות

החברתית בצבעים קונקרטיים (שנהב וחבר, 2002): העולם ה"ראשון" הוא העולם המערבי (המודרני והרציונלי), והעולם ה"שלישי" או ה"אחר" הוא העולם המזרחי (הילידי והפראי). לעומת הגישה הליברלית, גישה זו מבקשת לחולל שינוי משמעותי ועמוק ביחסי הכוח בין המרכז לפרפריה ולארגן מחדש את היחסים בין מזרח ומערב באמצעות הפיכתה של החברה המערבית לחברה רבת מרכזים. מתוקף התנגדותם של כותבים במסורת זו לתפיסת התרבות כישות מהותית, הם מבקשים להתמודד גם עם מכשולים שזהויות תרבותיות קולקטיביות – ולא רק המדינה – מציבות בפני זכויותיהם של יחידים (יונה, 2005).

בישראל, רבים הכותבים הבוחנים אמפירית את מידת ההיתכנות של המודל הרב-תרבותי במציאויות משתנות ואת מידת ההיענות של חברות ומוסדות לאתגרים שהוא מעמיד. כך, כותבים בוחנים את הפערים בין הצהרות על רב-תרבותיות ובינן מעשים בפועל בזירות חברתיות שונות (למשל, על מוזיאונים בישראל ראו חזן, 2017; על העיר אשדוד ראו צפדיה ויעקובי, 2007; על מגמות גלובליזציה והאחדה במוזיקה הפופולרית ראו רגב, 2003; על פסטיבל עכו ראו שם טוב, 2016), את המתח בין מדיניות מגובשת ליוזמות רב-תרבותיות מקומיות (על הנעשה במכללות להכשרת מורים ראו פאול-בנימין וריינגולד, 2016), את החדירה של מושגים רב-תרבותיים לזירות חברתיות שונות (על בתי חולים בישראל ראו פדר-בוביס, 2016; על "הגנה תרבותית" במערכת המשפט ראו שלף, 2002), ואת החלתם של מושגים רב-תרבותיים על קבוצות ספציפיות (על שירותי בריאות לעדה האתיופית ראו סטור-ליס, 2016).

רב-תרבותיות כשיח ליברלי פנימי

הדיונים על רב-תרבותיות מקדישים תשומת לב לא מעטה לעובדה כי עקרונות היסוד של התפיסה הרב-תרבותית אינם נחלתם הערכית והמוסרית של כל הקבוצות בחברה, לרבות אלה המבקשות הכרה על בסיס שונותן או חוות עוולות הכרתיות על בסיס תרבותן (אהרון, 2010; אהרון גוטמן, 2016; Amin, 2004). הכרה זו מפרה דיונים מתמשכים העוסקים בדרכים שבהן אפשר ליישם עקרונות רב-תרבותיים גם עם שותפים שאינם "רב-תרבותיים" בהגדרתם העצמית ובתפיסת עולמם הכללית.

מייקל ולצר (Walzer, 1981) נדרש לשאלת הזכות האוניברסלית של קהילות תרבותיות חובקות כול (קהילות שמרניות במיוחד, לא פלורליסטיות בעליל, שדורשות מחבריהן נאמנות מוחלטת) להגדרה עצמית ולהמשכות תרבותית בחסות ובמימון המדינה הדמוקרטית. אף שקהילות אלו עוינות את ערכי המדינה הדמוקרטית שאת סובלנותה הן מבקשות, ולצר טוען כי על המדינה הדמוקרטית לאפשר ולעודד את זכותן להגדרה עצמית ולהמשכות, משום שבכך מגולמת סובלנות אמיתית כלפי שוני. אך במקרים שבהם גורלה של הדמוקרטיה עצמה מונח על המאזניים, הוא טוען, יש להכריע את הכף בהחלטיות נגד קבוצות חובקות כול, מכיוון שגם סטייה מעקרון הסובלנות במסגרת הדמוקרטית גרועה פחות מכל חלופה שלה.

יעל תמיר (1998) מציעה להשתמש במושגים רב-תרבותיות דקה ורב-תרבותיות עבה כדי להתמודד עם שילובן של קבוצות שלדידן עקרונות רב-תרבותיים כמו סובלנות, זכות להכרה עצמית ושוויון אינם נכונים או ראויים. רב-תרבותיות דקה פירושה היחסים בין

קבוצות שמקבלות על עצמן את העקרונות הרב־תרבותיים ככללי משחק חברתיים ראויים, ואשר הדרישה להכרה קבוצתית בשונות היא מבחינתן דרישה לגיטימית ואוניברסלית. תמיר מכנה מצב זה "ליברליזם המעוגן באוטונומיה", כלומר ליברליזם המבוסס על מדרג קבוצות לפי תרומתן לאידיאל החיים האוטונומיים ועל הגדרת חברות לא־ליברליות כנחותות יותר. רב־תרבותיות עבה פירושה היחסים בין קבוצות שמקבלות את כללי המשחק הליברליים ובין קבוצות שאינן מזדהות עימם. תמיר מכנה מצב זה "ליברליזם המעוגן בזכויות", כלומר ליברליזם המבוסס על כיבוד זכותן של כל הקבוצות לחיות על פי ערכיהן, מסורותיהן והעדפותיהן. זהו ליברליזם פתוח וסובלני יותר מליברליזם המעוגן באוטונומיה (Galston, 1995), אך הוא יכול להחזיק רב־תרבותיות בעירבון מוגבל משום שטמונה בו אסימטריות בסיסית: הליברלים הולכים כברת דרך ארוכה, באופן אפרוירי ואסימטרי, לכיוון חברי הקבוצות הלא־ליברליות – אך חברי הקבוצות השמרניות מוכנים לשחק באופן מוגבל על פי כללי המשחק הרב־תרבותיים, מתוך הבנה כי החלופות גרועות יותר או מתוך תקווה כי במצב שבו לא יהיו מיעוט יוכלו גם לשנות מן היסוד את כללי המשחק הרב־תרבותיים או לבטל אותם.²

הקבוצה והתהליך

הקבוצה שבה לקחתי חלק הייתה חלק ממערך כללי של מיזם "לחיות יחד", שביקש לקדם חיים משותפים בישראל והתאפיין בעמדה בלתי מתפשרת כלפי ההטרונגיות של העוסקים בו. המיזם נבנה תחת רעיון מרכזי: לקבץ כ־25 בני אדם מקטגוריות שונות בחברה הישראלית לקבוצה שתפגש במשך תקופה ארוכה יחסית, תפתח היכרות ויחסים, ותחשוב על מוקדי פעילות אסטרטגיים בתחום החיים המשותפים בישראל. לצד הקבוצה התקיים מערך ארגוני ומקצועי, הטרונגי גם הוא (לפחות על פי הזהויות הבאות: יהודים וערבים, אנשי ציונות דתית ואנשי שמאל, חרדים וחילונים), ובו ועד מנהל, מעגל של "מובילי דעה" שתפקידו היה להפיץ ולקדם את נושא החיים המשותפים במעגלים תרבותיים וחברתיים רחבים יותר, וצוות מקצועי שליווה את הקבוצה ואת המיזם כולו בתפקידי הנחיה, תיאום ולוגיסטיקה. גם הגורמים המממנים התאפיינו בשיתוף פעולה בין קרנות פילנתרופיות (קרן לאוטמן ופדרציית סן פרנסיסקו) ובין אנשי עסקים חרדים וערבים.

הצוות המקיים של המיזם (שכלל נציגים מקצועיים, נציגי ועד מנהל של המיזם ונציגי הקרנות המממנות) בנה מטריצה של ייצוגים עבור 25 האנשים שיהפכו להיות חלק מהקבוצה, העתידה להיקרא "כוח המשימה", והחליט כי החברים בה יפגשו במשך 18 חודשים פעם בשבועיים למשך יום שלם ויקבלו מלגה (צנועה, יחסית להיקף הפעילות). הוחלט מראש כי כוח המשימה יורכב מנשים, גברים, ערבים, יהודים, חרדים, חילונים, אנשי הציונות הדתית, ימנים ושמאלנים, מזרחים, אשכנזים, יוצאי ברית המועצות לשעבר ויוצאי אתיופיה; וכדי לאפשר הטרונגיות פנימית גם בתתי־קבוצות, הוחלט כי יהיו בו חמישה נציגים מן החברה החרדית וחמישה נציגים מן החברה הערבית. חברי הצוות המקיים הציעו

2 שלמה פישר (2000) מציע לפנות דווקא לאלמנט התועלתני (ולא הנורמטיבי) של הליברליזם על מנת לכלול באופן מלא ומכבד יותר קבוצות מסורתיות בחברות ליברליות.

משתתפים אפשריים לכוח המשימה, שרובם אחזו ביותר מזהות אחת, ובתהליך של דיאלוג פנימי בחרו מתוכם שמות ספציפיים. עוד החליט צוות המיזם לתחום את מטרת כוח המשימה לדיון חברתי קהילתי פנימי ולא לדון באופייה הלאומי והכל-אזרחי של המדינה. היחסים בין חברי הקבוצה ובין אנשי המיזם (נציגי הקרנות, הצוות המקצועי ועוד) יכלו להיות נושא למחקר בפני עצמו, אך הם רלוונטיים פחות לשאלות שבהן בחרתי להתמקד כאן. צניעותה של המלגה שהעניק המיזם והעובדה שלא היו לו מוניטין צמצמו את תחושת התלות שהייתה עשויה להיווצר בקבוצה כלפי אנשי המיזם. כשחברי הקבוצה חשו שהאוטונומיה שלהם נפגמת – כמה פעמים הם חשו, למשל, כי המיזם דוחק בהם להגות רעיונות לפרויקטים קונקרטיים בשעה שלא היו פנויים לכך או שלא הייתה ביניהם תמימות דעים – הם ביטאו את הביקורת שלהם בגלוי ובקול. למרות ההחלטה של צוות ההקמה, במשך 18 החודשים של עבודת הקבוצה נדונו בה נושאים פנים-קהילתיים אך גם נושאים הקשורים באופייה הלאומי והכל-אזרחי של ישראל.

הקבוצה ואני

באוגוסט 2016 קיבלתי פנייה מאחד מאנשי הצוות המקצועי של המיזם להצטרף למה שהוא כינה "כוח המשימה". בדבריו הוא הדגיש את ההטרורגניות של הקבוצה ונקב בזהויות ספציפיות: נשים, גברים, מוסלמים, נוצרים, דרוזים, בדואים, יהודים חילונים, מסורתיים וחרדים (ליטאים, חסידי גור ואנשי ש"ס), מזרחים, אשכנזים, יוצאי ברית המועצות לשעבר, יוצאי אתיופיה, שמאלנים, מתנחלים, סטרייטים ולא סטרייטים, בעלי מוגבלות ואנשים ללא מוגבלות. נאמר לי כי המשתתפים נבחרו לפי השתייכותם הקבוצתית, מעורבותם בקהילות השונות ונכונותם להתעמק בשאלות של חיים משותפים בתוך החברה הישראלית. ביקשתי לדעת את מי אני מייצגת ונענית כי שתי קטגוריות עיקריות מאפיינות אותי: מוצאי המזרח ותפיסת עולמי השמאלית בענייני חברה, כלכלה ולאום. אני משערת כי הוכרתי כמשתתפת בקבוצה גם מתוקף האוריינטציה המקצועית שלי: בעלת תואר דוקטור בסוציולוגיה והיותי סופרת. שאלתי מי מלבדי הזמן להשתתף, ולא הכרתי את השמות שהוצגו בפניי. הזמנתי לריאיון שהיה בעצם שיחה ארוכה עם שניים מחברי הצוות המקצועי, ובעקבות השיחה הצטרפתי למיזם באופן רשמי.

בחצי השנה הראשונה לייסוד הקבוצה התאפיינו המפגשים בהצגות עצמיות של המשתתפים. כל מפגש ארך כשעתיים בממוצע והמפגשים נערכו בבתים, במקומות עבודה ובאתרים תרבותיים שונים. הם התבססו על הנחת העבודה של אנשי המקצוע במיזם כי תרבות היא נכס וכי חיים משותפים ינבעו ממפגש בין עולמות משמעות ולא רק בין זהויות. ואכן, ככל שעבר הזמן כך הציגו המשתתפים לא רק את הזהויות המבוססות על מוצא, העדפה מינית, מגדר ולאום אלא גם את עולמות המשמעות הנובעים מהן. אף שהתגלינו זה לזה כבני אדם ספציפיים שמחזיקים גם מרחק מסוים מהאופן שבו נתפסת זהותנו החברתית בזירה הציבורית, הזהויות החברתיות נותרו רלוונטיות ונעשה בהן שימוש תכוף. הנשיאה העקשנית את עובדת היותנו חברים בקטגוריות מובחנות לא פסחה גם על אלה שהסתייגו ממובחנות קבוצתית באופן כללי. סביב הזהויות החברתיות התפתח הומור פנימי שאפשרה האינטימיות: מי שהחזיק בשתי זהויות, למשל להט"ב ממוצא רוסי, התפאר בהיותו "שניים

במחיר אחד"; הרשינו לעצמנו להשתמש במפגין בסטראוטיפים כלפי זהויות שונות משלנו, או כלפי מידת האותנטיות של מייצגי מגזרים כאלה או אחרים.

לאחר כחצי שנה בתהליך הקבוצתי, ולאחר שביססתי יחסי חברות עם רבים מחברי הקבוצה, החלה להתפתח בקרבי ההכרה במגבלותיו של השיח הרב־תרבותי כמצע תאורטי שעליו יכולים להיכתב כללי משחק של חיים משותפים. התחלתי לגלות עניין באפשרות לפתח מושגים שייצגו את המתרחש בקבוצה ואת תפיסות העולם הנורמטיביות ההטרוגניות של המשתתפים בה. כשהעליתי את האפשרות הזאת לפני חברי הקבוצה, מצאתי שגם אחרים הופכים בנושא וחלקם אף מעוניינים להעמיק בו ולנסות לחשוב על המשגה משותפת. כך התגבש צוות חשיבה מצומצם ובו חמישה עד שבעה חברים שייצגו קבוצות אתניות, רמת דתיות ולאומיות, וזהויות מיניות שונות בתכלית: מלבדי היו בצוות איש הציונות הדתית, אישה חרדית אשכנזית, אישה חילונית שמאלנית ממוצא אשכנזי, חילוני לשעבר אשר חזר בתשובה, אישה מסורתית ממוצא מזרחי, ויוצא ברית המועצות לשעבר בעל עמדות חילוניות שמאליות. את הצורך לחשוב על כללים אלטרנטיביים של חיים משותפים, או מה שהקבוצה קראה לו "שפה", חוינו כצורך פנימי, אך ברגע שהוא עלה, אנשי המקצוע של המיזם סייעו לצוות (שקרא לעצמו "צוות שפה") בדיונים הפנימיים, בהפקת ניירות עמדה ובדיון מתמשך בעקרונות שעלו בפורום הכללי של הקבוצה. ד"ר גלי סמבירא, נציגה מהצוות המקצועי של המיזם, הצטרפה לצוות השפה ומילאה תפקיד חשוב בשיקוף ובחידוד הרעיונות שעלו ובעידוד הצוות להפיק מסמך כתוב ולהעלותו לאתר המיזם ברשת. אחרי פגישות פנימיות וחילופי מיילים בין חברי הצוות אכן נכתב מסמך כזה. הלכה למעשה כתבנו אותו במשותף, גלי ואנוכי, ושיתפנו את צוות השפה בכל שלבי כתיבתו. המסמך הועלה לאתר המיזם, והפך למושא גאווה עבור המשתתפים ולסמל לייחודיות המיזם לעומת מיזמים אחרים העוסקים בחיים משותפים בחברה הישראלית (נקר־סדי ואחרים, 2017).

אוטואתנוגרפיה: בין מתודה לתאוריה

במשך 18 החודשים הייתי נוכחת בכל פעילויותיה של הקבוצה: פגישות דו־שבועיות, סמינר בן יומיים, סיור לימודי בן שבוע לקפריסין. פיתחתי קשרים אישיים עם רבים מחברי הקבוצה, לקחתי חלק בדיונים שונים שהתקיימו בתוכה וגם בכתיבת מסמכים תוך־קבוצתיים. בכל אלה נכחתי כחברה מן המניין ולא כחוקרת חיצונית. רק כשנה לאחר סיומו חשבתי כי התהליך הקבוצתי, לרבות ה"שפה" שנכתבה בעקבותיו, יכול לעניין גם חוקרים העוסקים בחיים משותפים וב"מגוון עמוק" בחברה הישראלית ובכלל. תחילה ניסיתי להתאים את התובנות המושגיות שעלו מתהליך כתיבת ה"שפה" לכתיבה סוציולוגית קונבנציונלית, והצגתי אותן כאלטרנטיבה פילוסופית ומעשית לכללי המשחק הרב־תרבותיים. מסגרת הכתיבה הקונבנציונלית הציפה שאלות לא פתורות באשר לגוף הכותב, המסגרת הדיסציפלינרית והתוקף של ההצעה.

לאחר מכן פניתי אל הסוגה האוטואתנוגרפית. במקום לתאר את ה"שפה" כבשורה אונטולוגית שמתגברת על כשלי הרב־תרבותיות ביקשתי לתאר את הקורות אותי, סוציולוגית כבת חמישים שהתחנכה בבית הגידול של התאוריה הביקורתית, במהלך

ההשתתפות בתהליך הקבוצתי. את התיאור הזה אציג כאן לא באופן כרונולוגי או תהליכי, אלא מתוך זיזרתו בעקרונות ה"שפה" שנכתבו ובאירועים מחיי הקבוצה אשר ממחישים את מקורותיהם או את משמעותם של העקרונות הללו. את האירועים הקבוצתיים ואת כללי ה"שפה" הקשורים אליהם אציג מנקודת מבטי כמשתתפת סובייקטיבית. במילים אחרות, ההתרחשויות יוצגו במקביל וביחס למחשבות שהתעוררו בי ולעמדות שהתגבשו בי במהלכן או בעקבותיהן.

אוטואתנוגרפים מנתחים סיפורי חיים אישיים, אך לא במונחים פסיכולוגיים או אישיותיים אלא כדי להבין הקשרים חברתיים-תרבותיים (אלפרט, 2011; Holman Jones, 1997; Wall, 2008; Reed-Danahay, 2005). הם נעים קדימה ואחורה בין מבט אתנוגרפי "רגיל", המדגיש את ההקשר התרבותי והחברתי של החיים, ובין מבט פנימי החושף עצמי ספציפי. הפסיחה על היומרה לאובייקטיביות והתמוססות ההבחנה הקלאסית בין הבנה לרגש ובין קוגניציה לאמוציה (Ellis & Bocher, 2000) אינן עבורם פשרה הכרחית עם מגבלות הסובייקטיביות האנושית, אלא הבסיס להבנת העולם (Schneider, 2005).

הסוגה האוטואתנוגרפית סייעה לי בהידוק וסנכרון המתח האימננטי בין ההיבטים הנורמטיביים והסוציולוגיים של המסמך הנוכחי. מכיון שמתודה זו מבוססת על אינטראקציה בין זהות הכותב כמשתתף וכחוקר, היא אפשרה לי לקחת את התהליך הסובייקטיבי שעברתי כמשתתפת ולהשתמש בו כבמסד שאותו ביקשתי לנתח, ולהפוך את זהויותי כמשתתפת וכחוקרת לשתי זהויות שכל אחת מהן תלויה בקיומה של השנייה. את סיפור ההתמודדות שלי (כמסגרת קבוצתית נתונה) עם התאוריה הרב-תרבותית, ספציפית דרך כתיבת מסמך ה"שפה", הצגתי מצד אחד כסיפור ספציפי, סובייקטיבי וחד-פעמי ומצד שני כסיפור הנושא משמעויות תרבותיות וסוציולוגיות כלליות. מתוך כך, התיאור האוטואתנוגרפי לא שימש אותי כדי להציב אלטרנטיבה תאורטית או נורמטיבית לתפיסה הרב-תרבותית אלא כדי לשקף את נקודות העיוורון של התאוריה הרב-תרבותית, את האפשרות לחשוב על חיים משותפים מחוץ לגבולותיה, וגם את המגבלות האימננטיות של מודל אלטרנטיבי.

המעבר התכוף שעושה האוטואתנוגרפיה בין המבט הפנימי לחיצוני מטשטש את ההפרדה בין הפרטי לתרבותי. באופן לא מפתיע, הוא בא לידי ביטוי לא רק במאמרים הכתובים בז'אנר אקדמי קלאסי אלא גם בצורות כתיבה פרשניות אישיות וניסיוניות, בנסיונות אינטרדיסציפלינריות ובעירובים שונים של ז'אנרים כמו סיפורים קצרים, פרוזה למיניה, יומנים וכיוצא באלה (Anderson, 2006; Richards, 2008). כמו הז'אנר הסיפורי, גם האוטואתנוגרפיה מבקשת במודע לערב את הקורא (האקדמי או החיצוני לשדה), לעורר בו רגשות, ובאופן כללי להפוך את חוויית הקריאה לחוויית חיים רלוונטית, מעוררת, משמעותית. כוחו של הז'אנר האוטואתנוגרפי אינו במידת אמיתותו או שקריותו (Bochner, 2007) אלא במידת יכולתו לצייר חוויית חיים מובנת ולא דמיונית עבור הקוראים, כזאת שמאפשרת להפוך פיסת חיים מופרדת ומפורקת לסיפור קוהרנטי שיש לו משמעות (Geertz, 1973). אף שזהו מאמר ראשון שאני כותבת במסגרת אוטואתנוגרפית, נדמה שהז'אנר הזה כמעט נוצר עבור כותבים מסוגי. לפני כעשר שנים בשלה בי ההחלטה להרחיק ידי מכתובה מחקרית. שנים אלו כתבתי פרוזה ושמרתי על חיץ ברור בין עולם המחקר לעולם הפואטי: בראשון שתקתי ובשני דיברתי. הכתיבה האוטואתנוגרפית אפשרה לי לראשונה להסיר את החיץ

הזה ולחבר בין שני צדדים נפרדים לכאורה באישיותי כאדם כותב וחושב. אם כן, במובן הזה יישרתי קו עם נטייה נוספת של האוטואתנוגרפיה: להתעניין יותר בשאלות הקשורות באיך לחיות מאשר בכאלה הקשורות באיך לדעת (Jackson, 1995), ולהשתמש בכתיבה מחקרית כדי לעורר מחשבה, רגשות ושאלות של חיים, משמעות ומוסר גם אצל הקוראים.

הסיפור שאתאר כאן הוא סיפורה של קבוצה הטרוגנית אשר ביקשה – באדמה לא חרושה, ללא עקרונות מן המוכן – להסכים על עקרונות מסדרים של חיים משותפים. כדי להעלות את הדברים על הכתב השתמשתי בחומרים כתובים שהתאספו אצלי במהלך ההשתתפות בתהליך הקבוצתי. קראתי מחדש מיילים, הודעות וואטסאפ קבוצתיות ומסמכים שלקחתי חלק בכתיבתם במשך 18 חודשי הפעילות. ניתנה לי גם גישה לתיעודים שערכו אנשי הלוגיסטיקה של הפרויקט, בעיקר של דיונים חשובים שנערכו בקבוצה או של הפעלות שונות שבהן משתתפים כתבו בעצמם את עמדתם בנושאים שונים. כמו כן קיימתי שיחות אישיות עם חברי הקבוצה ובהן שיתפתי אותם בדברים שבחרתי להדגיש, והן חידדו והעשירו את הנושאים אשר בסופו של דבר בחרתי להעלות על הכתב. רוב הציטוטים שבהם השתמשתי מבוססים על התיעודים שערכו אנשי הלוגיסטיקה. לכל אלה הייתה לי גישה ישירה. בכל הדיונים וההפעלות, וגם בתהליכים ובמקרים האחרים המתוארים להלן, נכחתי פיזית. כל חברי הקבוצה קיבלו לידיהם את כתב היד, וכולם נתנו את הסכמתם לפרסומו.

את התיאור האוטואתנוגרפי של חוויותי בקבוצה אציג דרך שלושת עקרונות ה"שפה" שנכתבו במסגרתה: כאב כאבן יסוד של חיים משותפים, הסכמות קונקרטיות כדרך לחיים משותפים, והחזקת גבולות כמרחב של חיים משותפים. כל עיקרון יוסבר מתוך תיאור האירועים שחוויתי בקבוצה והאופנים שבהם חוויות אלו גרמו לי לחשוב מחדש על אמות המידה הראשוניות שאיתן הגעתי למיזם: הכרה בעוול כאבן יסוד של חיים משותפים, דבקות בעקרונות צדק כלליים כדרך לחיים משותפים, והמסת גבולות כמרחב של חיים משותפים.

מהכרה בעוול להכרה בכאב כאבן יסוד של חיים משותפים

כשהגעתי למיזם, שאלת החיים המשותפים הייתה עבורי נגזרת ישירה של תפיסת צדק חברתי ביקורתי ופרוגרסיבי. הייתי משוכנעת כי חיים משותפים בני קיימא ייתכנו רק כשיובנו ויוכרו העולות החברתיים שנעשים לקבוצות פריפריאליות מסוגים שונים וכשייעשו צעדים אופרטיביים לתיקונם. הרגישות שלי נגעה לכל הקבוצות שתפסתי ככאלה שחוו עוול הכרתי וגם חלוקתי: ערבים, מזרחים, להט"בים, יוצאי אתיופיה, חרדים. באתי אל הקבוצה מוכנה ומזומנה להכיר גם סוגי עולות שלא הכרתי קודם, ומכוונת לתיקונם. כל כך הייתי מכוונת לדון בעולות ובתיקונם, עד כי את מפגש הפתיחה החגיגי של הקבוצה חוויתי כמאפיין ברצון יתר להתחבר ובטשטוש קונפליקטים, ובעקבותיו ביקשתי לעזוב את הקבוצה. זכורה לי שיחה עם אחת המארגנות שבה ניסיתי להסביר את עמדתי. אחרי ככלות הכול אני סוציולוגית, הסברתי לה. לא באתי לחבק ולהתקרב – באתי דווקא לריב, אמרתי בחיוך אך ברצינות תהומית. בהיסוס ובלב כבד הסכמתי להישאר בקבוצה, רק אחרי שהובטח לי שהקונפליקטים בוא יבואו.

כחודשיים לאחר תחילת הפעילות הקבוצתית הגיע תורי להציג את עצמי במסגרת מה שהקבוצה כינתה "תרבות כנכס": לכל אחד מחברי הקבוצה הוקצתה כשעה שבמסגרתה הוא הציג עצמו, ברוב רובם של המקרים באופן שקשור ישירות לזהויותיו החברתיות. אנשים סיפרו על "בתי הגידול" שלהם, שיתפו בסיפורי משפחות המוצא שלהם ובאופן שבו התעצבו זהויותיהם החברתיות. אני בחרתי לדבר על עיירת הפיתוח שבה גדלתי, על האופנים השונים שבהם אבי ואימי תפסו את המושג מזרחיות, ועל האופן שבו המזרחיות כקטגוריה חברתית עיצבה את סיפורי. לאחר ההצגה ניגשה אליי אישה מזרחית חרדית המזוהה כמצביעת ש"ס, שהובילה מאבקים נגד הממסד החרדי האשכנזי. היא חיבקה אותי בחום וסיפרה שהזדהתה מאוד עם הדברים שאמרתי. בסוף השיחה שאלה אותי בשקט: "תגיד לי משהו אחד, בתור מזרחית". היינו לבד והיא הניחה יד על הכתף שלי. "מה זה מזרחיות בשבילך?" היא שאלה. "מה זה בשביל הילדים שלך, מזרחיות?" אני זוכרת ששתקתי לרגע; בהתחלה לא הבנתי את השאלה. אמרתי שאני מנסה לפתח בילדיי רגישות לאופן שבו מזרחיות מוגדרת בחברה, שאני רוצה שישילו את נקודת המבט האוריינטליסטית, או משהו מהסוג הזה. לא השתמשתי במילים המפורשות הללו, אך היא עצרה אותי לפני שסיימתי להסביר. "את מדברת כמו מורה לסוציולוגיה", היא אמרה. "אני מדברת איתך על מזרחיות, המזרחיות בעצמה – את ממלאת את זה במשהו?" "מה זאת אומרת?" שאלתי. היא הקשתה, "זה משהו בכלל בשבילך או שזה רק העוול?" אני זוכרת שנותרתי חסרת תשובה. בערב שיתפתי את בן זוגי בפרטי השיחה. הבנתי שמי ששוחחה עימי נלחמת אמנם עד חורמה בעוול ובאי-שוויון, אך שאלות הזהרות שלה מוכרעות במקום אחר.

הדבר בלט שוב כששני חברי קבוצה אחרים, האחת ממוצא אתיופי והשני בדואי, הציגו את עצמם במסגרת הזמן שהוקצתה להם. שניהם הציגו את זהותם החברתית כקשורה בחוויית ביזוי, ניצול, אי-הכרה או אובדן, ובכל זאת הם סירבו להמשיג את קטגוריית ההשתייכות שלהם לפי הקריטריונים האלה ואף הביעו רגשות הזדהות עם מדינת ישראל ועם החברה הישראלית בכללותה. י, עולה מאתיופיה בשנות הארבעים לחייה, סיפרה את סיפור העלייה שלה לארץ ותיארה את יחסו של הממסד הדתי ואת קריעתה ממשפחת המוצא שלה. העוול שתיארה לא היתרגם לביקורת כוללת על הסדר החברתי אלא דווקא לגילויי פטריאטיות. היא השתמשה במילים כמו אהבה, הוקרה וגאווה על מנת לתאר את יחסה אל החברה הישראלית בכללותה. אצל ע', בדואי תושב הנגב, חזרו האלמנטים האלה בדיוק כשהציג את סיפור חייו:

בתור ילד גדלתי אני וכל המשפחה שלי באוהל. לבית ספר הייתי הולך ברגל כל יום, קילומטרים. הייתי נופל לשלוליות גדולות כמו ים, אני והתיק של הבית ספר שלי. [...] בשביל לחמם אותנו בלילה אבא שלי היה מכניס את הכבשים לאוהל שמהצפיפות יהיה לנו חם... עד היום אני גר בכפר לא מוכר, וכל הזמן במאבקים עם הממשלה על כל הקרקע שלקחו לנו, אני מאוד פעיל בזה... ואני גם... למדתי באוניברסיטה ויש לי עבודה ואני מכיר אנשים חשובים והם מכירים אותי ועושים לי כבוד. ובגלל זה אני מכבד את המדינה הזאת. [...] אני חלק ממנה ומרגיש גאווה על זה. כל הדברים האלה של המרמור ושל החרמות, אני לא חלק מזה.

התעקשותם להוקיר את המדינה ולהזדהות עימה על רקע עוולות כל כך ברורים לא עוררה אצלי הזדהות. אפילו הצטערתי על הקו הפטריוטי הזה. ובכל זאת, בעת שר', אחת הפלסטיניות בקבוצה – צעירה חילונית ליברלית ודעתנית במיוחד שהרגשתי כלפיה קרבה מיוחדת – סיפרה על פעילותה למען הכפרים הפלסטיניים העקורים, התעורר בי רגש בלתי צפוי. שמעתי את דבריה וכאבתי את כאבה. בעת שדיברה חשבתי על הקשר בין הזקיפות של הדור שהיא מייצגת ובין השיח המזרחי הביקורתי שהתפתח בישראל. אף שחשתי הזדהות רבה עימה, דווקא בעת שהקשבתי לדבריה בפורום הקבוצה הבטתי במי שכבר הגדרתי קבוצה ולא יכולתי להתעלם מכך שסוג הדיבור שהדגימה ברהיטות ובעוצמה רבה נשמע לי גם עקר. הקשבתי לה וחשבתי: האם היא בכלל איתנו? איתי? הכעס שלה, המוצדק, לאן פניו מועדות? לא התאפקתי ושאלתי אותה את השאלות הללו בנוכחות הקבוצה. תסכולי גבר כשגם היא לא הצליחה להשיב לי באופן ישיר.

כשהתכנסה קבוצת ה"שפה", קולי היה אחד הקולות הבולטים שהתעקשו על הכללת המילה "עוול" בעקרונות החיים המשותפים. אמרתי לא פעם שהכרה בעוול היא יסוד החיים המשותפים. יחד ניסחנו את הכלל הראשון של ה"שפה" המשותפת: "חיים משותפים מבוססים על הכרה בעוול אשר נעשה לקבוצות השונות". הוספנו את המילים "ושילובו עם מחויבות ואחריות לעתיד משותף". כשהבאנו את העיקרון הזה לפורום הכללי, המונח "עוול" גרר תגובות מצידה השמרני של הקבוצה. בתחילה הן הושמעו בהיסוס, אבל לאחר שהכלל הובא לדיון שני או שלישי הביעה את התנגדותה באופן ברור ובלתי משתמע לשתי פנים ל', חרדית ממוצא מזרחי:

אני לא אוהבת את המילה עוול. בפעם הראשונה שמעתי על הנכבה פה. לא אגיד לכם שזה לא השפיע עליי. זה גרם לי להבין כל מיני דברים, דברים שלא היה לי מושג לגביהם קודם. אבל אני יהודייה, אני לא ערבייה. מבחינתי הייתה פה מלחמה והגנה עצמית. אני מוכנה לשמוע על החוויה שלהם, אני מבינה את העוצמה של זה, אבל אני לא מוכנה לקרוא לזה עוול. כי עוול צריך לתקן.

דבריה הדהדו את דבריו של ח', רב ליטאי, שניסח באופן הבא את תחושותיו על רקע וידויה של אחת הלסביות בקבוצה:

רגע אחד שם בסיפור היה לי קשה, היה לי כואב. [...] חשתי לראשונה כאב אמיתי [...] כשהיא סיפרה על התפילות שלה לבורא עולם שיעזור לה לצאת מהמצב שלה במשך שנתיים. [...] לפני זה הייתה לי מחשבה על הקהילה [הלהט"בית] כי אלו אנשים שיכלו לעשות שינוי, בעבודה לא פשוטה, אך יכלו לעשות שינוי [...]. ובאותם רגעים הבנתי כמה כאב אמיתי עומד שם מאחורי הסיפור הזה. [...] זה יצר אצלי תפנית רגשית וחשיבתית ביחס לקהילה.

אני זוכרת את פניו של ח' בעת שאמר את הדברים. לא היה לי ספק כי ההזדהות וההמלה שלו אותנטיים. ועדיין, המילים שהקריא מהדף – "תפנית רגשית וחשיבתית" – לא תיארו התלבטות באשר לצורך לשנות באופן פורמלי את יחסה של החברה החרדית אל להט"בים, אלא מצב פנימי שלו כאדם וכחבר. הקשר בין הכרה בעוול ובין מחויבות לשינוי הסדר

החברתי על מנת להוביל למיגור העוול, שלפי תפיסת עולמי היה קשר מובן מאליו ומחויב כל היגיון מוסרי, היה עבורו מעומעם וחסר מתווה ברור לפעולה. חזרנו לדיונים הפנימיים בעניין ה"שפה". חלק מחברי הקבוצה עדיין טענו כי חוסר המוכנות להגדיר כאב במונחים של עוול שיש לתקנו מעיד על מוסר כפול או מוגבל. לאחר דיונים החלטנו להחליף את המילה "עוול" במילה "כאב". הניסוח החדש, "חיים משותפים מבוססים על הכרה בכאב ומחויבות לעתיד משותף", הפך לעיקרון ראשון של חיים משותפים והיה מקובל על כל חברי הקבוצה. עבורי ייצג הכלל הזה ויתור על לב ליבה של תפיסתי המוסרית: ראיית העולם החברתי במונחים של יחסי כוח ומחויבות עמוקה לתיקונם. הייתה זו גם תחילת התובנה כי אמת המידה המוסרית שלי אינה התבנית הבלעדית שעליה יושתתו כללי המשחק של החיים המשותפים בקבוצה הזאת.

מעקרונות צדק כלליים להסכמות קונקרטיות כדרך לחיים משותפים

כשלושה חודשים לאחר תחילת התהליך הקבוצתי התרחשה באום אל-חיראן תקרית הירי שבה מת מפצעיו יעקוב מוסא אבו אל-קיעאן. היינו בדרכנו למפגש קבוצתי ביישוב טמרה אצל נ', חבר בקבוצה ותושב המקום. מייד לאחר שדווח על האירוע באמצעי התקשורת הגדירו אותו חלק מהחברים בקבוצת הוואטסאפ המשותפת כפיגוע טרור. הדבר גרר מריבה מילולית קשה בין חברי הקבוצה והחלטה של שניים, בדואים תושבי הנגב שכבר היו בפאתי טמרה באותו הזמן, לסוב על עקביהם ולא להגיע למפגש. הערכתי אותם על עמדתם החד-משמעית, ושמחתי עוד יותר כשהבנתי כי נ', מארחנו בטמרה, שהתלבט אם לבטל את המפגש בשל האירוע, החליט לפתוח את המפגש בסיור על חורבות הכפר דאמון, שתושביו הפכו נוכחים נפקדים ב-48'. לאחר הסיור בדאמון נאספנו במתנ"ס המקומי וצפינו במצגת שהכין נ'. שמענו על חלומו להחזיר לארץ את פליטי 48' ואף קראנו שיר שכתבה בתו הקטנה בנושא. נ' ביקש מש', איש חינוך דתי-לאומי, לעזור לו בתפעול המצגת. ש' העביר את השקופיות בזו אחר זו. היו אלה ימייה הראשונים של הקבוצה וימייה הראשונים בתוך התהליך. לאורך היום כולו התבוננתי בחברים הימנים בקבוצה ובליבי תקווה תמימה כי סיפורי הפליטות הקשים של בני הכפר הנטוש דאמון יצליחו לסדוק את עמדתם העקרונית באשר לסכסוך. לאחר כשנה שבנו ושוחחנו על הקורות אותנו ביום הזה. באותה שיחה נוכחתי לדעת כי לא רק שהתכנים שעלו על חורבות הכפר הנטוש לא שינו את עמדותיהם של חברי הקבוצה הימנים כלפי הסכסוך, אלא שהצלחת המפגש בהקשר הטעון הזה הייתה תלויה בדבר אחר לגמרי. הסבירו זאת היטב נ', מארחנו הפלסטיני, וש' הדתי-לאומי שסייע לו בתפעול המצגת. שניהם סיפרו שבאותו היום הבינו כי הם מצויים במרחב שמכיל אי-הסכמה עמוקה. שניהם טענו כי דווקא הדבקות בהסדר הקונקרטי והטכני, ולא בעיקרון מוסרי כללי - נ' שהחליט לקיים את המפגש למרות האירועים באום אל-חיראן, וש' שהסכים להעביר את השקופיות במצגת שכל כך לא הסכים עם תוכנה - היא שבסופו של דבר אפשרה לקבוצה לעבור את הקונפליקט העמוק הזה ולהמשיך להתקיים. הפעם השנייה שבה נכחנו ביכולת של הסדרים פרקטיים להחזיק חיים משותפים על רקע קונפליקט עמוק הייתה כשעניין פעוט ושולי לכאורה איים לפגוע בשלמותה של הקבוצה כולה. י', אחד מחברי הקבוצה אשר חי באזור יהודה ושומרון ומתהלך כשאקדח

צמוד לגופו, נהג להגיע למפגשים עם האקדה. העניין עורר חוסר נוחות אצל ר', פלסטינית חילונית וליברלית שעבורה סימן האקדה צבא, כיבוש ואלימות כלפי פלסטינים בחברה היהודית. ר' הביעה את רגשותיה בפני הקבוצה כולה, וגם בפני באופן אישי. הרגשתי הזדהות מלאה עם דבריה, שעלו בקנה אחד עם שאט הנפש שחשתי כלפי נשיאת נשק באופן כללי, וספציפית כלפי החיבור בין נשיאת נשק ובין ההחלטה להתגורר בשטחים הכבושים. בהכרעה בין החשש של ר' כמייצגת קבוצה מוחלשת ובין הצורך של י' לשאת אקדה בזמן שהותו בקבוצה לא היה לי ספק לאן נוטה ליבי והיכן מצויה הכרעתי המוסרית. י' מבחינתו טען כי עבורו האקדה הוא כלי להגנה עצמית, ולפיכך זכותו לשאתו. העימות הלך והסלים כשר' הצהירה כי לא תוכל להמשיך ולהגיע למפגשי הקבוצה אם יהיה בהם אקדה. ניסיתי לתרום לניסיונות הקבוצתיים לשכנע את י' להגיע למפגשי הקבוצה ללא נשק, אך ללא הועיל. אמרתי בליבי באותו הזמן כי אם ר' תחליט לעזוב את הקבוצה, אעזוב גם אני בעקבותיה. להפתעתי הרבה, חברת קבוצה אחרת הצליחה למצוא פתרון, והקלות שבה עשתה זאת היממה אותי. הפתרון שהשיגה לא התיימר להיות יותר מאשר סידור זמני ומקומי הקשור להסכמות ספציפיות של שני הצדדים: נקנתה כספת, והאקדה הונח בה בתחילת כל מפגש. ברגעים הראשונים התאכזבתי שכך הסתיים הוויכוח, ואפילו חשתי שר' עשתה מעשה של בגידה. אך למרות כל תמיהותיי, מהרגע שבו נהגה הפתרון הוא שרד עד סוף תקופת המפגשים של הקבוצה. שני הצדדים, שניהם בעלי מחויבות אידאולוגית עמוקה, הסכימו להעביר את הוויכוח לפסים פרקטיים.

כשהתכנסה קבוצת ה"שפה", אחת החברות ביקשה לכתוב את הכלל הבא: "חיים משותפים מבוססים על הסכמות קונקרטיות המוסכמות על המשתתפים הישירים, ולא על נוסחאות של צדק אופטימלי ואבסטרקטי". אצלי העלה העיקרון הזה רגשות מעורבים. מצד אחד ידעתי שבקבוצה הזאת, המאופיינת באי־הסכמות עקרוניות רבות כל כך, הוא עבד. מצד שני התקשיתי להשלים עם היעדרה של הסכמה ערכית בסיסית משותפת. כשהצגנו את העיקרון הזה בפני הפורום הכללי הצטרפו לחששותיי אנשים מכל הקשת האידאולוגית. אחת הנשים הדתיות־לאומיות טענה שהדבר מזכיר לה את בן־גוריון: לוותר על כללים גדולים ועל שאלות גדולות ולהיכנע לחיים, להחליט שלא להחליט – רק להמשיך. אחד השמאלנים הביע חשש דומה ואמר שמבחינתו, חוסר הכרעה אידאולוגית יאפשר למה שהוא כינה "הצד השני" לנצח "ביס אחרי ביס", כדבריו.

כלל זה נידון שוב ושוב במפגשים, והקונצנזוס סביבו הלך והתקבע ככל שעבר הזמן. הפחד מוויתור על אידאולוגיות גדולות שכך אצל חברי הקבוצה וגם אצלי, ככל שהובן כי החיים אינם קורסים בהיעדרן. קונפליקטים אידאולוגיים גדולים לא נעלמו, אך החתירה להסכמות קונקרטיות הפכה את הקונפליקטים למצע שעליו מתקיימים מפגשים ונבנים יחסים, ולא לצל שחור של שאלות עתידיות שפתרוןן האולטימטיבי אינו אפשרי.

משאיפה להמסת גבולות להכרה בלגיטימיות שלהם

הנטייה לסגירות ולטוהר קבוצתי שבה ועלתה בהקשרים מפתיעים ונפתלים עבור חברי הקבוצה, ואף זכתה למידות משתנות של לגיטימציה או הוקעה. שני אירועים שבהם משתתפים חרדים הצהירו על בחירתם המודעת בסגירות קבוצתית עוררו אצלי רגשות

מנוגדים. מול אחד הגבתי כעס וחוסר קבלה, ואילו לשני הגבתי בהבנה מלאה. במקרה הראשון אחד הרבנים החרדים ממוצא אשכנזי אמר במפורש כי לא ירצה שילדיו יתחתנו עם מזרחים, ואני נזעקתי והטחתי בו כי מחויבותו לחיים משותפים מבוססת על שקר. גם כשדיבר על הבדלים באורח חיים כרציונל להפרדה חשבתי כי מדובר בהתנשאות או בגזענות. לעומת זאת, כשחרדית מזרחית הצהירה מול אחד מחברי הקבוצה (שאותו תפסה כחילונית) כי היא מעדיפה שלא לגור בקרבתו וכי ילדיה לא יבקררו באותו בית ספר שבו לומדים ילדיו, תפסתי את דבריה כלגיטימיים מכיוון שייחסתי אותם לרצונה לשמור על אורח חיים ייחודי גם במרחב הציבורי.

לא הקדשתי מחשבה רבה לשניות הזאת ביחסי כלפי סגירות קבוצתית עד ששני משתתפים בקבוצה הזמינו את הקבוצה כולה לביקור ביהודה ושומרון, מקום מגוריהם. ההזמנה עוררה משבר בקבוצה. אחת מחברות הקבוצה השמאלניות טענה כי טרם הביקור צריכה להימסר לחברי הקבוצה ההיסטוריה הספציפית של השליטה במקום, וחברים אחרים (חלק מהערבים, ויהודים מהצד השמאלי של המפה הפוליטית) טענו כי לא יצטרפו לביקור שמייצג חריגה מעקרונות המוסר הבסיסיים שהם מחזיקים בהם. אני, שמעולם לא ביקרתי ביהודה ושומרון, הצטרפתי לחזית הסירוב. בעיני רוחי יצגתי ברית מוסרית עם הפלסטינים חברי הקבוצה.

למשמע טענותינו האשימו אותנו אנשי הציונות הדתית בסגירות קבוצתית ובמוסר כפול בכל הקשור לחיים משותפים. בין חברי הקבוצה התפרץ ויכוח קולני. ברגעי הוויכוח עצמם הייתי בטוחה לחלוטין כי אין מדובר בסגירות קבוצתית אלא בכללי מוסר בסיסיים. יום לאחר מכן כתב אחד מחברי הקבוצה המתגוררים ביהודה ושומרון פוסט בפייסבוק ובו שם ללעג את התנגדותם המוסרית של חברי הקבוצה השמאלנים. גם בשעת הקריאה בו לא התערערה עמדתי, אולי אף להפך. תפסתי את חוסר הרצון שלי לבוא במגע הדוק עם קבוצת המתנחלים כחלק אינטגרלי מהגרעין הרב-תרבותי המאפיין את אישיותי.

בסופו של דבר הביקור התקיים לאחר שחברי הקבוצה הערבים החליטו כי יצטרפו אליו. בעת הביקור עצמו נותרנו אנחנו, חברי הקבוצה השמאלנים, מסויגים. לעומת הכבוד שהענקנו לכל בתי הגידול האחרים שבהם שהינו וההתעניינות הפנה שהפגנו, כאן הרשינו לעצמנו להדגיש את החד-פעמיות של הביקור ואת חוסר רצוננו לבוא במגע עם עולמם של המארחים. תיארונו באופן נטול עכבות ואפילו מלעיג את מה שהיה ציפור נפשם של מארחינו וראינו בו פומפוזיות, פשיזם או סכנה מוסרית.

האירועים שהתרחשו בקבוצה חזרו והוכיחו כי בני אדם משתמשים באופן דינמי בסגירות ובפתיחות של גבולות קבוצתיים לפי הקבוצות העומדות מולם, מטרת האינטראקציה ועוד. כשקבוצת הדין ב"שפה" קבעה כי הזכות לשמור על גבולות חברתיים היא אבן יסוד של חיים משותפים, וכי עומקם של החיים המשותפים ייקבע בדיאלוג ובפגישה קונקרטי בין קבוצות, לא חשתי כי העיקרון הזה זר לעמדוטי גם כשהבנתי את הקרבה המתעתעת בין הזכות לסגירות ובין גזענות או הדרה מסוכנת. הבנתי כי כמו חבריה הליברלים של הקבוצה, גם קבוצות שמרניות ודתיות מבססות את שמירתן העיקשת על גבולות קבוצתיים על עקרונות מוסריים. גם בקרב חברי הקבוצה האחרים התקבל העיקרון הזה פה אחד. בדיונים מאוחרים שעלה בהם נושא הפרדה הקבוצתית, שב וקיבל עיקרון זה הסכמה קבוצתית גורפת.

בין תאוריה לאתנוגרפיה

שני מהלכים שמתרחשים בסוציולוגיה הישראלית בת זמננו עשויים לסייע בפירוש המהלך שהוביל לכתיבת ה"שפה" בקבוצה המדוברת: המהלך הפוסט־חילוני והמהלך הפוסט־ביקורתי.

המהלך הפוסט־חילוני (פישר, 2015; שנהב, 2008) קשור בהשעיית המערך הבינרי הקשיח המבוסס על קטגוריות־העל דתיות וחילוניות (גודמן ויונה, 2004), ובטענה כי (טמפורלית) החברה בת זמננו אינה תאולוגית פחות מבעבר (Habermas, 2006), וגם כי (אנליטית) יש סימטריה אפיסטמולוגית בין דת לחילוניות ובין הנגזרות התרבותיות של שתי אלה (שמיט, 2005; Milbank, 1990). תפיסות אלו מניחות כי עצם הדיכוטומיה לכאורה בין דת לחילוניות היא תוצר של פילוסופיה ואימפריאליזם מערביים, ושל נטייתם לייצר את ההיררכיה בין מזרח למערב ולתחזק אותה (Asad, 2003). חוקרים בישראל עושים שימוש במהלך התאורטי הזה כדי לחשוף את יכולתה של הציונות, שיסודה בהכלאה בין דת לחילוניות, ליצור אזורים אונטולוגיים מפורזים לכאורה של דת וחילוניות ובאמצעותם ליצור היררכיות לאומיות ואתניות (Shenhav, 2007), מופעים מעורבים של דת וחילוניות בישראל (גודמן ופישר, 2004; ליאון, 2014), ואת הקשרים המורכבים בין תהליכי חילון להתחדשות דתית (ליאון, 2007) או בין פמיניזם, מדינה ודת (Herzog, 2006).

הדיון הרב־תרבותי בן זמננו מתרחש בתוך גבולותיה הקשיחים לכאורה של החילוניות, ומתוכם הוא מבקש להכיל את האחר, לשוחח עימו ואפילו לקבל אותו. הוא עושה זאת באמצעות מתיחת גבולות החילוניות עד הקצה האוטופי שלהם. תאורטית לפחות, כללי המשחק הרב־תרבותיים מבוססים על התכונות הבסיסיות של האבטיפוס המערבי החילוני ובתוך גבולותיו: סובלנות, קבלת האחר, כיבוד האדם וחירותו. המושג רב־תרבותיות מוצג כניטרלי מבחינה מטפיזית וכאוניברסלי מבחינה נורמטיבית, בשעה שהוא מבוסס על אתיקה וזהות פרטיקולריים, על היבט תאולוגי ברור ועל ח־צדדיות נורמטיבית. באופן פרדוקסלי, דווקא מתיחת גבולותיה של החילוניות הופכת את כללי המשחק הרב־תרבותיים לאזור סגור, שבתוכו תפיסות דתיות ולא־מערביות אינן יכולות לקבל דריסת רגל ונידונות להשתתפות שותקת מתוך אסירות תודה או אינטרס ח־צדדי. מהלך כתיבת ה"שפה" בקבוצה התרחש במרחב שאפשר לכנותו "פוסט־חילוני". שלושת הכללים של ה"שפה" אינם כללים חילוניים או מערביים; הם תוצר של מפגש בין תפיסות עולם ובין בני אדם. החילוניות או המערביות אינן מתקיימות בהם כמבוגר אחראי על ילדים סוררים, אלא כשחקן בשך ודם בתוך סיטואציה חברתית קונקרטית.

המהלך התאורטי המתקרא "פוסט־ביקורתי" (לביא, 2018) מבקר את נטייתה של הסוציולוגיה הביקורתית להניח כי מבעד למציאות הנחווית מצויים מבנים חברתיים מדכאים, וכי עבודתו הבסיסית של הסוציולוג קשורה בחשיפתם. את הקושי של ארגוני שינוי חברתי לגייס לשורותיהם אוכלוסייה "מוחלשת" (דיוויס, 2016; מזרחי, 2016) הוא מדמה לקושי של חוקרים ביקורתיים להבין את עולמות הפשר של נחקריהם דווקא בשל יכולתם הדיפרנציאלית לכאורה להבין מבני עומק חברתיים (Boltanski, 2008), ובשל מחויבותם חסרת הפשרות לשליחות המוסרית המלווה את הסוציולוגיה הביקורתית (מזרחי, 2011). הקריאה לעבור מסוציולוגיה של חשד לסוציולוגיה של פרשנות (מזרחי,

2017; Ricoeur, 1970) מבקשת להסביר את עולמות המוסר והתוכן של קבוצות שמרניות בחברה הישראלית לא כסרח עודף של מבנים חברתיים עמוקים או כתודעה כוזבת.³ הדיון הרב-תרבותי מתקיים בתוך גבולותיה של הסוציולוגיה הביקורתית ואף מבקש לתרגם את הנחותיה למדיניות או לכללים אופרטיביים לחיים. בתוך הגבולות האלה, היעדר ההכרה שממנו סובלות קבוצות פריפריאליות משמש מצע מוסרי שעליו מתבצע התיקון הרב-תרבותי. באופן פרדוקסלי, התיקון הזה נעוץ בהתייחסות לאחרות כאל מילה נרדפת לכפיפות או פריפריאליות, ומתוך כך בהפיכתה לקופסה שחורה או למשתנה קבוע. שילובם הרב-תרבותי של המוכפפים אינו תלוי בהם כסובייקטים; הוא מתאפשר באמצעותה ובחסותה של מוסריות ביקורתית בלתי מעוררת. המהלך שעברה הקבוצה יצא מתוך גבולות החשיבה הביקורתית ואף הפך אותה על פיה: ה"אחרים" שלקחו בו חלק סירבו להתמייין על פי קטגוריות של כפיפות או ביקורת כלפי הממסד, וכללי החיים המשותפים שהם כתבו חרגו מהתביעות הרב-תרבותיות המוכרות להכרה בשונות. עולמות המוסר והתוכן שלהם עברו ממעמד של אובייקט פסיבי, שמחכה להינצל על ידי תיקון רב-תרבותי, למעמד של צד אקטיבי בדיאלוג על כללי המשחק עצמם.

מודל החיים המשותפים שהציעו חברי הקבוצה מבוסס על תפיסת חיים משותפים שעקרונותיה סוטים מהגישה הרב-תרבותית בשלושה מאפיינים עיקריים: בלב התפיסה הזאת מצויים רגשות סובייקטיביים שאינם מתורגמים לקווי פעולה ברורים (Connolly, 2000), היא מוותרת מראש על עקרונות צדק כלליים, והיא מעניקה לגיטימציה לקיומם ולחיוזוקם של גבולות חברתיים. המאורעות שהתרחשו והדיונים שנערכו במשך 18 חודשים של מפגשים הם עדות לא רק למגבלותיה של תזת החילון או של התאוריה הביקורתית כאופני התבוננות תאורטיים, אלא גם לקריסתה הסופית של ההגמוניה האשכנזית-חילונית הישראלית כנשאת של אתוס תרבותי, לדמותו המשתנה של מרכז חברתי אחר שהולך ומתחזק בישראל (ואינו מלווה בעיון חברתי או אקדמי ראוי; ראו אהרון גוטמן, 2018; כהן וליאון, 2007), ולתפיסה של חיים משותפים במגוון עמוק שקיומה נטוע במרחבי הביניים שבין חילוניות לדתיות, בין ליברליזם לשמרנות, בין אירופה למזרח התיכון.

3 ניסים מזרחי (2011) מתעכב על ההבדלים בין שני סוגי כבוד: dignity – צורה ליברלית של כבוד המבוססת על כבוד אדם אינהרנטי ואוניברסלי, ו-honor – כבוד הנגזר מהיררכיות חברתיות ומחובר להשתייכות קבוצתית ולעולמות משמעות מקומיים. הוא מציע להתבונן בהם כחלק מרפרטואר תרבותי קיים וכתגובות שונות למודרנה. גם ההבחנה של קאמי בין אתיקה של צדק לאתיקה של חמלה מהדהדת את ההבדלים הללו: ליבה המוסרי של אתיקת הצדק נעוץ באוניברסליזציה, ואילו האתיקה של החמלה בנויה על הזדהות עם זולת קונקרטי. האדם החומל אינו שואף לשינוי עולם כולל עבור כלל האנושות. הוא נאמן באופן מוחלט לאירוע, לאדם או ליחסים, ורגשותיו מקומיים וקטועים (אוחנה, 1999). מהווית הסוציולוגית, ג'ונתן הייט וג'סי גרהם (Haidt & Graham, 2007) מנתחים את עולם התוכן המוסרי השמרני ואת האופן שבו הוא מעניק לבני האדם משמעות במובנים העמוקים של קיומם האנושי: הוא המצפון המאגד את תפיסותיהם באשר לטוב ורע, מוסר, עבר ועתיד, ואת יחסיהם עם קבוצות קרובות ומורחבות – ממשפחה, דרך עם או לאום ועד לעמים או לאומים אחרים. בהקשר זה בולט במיוחד הדמיון בין תובנותיה של ארלי הוכשילד (Hochschild, 2016) באשר לימין האמריקני ובין תובנותיו של מזרחי (2011) על הימין הישראלי-מזרחי.

אפילוג

אני זוכרת שאחרי שהצגנו לראשונה את עקרונות ה"שפה" בפני הקבוצה ניגש אליי הרב א', חרדי ממוצא אשכנזי. מלא הומור, כהרגלו, הוא אמר כי בתחילת ההצגה הכין את עצמו ל"שינה טובה" משום שהיה בטוח ששוב תוצג תאוריה מבית מדרשה של מה שהוא קרא "הקרן החדשה". הוא העיד כי אף שלא הסכים עם כל שהוצג, הייתה זו לו הפעם הראשונה שבה הצליח להזדהות עם הליכה העקרונית של תפיסת החיים המשותפים. התרגשתי מאוד מדבריו. בתמימות המאפיינת את מי שישב על המדוכה תקופה ארוכה חשבתי לעצמי אז: אולי יש פה בשורה. לא רחק היום שבו תקוותי התמימות התנפצו אל סלעיה של המציאות המורכבת.

בתום התהליך בן השנה וחצי יצאנו לסיור לימודי בקפריסין שארך כשבוע. מה שאירע לנו כשביקרנו באחד ממוסדות ההשכלה בקפריסין טלטל באחת גם את תחושת השותפות שלנו וגם את עמידותם של כללי החיים המשותפים שכתבנו יחד. במסגרת הסיור נפגשנו עם פרופסור ממוצא ערבי. דנו בסכסוך היווני-תורכי, בחלקה של האקדמיה בסכסוך הזה ובנקודות מקבילות למצב בישראל. לקראת סופה של הפגישה נכנסו לחדר הישיבות אנשי הביטחון של האוניברסיטה והסבירו לנו כי בכניסה לבניין התארגנה הפגנה של סטודנטים ממוצא פלסטיני המתנגדים לעצם הסכמתה של האוניברסיטה להיפגש עם קבוצה ישראלית. מטעמי ביטחון, כך הוסיפו, עלינו לצאת מהבניין בדרך גישה אחורית ולעזוב את מתחם האוניברסיטה לאלתר. בחסות המהומה בזעיר אנפין שהתחוללה בחדר, שלושה ערבים חברי הקבוצה – שניים שמגדירים עצמם פלסטינים ואחד שמגדיר עצמו כערבי בדואי – ביקשו לא למלא אחר ההנחיות של אנשי הביטחון ולצאת החוצה כדי לפגוש במפגינים. הרביעית, ס', דרוזית, נותרה עם חברי הקבוצה אך ניכר היה כי רוחה אינה נוחה מהחלטתה. אנשי הביטחון אפשרו לשלושת חברי הקבוצה לצאת אל המפגינים, וכך בדרך זירו את האחרים לצאת מהחדר אל פרוזדור אחורי. בפרוזדור הם ביקשו מכל חובשי הכיפות להסירן. לשמע הבקשה הסירו החרדים את הכיפות שלראשם ללא התלבטות; לעומתם, אנשי הציונות הדתית סירבו לעשות כן ואף הגדירו ככעס את שיתוף הפעולה של החרדים עם אנשי הביטחון הקפריסאים כפחדנות וחוסר נאמנות. החרדים מצידם ראו בהתעקשות הציונית על הכיפה פרובוקציה מסוכנת ולא אחראית. בין חובשי הכיפות התפתח ויכוח מתוח. בסופה של הליכה ארוכה במסדרונות האחוריים של האוניברסיטה יצאה הקבוצה – החרדים ללא כיפות על ראשם, אנשי הציונות הדתית עם כיפות, וס' על סף דמעות – אל מעין מרחב ציבורי אחורי, עד שהגיעה אל האוטובוס שחנה שם. באותו מרחב, קרוב למקום שבו חנה האוטובוס שחכה לנו, עמד סטודנט פלסטיני בודד ושותק והחזיק בידו את דגל פלסטין. חברי הקבוצה ישבו באוטובוס, מחכים לחברים הערבים, והסטודנט הפלסטיני נותר לעמוד ולהחזיק בשתיקה את הדגל. השהייה באוטובוס הייתה מתוחה והתערבבו בה הכעס ועקבות הריב שהתלקח בין החרדים לאנשי הציונות הדתית, ס' שנפשה הייתה חצויה, הנער הפלסטיני שנותר לעמוד ודגלו בידו, ושלושת החברים הנותרים שבוששו לבוא. כעבור רגעים ארוכים של ציפיה דרוכה ושתיקה חסרת מנוחה שבו החברים הערבים אל האוטובוס. הם התקבלו בשמחה ובהקלה, אך בהתנהגותם היה משהו מכונס. האוטובוס יצא לדרכו והתרחק מהנער הפלסטיני השותק המחזיק בדגל. המשכנו לנסוע באווירה טעונה.

בערב, עם חזרתנו לבית המלון, ביקשנו לדבר על שהתרחש ולא ידענו איך. הדיון כלל רגעי שתיקה ארוכים ורגעי התפרצות בלתי מרוסנת של כעס וגם של ככי. אנשי הצינונות הדתית והחרדים הטיחו האשמות זה בזה, ובין היהודים והערבים התקיימו בערבובייה רגשות ניכור, ניסיונות קירוב ואי־ודאות חדשה. ס' הדרוזית הגדירה את המצב שהייתה נתונה בו כנקודת המשבר הגדולה ביותר שחוותה, מכיוון שהאירוע המחיש את תחושת חוסר השייכות הכללית שלה, לחברי הקבוצה היהודים כמו לחברי הקבוצה הפלסטינים. היא ביקשה את קרבתה של ר' הפלסטינית באותו ערב, והעדיפה להתרחק פיזית מהקבוצה. מאותו רגע הלך והתרופף הקשר הרגשי שלה – היא, שבניה משרתים בצבא הגנה לישראל – עם חברי הקבוצה, והלכה והתפוגגה אמונתה בפרויקט כולו. לטווח ארוך, המקרה הזה תקע טריז בינה, שתפקדה קודם כגשר חי בין יהודים וערבים, חילוניים ודתיים, ליברלים ושמרנים, ובין הקבוצה. המקרה הרעיד את אמות הסיפים גם אצל החברים המחויבים ביותר לקבוצה, בעיקר משום שהוא המחיש לכולנו את עומק הקונפליקטים בינינו ואת מידת הנפיצות של קיומנו המשותף.

שלוש שנים חלפו מאז. הקבוצה המשיכה להתקיים במסגרת וירטואלית בלבד. בחלוף הזמן הפכתי יותר ויותר משוכנעת בנחיצותה של חשיבה על חיים משותפים במגוון עמוק אשר חורגת מהגבולות של אמות המידה הרב־תרבותיות ומתפיסות המוסר הפרוגרסיביות. אין משמעות הדבר כי אני מצליחה להחזיק בתחושה של ידיעת דרך חדשה. להפך, אני מבינה היטב כי גם הדיון המוגן והצנוע שהתרחש בקבוצה עלול לייתר את יחסי הכוח, לוותר על עקרונות מוסר חדי־משמעיים ולהפוך את הסגירות הקבוצתית ללגיטימית. השאלות הפתוחות שנותרתי איתן קיבלו משנה תוקף כאשר ר', הפלסטינית הליברלית שברבות הימים הייתה לאחת מחברותיי הטובות במיזם, עזבה את הקבוצה במפגיע בעקבות הסלמה חסרת תקדים של המתח הלאומי בתוך גבולותיה הריבוניים של ישראל. עבור לא מעטים סימלה עזיבתה את סיומו הסופי של התהליך המשותף. כששאלתי אותה מדוע עשתה זאת, היא בחרה לחזור ולדבר על נשיאת האקדח של י', המתגורר בשטחי יהודה ושומרון. הדבר הפתיע אותי, ראשית משום שהפגישות הפיזיות בינינו הפסיקו לחלוטין, ושנית משום שבעבר הוכרע הוויכוח העקרוני הזה בהסדר קונקרטי אשר התקבל על דעת שני הצדדים – הפקדת האקדח בכספת – ואף הפך לאחד מעקרונות מסמך ה"שפה". מה שהוכרע בעבר באמצעות פסיחה על דיון בעקרונות צדק אופטימליים שב והפך עבורה לסלע מחלוקת. הפעם, היא אמרה, היא אינה מסוגלת לקחת חלק, אפילו באופן וירטואלי, בקבוצה שבה חבר אדם שמחזיק בנשק כזה. הפעם היא לא הסתפקה בפחות מהכרעה מוסרית גורפת, לצידה כמובן. שתקתי. עד לרגעים אלו אני מתקשה להכריע מה מסמלת עבורי עזיבתה: את הקושי הגדול לצאת מגבולות הגזרה הרב־תרבותית, או את הצורך לקיים חיים משותפים מחוץ לגבולותיה.

מקורות

- אהרון, מירב. (2010). כלוב הברזל של האתניות. סוציולוגיה ישראלית, יב(1), 181-210.
- אהרון גוטמן, מירב. (2016). "אין מקום לפוליטיקה בשכונה": אמנות ציבורית בשכונת קפ"ר תפר בירושלים – בין הפוליטי לחברתי. תיאוריה וביקורת, 46(קצ"ץ), 91-116.

- אהרון גוטמן, מירב. (2018). כנסיית השכל: על המפגש שבין הסוציולוגיה לציבוריות הישראלית. סוציולוגיה ישראלית, כט(2), 36-37.
- אוחנה, דוד. (1999). הומניסט בשמש: קאמי וההשראה היס־תיכונית. כרמל.
- אלפרט, ברכה. (2011). ממחקר איכותני לכתובה איכותית: עניין, חקירה ויצירה. שבילי מחקר, 17, 144-150.
- בן־פורת, גיא, יוסי יונה ובשיר בשיר. (2016). מבוא: מדיניות ציבורית וחברות רב־תרבותיות – סדר יום מחקר חדש. בתוך בשיר בשיר, גיא בן פורת ויוסי יונה (עורכים), מדיניות ציבורית ורב־תרבותיות (עמ' 7-36). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- גודמן, יהודה, ויוסי יונה. (2004). "דתיות וחילוניות בישראל: אפשרויות מבט אחרות". בתוך יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים), מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל (עמ' 9-45). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- גודמן, יהודה, ושלמה פיישר. (2004). להבנתן של חילוניות ודתיות בישראל: תיזת החילון וחלופות מושגיות. בתוך יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים), מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל (עמ' 346-390). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- גוטוויין, דני. (2001). זהות נגד מעמד: רב־תרבותיות כאידיאולוגיה ניאוליברלית. תיאוריה וביקורת, 19(סתיו), 241-258.
- דייוויס, לנרד ג'. (2016). קץ פוליטיקת הזהויות ותחילת הדיסמודרניזם: על מוגבלות כקטגוריה בלתי יציבה. בתוך שגית מור, נטע זיו, ארלין קנטר, אדוה איכנגרין וניסים מזרחי (עורכים), לימודי מוגבלות: מקראה (עמ' 312-331). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- חזן, נועה. (2017). רב־תרבותיות במוזיאון: מבט על גזע, מגדר ותצוגה בישראל. תיאוריה וביקורת, 49(חורף), 39-66.
- יונה, יוסי. (2005). בזכות ההבדל: הפרויקט הרב־תרבותי בישראל. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- יונה, יוסי, ויהודה שנהב. (2005). רב־תרבותיות מהי? על הפוליטיקה של השונות בישראל. בבל.
- כהן, אורי, וניסים ליאון. (2007). לשאלת המעמד הבינוני־מזרחי בישראל. אלפיים, 33, 83-101.
- לביא, שי. (2018). אחרית דבר: תיאוריה וביקורת – לקראת מפנה? תיאוריה וביקורת, 50(חורף), 553-563.
- ליאון, נסים. (2007). על מודרניות, חילון וניעות דתית: לשאלת התחדשות ההנהגה הרבנית הקהילתית ביהדות המזרחית. סוגיות חברתיות בישראל, 4, 31-5.
- ליאון, נסים. (2014). ההתחדשות החברתית של המוזיקה הפופולרית הדתית־יהודית בישראל. סוציולוגיה ישראלית, טו(1), 155-175.
- מזרחי, ניסים. (2011). מעבר לגן ולג'ונגל: על גבולותיו החברתיים של שיח זכויות־האדם בישראל. מעשי משפט, ד, 51-74.
- מזרחי, ניסים. (2016). על גבולותיו החברתיים של השיח הביקורתי על מוגבלויות. בתוך שגית מור, נטע זיו, ארלין קנטר, אדוה איכנגרין וניסים מזרחי (עורכים), לימודי מוגבלות: מקראה (עמ' 332-346). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

מזרחי, ניסים. (2017). הסוציולוגיה בישראל לאן? מסוציולוגיה של חשד לסוציולוגיה של משמעות. *מגמות נא*(2), 69-114.

מרגלית, אבישי, ומשה הלברטל. (1998). ליברליזם והזכות לתרבות. בתוך מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורונן שמיר (עורכים), *רבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית (עמ' 93-107)*. רמות.

נקר-סדי, מירב, גלי סמבירא וכוח המשימה. (2017). *מסיפור משותף לשפה משותפת*. לחיות יחד: המרכז לשותפות חברתית חדשה בישראל.

סבירסקי, מרסלו. (2005). בין רבותיות לבין תרבותיות: מפוליטיקה של הכרה לפוליטיקה של היכרות [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה].

סטולר-ליס, שחלב. (2016). "מגשרים", "סומכות" ו"טנא בריאות": שירותי בריאות ליוצאי אתיופיה בישראל בפרספקטיבה רבותית. בתוך בשיר בשיר, גיא בן-פורת ויוסי יונה (עורכים), *מדיניות ציבורית ורבותיות (עמ' 336-366)*. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

פאול-בנימין, אילנה, ורוני ריינגולד. (2016). רבותיות במסודות להכשרת מורים: בין מדיניות מגובשת ליוזמות מקומיות. בתוך בשיר בשיר, גיא בן-פורת ויוסי יונה (עורכים), *מדיניות ציבורית ורבותיות (עמ' 39-68)*. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

פדר-בוביס, פאולה. (2016). "רגישות תרבותית" בבית חולים בישראל. בתוך בשיר בשיר, גיא בן-פורת ויוסי יונה (עורכים), *מדיניות ציבורית ורבותיות (עמ' 367-394)*. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

פישר יוכי (עורכת). (2015). *חילון וחילוניות: עיונים בין-תחומיים*. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

פישר, שלמה. (2000). האמנה החברתית וכבוד האדם. בתוך אלוף הראבן וחן ברם (עורכים), *כבוד האדם או השפלתו: מתח כבוד האדם בישראל (עמ' 49-57)*. מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.

צפדיה, ארז, וחיים יעקובי. (2007). רבותיות, לאומיות והפוליטיקה של העיר: המקרה של אשדוד. *סוציולוגיה ישראלית*, ט(1), 127-148.

קלדרון, ניסים. (2000). מכתב לעדי אופיר. בתוך ניסים קלדרון, פלורליסטים בעל כורחם: על ריבוי התרבויות של הישראלים (עמ' 113-138). אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן.

רגב, מוטי. (2003). ייחודיות וקישוריות תרבותית במודרניות המאוחרת: המקרה של המוזיקה הפופולרית. *תיאוריה וביקורת*, 23(סתיו), 115-140.

שלף, ליאון. (2002). הגנה עניינית על "הגנה תרבותית": על המשמעות הממשית של רבותיות. *סוציולוגיה ישראלית*, ד(1), 87-104.

שם טוב, נפתלי. (2016). פסטיבל עכו ורבותיות: התנגדות, מדינה וקהילה מארחת. בתוך בשיר בשיר, גיא בן-פורת ויוסי יונה (עורכים), *מדיניות ציבורית ורבותיות (עמ' 155-192)*. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

שנהב, יהודה. (2008). הזמנה למתווה פוסט-חילוני לחקר החברה בישראל. *סוציולוגיה ישראלית*, י(1), 161-188.

שנהב, יהודה, וחנן חבר. (2002). המבט הפוסטקולוניאלי. *תיאוריה וביקורת*, 20(אביב), 22-9.

- שמיט, קרל. (2005). תיאולוגיה פוליטית (בתרגום רן הכהן). רסלינג.
- תמיר, יעל. (1998). שני מושגים של רב־תרבותיות. בתוך מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורון שמיר (עורכים), רב־תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית (עמ' 79-92). רמות.
- Amin, Ash. (2004). Multi-Ethnicity and the idea of Europe. *Theory, Culture and Society*, 21(2), 1–24.
- Anderson, Leon. (2006). Analytic autoethnography. *Journal of Contemporary Ethnography*, 35(4), 373–395.
- Asad, Talal. (2003). *Formations of the secular: Christianity, islam, modernity*. Stanford University Press.
- Bochner, Art. (2007). Notes towards an ethic of memory in autoethnographic inquiry. In Norman K. Denzin & Michael D. Giargina (Eds.), *Ethical futures in qualitative research* (pp. 196–208). Routledge.
- Boltanski, Luc. (2008). Domination revisited: From the French critical sociology of the 1970s to present-day pragmatic sociology. *Graduate Faculty Philosophy Journal*, 29(1), 27–70.
- Connolly, William E. (2000). Refashioning the Secular. In Judith Butler, John Guillory, & Kendall Thomas (Eds.), *What's Left of Theory* (pp. 157–191). Routledge.
- Ellis, Carolyn, & Art Bochner. (2000). Autoethnography, personal narrative, reflexivity: Researcher as subject. In Norman K. Denzin & Yvonna S. Lincoln (Eds.), *The Sage handbook of qualitative research* (2nd ed., pp. 733–768). Sage.
- Galston, William. (1995). Two concepts of liberalism. *Ethics*, 105(3), 513–534.
- Geertz, Clifford. (1973). *The interpretation of cultures: Selected essays*. Basic Books.
- Habermas, Jurgen. (2006). Religion in the public sphere. *European Journal of Philosophy*, 14(1), 1–25.
- Haidt, Jonathan, & Jesse Graham. (2007). When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. *Social Justice Research*, 20(1), 98–116.
- Herzog, Hanna. (2006). Trisection of forces: Gender, religion and the state – the case of state-run religious schools in Israel. *British Journal of Sociology*, 57(2), 241–262.
- Hochschild, Arlie Russell. (2016). *Strangers in their own land: Anger and mourning on the American right*. The New Press.
- Holman Jones, Stacy. (2005). Autoethnography: Making the personal political. In Norman K. Denzin & Yvonna S. Lincoln (Eds.), *The Sage Handbook of qualitative research* (3rd ed., pp.763–792). Sage.
- Jackson, Michael. (1995). *At home in the world*. Duke University Press.

- Kymlicka, Will. (1995). *Multicultural citizenship: A liberal theory of minority rights*. Oxford University Press.
- Milbank, John. (1990). *Theology and social theory: Beyond secular reason*. Blackwell.
- Reed-Danahay, Deborah. (1997). Introduction. In D. E. Reed-Danahay (Ed.), *Auto/ethnography: Rewriting the self and the social* (pp. 1–17). Berg.
- Richards, Rose. (2008). Writing the othered self: Autoethnography and the problem of objectification in writing about illness and disability. *Qualitative Health Research, 18*(12), 1717–1728.
- Ricoeur, Paul. (1970). *Freud and philosophy: An essay on interpretation* (Denis Savage, Trans.). Yale University Press.
- Rorty, Richard. (1989, spring). Education without dogma: Truth, Freedom, and our universities. *Dissent, 189–204*.
- Schneider, Barry. (2005). Mothers talk about their children with schizophrenia: A performance autoethnography. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing, 12*(3), 333–340.
- Shenhav, Yehuda. (2007). Modernity and the hybridization of nationalism and religion: Zionism and the Jews of the Middle East as a heurostic case. *Theory & Society, 36*(1), 1–30.
- Taylor, Charles. (1994). The Politics of Recognition. In *Multiculturalism: Examining the politics of recognition* (Amy Gutmann, Ed., pp. 25–73). Princeton University Press.
- Wall, Sarah. (2008). Easier said than done: Writing an autoethnography. *The International Journal of Qualitative Methods, 7*(1), 38–53.
- Walzer, Michael. (1981). Philosophy and democracy. *Political Theory, 9*(3), 379–399.
- Wiewiorka, Michel. (1998). Is multiculturalism the solution? *Ethnic and Racial Studies, 21*(5), 881–910.
- Young, Iris Marion. (1990). *Justice and the politics of difference*. Princeton University Press.

לכודים בין מעמד לאתנו-לאומיות: ג'נטריפיקציה פנים-ערבית בעיר המעורבת

יעל שמריהו-ישורון*

תקציר. מחקרים בסוציולוגיה אורבנית, ובפרט המחקר על ג'נטריפיקציה, מדגישים כיצד דחיקה מעמדית מצטלבת עם דחיקה גזעית או אתנו-לאומית. המחקר המתואר כאן מאתגר נרטיב זה ומציג תופעה חדשה – ג'נטריפיקציה פנים-ערבית: ג'נטריפיקציה המובלת על ידי יזמים ערבים בעלי הון בעכו העתיקה, ואשר חושפת יחסים מורכבים בין מעמד לאתנו-לאומיות. בהתבסס על ראיונות עומק עם יזמים ותושבים ערבים ועל ניתוח מסמכי מדיניות וכתבות בעיתונות, המחקר מראה כי יזמים ודיירי הדיור הציבורי נתונים בקונפליקטים בין האינטרסים והזהויות האתנו-לאומיות שלהם ובין מעמדם. עוד הוא מתאר כיצד הג'נטריפיקציה הפנים-ערבית, הפועלת במציאות של מאבק גאופוליטי וכלכלה ניאו-ליברלית, מעצימה מתחים בין מעמדות בחברה הערבית ומציבה אותם האחד מול השני בתחרות על הנכסים ועל צביון המרחב. ממצאי המחקר תורמים להערכה מחודשת של הצטלבות מעמד ואתנו-לאומיות באופן המכיר בהזדמנויות ובמחירים הכרוכים בג'נטריפיקציה עבור קבוצות מעמדיות שונות בקבוצת המיעוט האתנו-לאומית. כן הם מאירים היבט נוסף של הזהות המעמדית ככוח מפלג בקרב קבוצת המיעוט האתנו-לאומית.

מילות מפתח: ג'נטריפיקציה, ערים מעורבות, מעמד, אתנו-לאומיות

מבוא

בחודש מאי 2021 התרחשו אירועי אלימות מצד ערבים¹ בירושלים ומשם התפשטו לערים מעורבות ברחבי הארץ. בעכו העתיקה שרפו צעירים ערבים מסעדות ומלונות בבעלות יהודית, בין היתר כביטוי להתנגדותם לדחיקתם מהמרחב בעקבות תהליכי הג'נטריפיקציה.

* פוסט-דוקטורנטית, המחלקה לסוציולוגיה, אוניברסיטת קליפורניה בסן דייגו

המחברת מבקשת להודות לפרופ' חיים יעקובי, פרופ' דניאל מונטרסקו, ד"ר הילה צבן וד"ר מריק שטרן, שקראו גרסה קודמת של המאמר והעירו הערות מאירות עיניים ורבות טעם. תודה גם לעורכת כתב העת ולסוקרים האנונימיים על הערותיהם החשובות.

1 השימוש במונח "ערבים" נעשה מכיוון שחלק מהמרוואיינים במחקר זה, וחלק גדול מהאזרחים הערבים בישראל, רואים עצמם קודם כול כחלק מהאומה הערבית ורק לאחר מכן מזו הפלסטינית (אוניברסיטת תל אביב, 2018; רדאי ואחרים, 2015); וכן על מנת לייצר הבחנה ברורה בינם ובין פלסטינים שאינם אזרחים, החיים בגדה או בעזה.

תייסיר חטיב, פעיל חברתי ותושב עכו העתיקה, התייחס לאירועים ואמר: "יש תהליך של ייחוד העיר, של ג'נטריפיקציה שהוא התרחש כאן. בעכו יש הרגשה של זרות אצל תושבי העיר, הם מרגישים את עצמם כזרים בתוך הבית שלהם וזה מוליד כעס. [...] אנחנו לא רוצים אלימות... אבל כנראה שכשאנחנו יוצאים ומוציאים את הכאב שלנו אז מתחילים לשמוע אותנו" (לוצאטי, 2021). הג'נטריפיקציה בעכו העתיקה, שהשתלבו בה מוטיבציות אתנו-לאומיות ושחקנים מוסדיים, הובילה לשוליות מעמדית ואתנו-לאומית של תושבים ערבים במה שכונה "אתנו-ג'נטריפיקציה מוסדית" (Shmaryahu-Yeshurun & Ben-Porat, 2020).

ג'נטריפיקציה, בעכו כמו בערים רבות ברחבי העולם, היא תהליך שבו אוכלוסייה לבנה מהמעמד הבינוני מהגרת לאזורים מוחלשים וגורמת לדחיקת קבוצות מיעוטים אתניות או גזעיות ממעמד נמוך יותר (Lees, 2016). אך אף שזהו המקרה השכיח, במהלך העשור האחרון התפתח גוף ידע המאתגר נרטיב זה ובוחר "ג'נטריפיקציה עצמית" (self-gentrification), כזאת המקודמת על ידי יזמים, בני מעמד הביניים וקבוצות מיעוט אתניות וגזעיות ודוחקת תושבים מוחלשים מאותה קבוצת מיעוט (Ahrens, 2015; Arkaraprasertkul, 2016; Boyd, 2006; Hyra, 2006; Pattillo, 2007; Taylor, 2003). מחקרים בתחום בוחנים באופן מורכב יותר את ההצטלבות שבין מעמד לאתניות ומראים כיצד שני אלה פועלים זה כנגד זה. במקרים אלו, ג'נטריפיקציה מציבה את בני המיעוט האתני מהמעמד הבינוני או הגבוה בקונפליקט בין ההזדמנות לרווח כלכלי ובין זהותם האתנית, שייכותם לקהילה המקומית ושאיפתם לשמור על צביון המרחב.

למרות ההתפתחות הזאת, המחקר על המתחים בין מעמד ואתנו-לאומיות בתהליכי ג'נטריפיקציה עודנו מוגבל, וחסרה הבנה של השלכות המתחים האלה על היחסים הפנים-מעמדיים בקבוצת המיעוט האתנית (Lees, 2016). יתרה מזו, אף שאפשר להבין כיצד אינטרס מעמדי גובר על זהות אתנית בערים רבות בעולם, הסוגיה טרם נבחנה במצב של מאבק גאופוליטי בין קבוצות אתנו-לאומיות.

תהליכי הג'נטריפיקציה בערים מעורבות בישראל, המצויה במאבק גאופוליטי מתמשך בין יהודים וערבים, ולצידם צמיחתו של מעמד הביניים בחברה הערבית, מעצימים את שאלת היחסים בין מעמד לאתנו-לאומיות ומציעים שדה מחקר פורה לבחינת סוגיה זו. למרות התרחבותו הניכרת של מעמד הביניים הערבי בישראל, קיומו ובהשפעתו על היחסים במרחב לא נחקרו דיים (ג'מאל, 2018; חידר, 2018). הנחת המחקר הרווחת היא כי בערים מעורבות, לאומיות היא היבט דומיננטי המאפיל על שיקולים כלכליים ואף מגייס אותם לטובתו (יפתחאל ואבני, 2019; Yacobi & Tzfadia, 2019). יתר על כן, חוקרים נוטים להציג את החברה הערבית בישראל כקבוצה הומוגנית ונמנעים מלחקור הבדלים ומתחים פנימיים בה, מחשש שהעיסוק בהם יתפרש כקבלת סדר היום הממסדי, המחלק את הערבים לתתי-קבוצות ומסרב להכיר בהם כמיעוט לאומי מגובש (ח'מאיסי, 2009). ההתעלמות מהשונויות המעמדית בחברה הערבית מקשה על בחינתם המדויקת של השלכות התהליכים המרחביים, ובייחוד תהליכי ג'נטריפיקציה, על מעמדות שונים. היא מסכלת את זיהוים של מתחים פנים-קהילתיים שנוצרים בין אנשים ממעמדות שונים בתוך אותה קהילה ושל הדילמות הפנימיות בין חלקים שונים בזהותו של היחיד. מחקר זה מבקש לענות על החסר הזה ולבחון לראשונה תופעה של "ג'נטריפיקציה פנים-ערבית" – תהליכי פיתוח והקמת עסקים על ידי

יזמים ערבים בני מעמד הביניים. המחקר מברר את היחסים שבין מעמד לאתנו־לאומיות כפי שהם נתפסים אצל שחקנים ממעמדות שונים בקבוצת המיעוט האתנו־לאומית, החווים את תהליכי ג'נטריפיקציה בעכו העתיקה. שאלות משנה במחקר הן, ראשית, כיצד יזמים ערבים ותושבים דיירי הדיור הציבורי מתארים את תרומות הג'נטריפיקציה ואת מחירה, ושנית – אילו יחסים נוצרים בין מעמדות שונים בחברה הערבית בעקבות הג'נטריפיקציה. המאמר נפתח בסקירת היחסים המורכבים שבין מעמד לאתנו־לאומיות בתהליכי ג'נטריפיקציה. לאחר מכן מוצגות המדיניות המרחבית ביחס לחברה הערבית בישראל, צמיחת מעמד הביניים הערבי והשלכותיהן על המתחים הפנימיים בחברה זו. לאחר מכן, לאור סקירת הספרות, מתוארת הג'נטריפיקציה הפנים־ערבית בעכו העתיקה. בהתבסס על ראיונות עומק עם יזמים ותושבים ערבים ועל ניתוח מסמכים, מוסברות תפיסותיהם של שחקנים מהמעמדות השונים לגבי היחסים בין האינטרסים הכלכליים לאינטרסים האתנו־לאומיים שלהם ונדונים היחסים בין הקבוצות. לבסוף נדונות משמעויותיה של הג'נטריפיקציה הפנים־ערבית ביחס לספרות על ג'נטריפיקציה אתנית או שחורה ועל ג'נטריפיקציה עצמית, ובפרט ביחס למאבק הגאופוליטי בישראל ולאירועי מאי 2021.

ג'נטריפיקציה: הצטלבות מעמד ואתניות

תאוריית הצטלבות דוחה את רעיון ההפרדה בין קטגוריות שונות בזהות של הפרט וגורסת כי קטגוריות של מעמד, מוצא אתני, גזע, מין וכן הלאה מכוננות במקביל ובאופן הדדי חוויה אישית או קבוצתית (Crenshaw, 1989). במחקר הסוציולוגי־עירוני, אתניות וגזע מצטלבים באופן ניכר עם עוני, שוליות ודחיקה עירונית. לחצי הג'נטריפיקציה נחווים בחריפות הרבה ביותר בשכונות של מיעוטים אתניים וגזעיים, מכיוון שאלה מזוהים לעיתים קרובות עם קבוצות הכנסה נמוכות (Goetz, 2011; Wily & Hammel, 2004). ג'נטריפיקציה אפוא איננה מייצגת רק שינוי בהרכב האוכלוסייה המעמדית במרחב העירוני, אלא גם שינוי בהרכבה האתני והגזעי (Betancourt, 2011).

דחיקת מיעוטים אתניים בעלי הכנסה נמוכה על ידי קבוצת הרוב היא מציאות שכיחה בערים רבות ברחבי העולם, וכתוצאה מכך היא גם מתועדת היטב בספרות המחקר. עם זאת, מעמד וגזע או מעמד ואתניות מצטלבים באופנים מורכבים יותר ואף פועלים זה נגד זה (Lees, 2016). במהלך העשור האחרון התפתח גוף ידע שזיהה מתח בין מעמד כלכלי ובין השתייכות למיעוט אתני או גזעי בתהליכי ג'נטריפיקציה (Ahrens, 2015; Boyd, 2008). (Delgado & Swanson, 2019; Hyra, 2006; Lees, 2016; Pattillo, 2007; Taylor, 2003) תופעות של "ג'נטריפיקציה אתנית" (ethnic-led gentrification), "ג'נטריפיקציה שחורה" (Moore, 2009), "ג'נטריפיקציה עצמית" (self-gentrification) (Hooi Chan et al., 2016) או "ג'נטריפיקציה מבפנים" (Gentrification from within) (Arkaraprasertkul, 2016) חושפות תהליך ייחודי של שינוי דמוגרפי הכרוך בהשקעות הון ובפיתוח תרבותי, שבו השחקן המרכזי הוא תושבים מקומיים מקהילת המיעוט האתנית או הגזעית המשוויכים למעמד בינוני וגבוה. לפיצול המעמדי בקבוצת המיעוט האתני יש השלכות מורכבות על היחסים שבין ג'נטריפיקטורים לתושבים. יש הטוענים כי ג'נטריפיקטורים מקבוצת המיעוט האתני מקדמים פיתוח מרחבי מתוך תפיסות של צדק חברתי, התנגדות לגזענות, סולידריות

קהילתית, רצון לחיות עם תושבים בעלי הכנסה נמוכה, והנעת התערבויות חיוביות בשכונות (Ahrens, 2015; Moore, 2009). לעומתם, אחרים טוענים כי ג'נטריפיקטורים אלו מנצלים את שיח "שימור התרבות" ככלי פוליטי למינוף יתרונו הכלכלי (Boyd, 2008; Delgado & Swanson, 2019; Pattillo, 2007). הביקוש הגובר של מעמד הביניים למוצרים "אקזוטיים" בשכונה שעוברת ג'נטריפיקציה מגדיל את נפח העסקים של יזמים מקבוצת המיעוט האתנית ובה בעת דוחק מהמרחב תושבים ממעמד נמוך יותר מהקהילה (Sakizlioglu & Lees, 2019). לצד הרווח הכלכלי, ג'נטריפיקטורים כאלה נדרשים לעיתים להתמודדויות שונות, למשל מה שמוניק טיילור (Taylor, 2003) כינתה "דילמת ההבדל": ג'נטריפיקטורים שחורים החשים ניכור זהות כשהם עוברים בין עבודה ברובע העסקים הלבן בעיר ובין מגוריהם בקרב הקהילה השחורה, ונעים בין זרות ושייכות במרחבים השונים. יש לציין גם כי תושבים מקומיים בעלי הכנסה נמוכה אינם בהכרח קורבנות פסיביים של התהליך, והם יכולים ליהנות ממנו ולנצל לטובתם (Paton, 2018). עם זאת, מערך ההזדמנויות והמחירים של הג'נטריפיקציה האתנית מיטיב יותר עם בעלי הון וחושף אוכלוסיות מוחלשות לדחיקה ולשוליות משנית או מרובה (Cohen, 1999).

הג'נטריפיקציה האתנית חושפת גם הבדלים בין מעמדות כלכליים בתפישותיהם ובשאיפותיהם התרבותיות ביחס למרחב. המעמד, מעבר לסטטוס הכלכלי שהוא נושא, מהווה את המסגרת התרבותית של הפרט ומעצב את תהליכי הבחירה ואת עולם הערכים שלו, את העדפויות, עמדותיו וטעמיו (Schwarz, 2018). ג'נטריפיקציה משקפת אפוא ניכוס מרחבי שאינו מונע רק מאינטרס כלכלי אלא גם מהעדפות תרבותיות ואסתטיות ומייצגים סמליים של מעמד הביניים, שתוארו כ"כלכלה סימבולית" (Zukin, 2012). כך, על אף המוצא האתני המשותף של יזמים ותושבים מקבוצת המיעוט האתנית, הם נבדלים זה מזה במשמעויות, באסתטיקה, בזהות ובשייכות שהם מבקשים להקנות למרחב.

ג'נטריפיקציה במציאות של מאבק גאופוליטי: מעבר ללאומיות מתודולוגית

תופעת ה"ג'נטריפיקציה האתנית" ומורכבות היחסים בין מעמד לאתניות בתהליכי ג'נטריפיקציה טרם נחקרו במרחבים שבהם מתקיים מאבק גאופוליטי בין קבוצות רוב ומיעוט לאומי. הנרטיב השכיח במחקר העירוני מדגיש כי אתנו־לאומיות ומעמד משתלבים זה בזה ומובילים לשוליות מרובה של קבוצת המיעוט האתנו־לאומי. בערים ישראליות, ג'נטריפיקציה נחקרה כמונעת על ידי יהודים אמידים, לרוב ממוצא אשכנזי, וכגורמת לדחיקת תושבים ערבים (Zaban, 2016), במה שדניאל מונטרסקו כינה "אתנו־ג'נטריפיקציה" (Monterescu, 2015). דחיקתם הכלכלית והאתנו־לאומית של ערבים מהמרחב נחקרה לא רק כתוצר של ג'נטריפיקציה מונעת שוק אלא גם כחלק מפרויקט ממסדי של מדינת הלאום, ולפיכך תוארה כאתנו־ג'נטריפיקציה מוסדית (Shmaryahu-Yeshurun & Ben-Porat, 2020). נטען גם כי הג'נטריפיקציה מבנה מחדש את צביונו הדתי של המרחב ומחזקת את אופיו היהודי, תהליך שנמרוד לוז (Luz, in press) תיאר כ"ג'נטריפיקציה דתית". יש הטוענים כי פיתוח עירוני הוא מסווה להמשך השליטה הלאומית במשאבים העירוניים, שהיא המניע העיקרי של התהליך (יפתחאל ואבני, 2019; Yacobi & Tzfadia, 2019).

אכן, אין ספק כי אתנו־לאומיות היא כוח חשוב בעיצוב המרחבים העירוניים. עם זאת, חשוב להתייחס להשפעתם של היבטים נוספים על מערך החיים העירוני ולמתח העלול להתפתח ביניהם. אולריך בק מבקר את "הלאומיות המתודולוגית" – הנטייה לבחון את המציאות החברתית והפוליטית מנקודת המבט של הסדר הלאומי של מדינות וממשלות בלבד – וקורא לחקור היבטים נוספים המעצבים גם הם, לצד הלאומיות, את היחסים והמרחבים העירוניים (Beck, 2007). תיאורו של מרחב עירוני דרך עדשה מושגית צרה מצמצם את מסגרת ההתייחסות שלנו ומתעלם מהעובדה כי במציאות שמתחת לסכסוך הגאופוליטי מתקיימת פעילות יומיומית עירונית רב־שכבתית המתפתחת באופן דינמי (Rokem, 2018). מאבקים בערים מעורבות הם רב־ממדיים, ובתוך החלוקה הלאומית הבסיסית קיימות חלוקות נוספות כגון מעמד, דת ואתניות ומתקיים ריבוד לא רק בין יהודים לערבים אלא גם בתוך החברה הערבית עצמה.

תהליכי הריבוד המעמדי הפנים־ערבי מועצמים בעקבות המדיניות המרחבית בישראל. כבר בשנותיה הראשונות ביקשה המדינה לחזק את השליטה הלאומית במרחב, ולצורך כך הנהיגה מדיניות הפרד ומשול ביחס לחברה הערבית. זו אמנם הייתה מרוכדת ומורכבת מתתי־קבוצות עוד קודם להקמת המדינה, אך הפיצול בה הועצם בעקבות המדיניות המרחבית (ח'מאסי, 2009). מדיניות הפיצול הפנימי, "הדפוס המוסדי של הבידול" (לוסטיק, 1985), הייתה אבן יסוד ביחסה של המדינה כלפי החברה הערבית. המדינה התייחסה לחברה זו כאל קבוצות נפרדות של מיעוטים אתניים ודתיים נבדלים, ובתוך כך העמיקה את הפילוג ביניהם והתעלמה מזהותם הלאומית המשותפת (סמוחה, 1999). היא הפקיעה קרקעות ונכסים של ערבים, החילה משטר צבאי בערים המעורבות, פיצלה את הרצף הדמוגרפי של היישובים הערביים ודיללה ריכוזי אוכלוסייה ערביים. פעולות אלו צמצמו את אפשרויות הדיור בחברה הערבית ויצרו תחרות בין קבוצות אינטרסים על המשאבים המוגבלים (בויםל, 2006; ח'מאסי, 2009).

התחרות על משאבי הדיור המוגבלים גברה גם בעקבות אפליה והדרה מצד חלקים בחברה היהודית ועם התעצמות תהליכי הפיתוח הניאו־ליברליים. כך למשל הקמתם של מתחמי דיור מגודרים לאוכלוסיות אמידות (צפדיה ויעקובי, 2010; Monterescu, 2015), שכונות ייעודיות לאוכלוסייה יהודית (שמריהו־ישורון, 2022) ומנגנוני קבלה לשכונות עירוניות החרופו את מצוקות הדיור של ערבים בערים המעורבות (Shafir, 2018). לצד התחרות על משאבי הדיור והקרקע מתחרים הערבים בערים המעורבות על משאבים בתחומי חיים נוספים, למשל בשוק התעסוקה, המקיים שוק משני למיעוט הערבי (מיעארי ואחרים, 2011). התחרות על המשאבים המוגבלים יוצרת לחץ ומאבקים פנימיים, ואלה מקשים על החברה הערבית לגבש זהות קולקטיבית לאומית (ח'מאסי, 2009) ומציבים את הפרט בקונפליקט בין מעמדו הכלכלי למעמדו האתנו־לאומי.

בין הון לזהות לאומית: מעמד הביניים בחברה הערבית

הקונפליקטים בין האינטרסים האתנו־לאומיים לאלה המעמדיים והפיצול הפנים־מעמדי בחברה הערבית גברו עם צמיחתו של מעמד הביניים הערבי. החברה הערבית בישראל, שעד סוף שנות השישים הייתה ברובה כפרית, מסורתית ובעלת השכלה נמוכה, הפכה

בחלוף הזמן למרובדת כלכלית עם צמיחתו של מעמד ביניים ערבי חדש (חידר, 2018; ח'מאיסי, 2017). מעמד זה, שהחל להתפתח בשנות השישים, התרחב מאמצע שנות השמונים – וביתר שאת בשנות התשעים – בעקבות תהליכי ההפרטה והגלובליזציה, פתיחתם של שווקים חדשים והליברליזציה בייבוא, וכן הגישה להשכלה גבוהה. כל אלה יצרו הזדמנויות חדשות ליזמים ערבים, ולקראת סוף העשור הראשון של שנות האלפיים היווה מעמד הביניים 23%-28% מהחברה הערבית (ג'מאל, 2018; חידר, 2018).

צמיחתו של מעמד זה הגבירה את המתח בין האינטרס המעמדי להזדהות האתנו-לאומית ועיצבה גבולות וסדר יום חדשים בפעילות הפוליטית של החברה הערבית בישראל. התמורה הבולטת ביותר הייתה המעבר של החברה הערבית מאסטרטגיה של הישרדות לאסטרטגיה של הסתגלות למציאות הישראלית והשתלבות בחברה בישראל אגב תביעת זכויות וייחוד קולקטיבי (חידר, 2018). מחד גיסא, בני הדור הצעיר – "הדור הזקוף" (רבינוביץ ואבו-בקר, 2002) – דרשו עשיית צדק היסטורי קולקטיבי לערבים אזרחי ישראל והגדירו עצמם פלסטינים. מאידך גיסא, המציאות שגדלו לתוכה – כיבוש ישראלי בשטחים מאז 1967, ונסיבות נוספות – קידמו את ההבנה שישראל היא עובדה מוגמרת ושהם כאזרחיה קשורים בגורלה. הם היו נתונים אפוא במצב של "פריפריה כפולה" – הם שאפו לקדם את מעמדם בחברה הישראלית ובה בעת לחזק את קשריהם עם הפלסטינים בשטחים ועם העולם הערבי (אלחאג', 2000). מתוך שאיפה להתקדם במציאות הקיימת, מעמד הביניים חתר לנורמליזציה של החברה הערבית ואימץ שיח אזרחי פרגמטי המבקש להשתלב במערכת הישראלית ולא להחרימה כבעבר (ג'מאל, 2018; חידר, 2018). כפי שטען ראסם ח'מאיסי (2017), במקרים רבים הוא ביטא תביעות לשוויון חברתי ומוביליות בנושאים חברתיים-כלכליים הנוגעים לחיי היומיום יותר מאשר תביעה לאומית הנוגעת לסכסוך הישראלי-פלסטיני. המאמצים להסדרת מעמדם של הערבים בישראל כקולקטיב לאומי הופעלו בתוך המערך הפוליטי והתרבותי הישראלי ולא מחוצה לו. אימוץ שיח האזרחות הפרגמטי והדאגה למעמדם הכלכלי הסירו אפוא את מחסום "האינטרס הלאומי" והעניקו לגיטימציה לעמדות שנחשבו בעבר לבגידה לאומית (חידר, 2018).

המיקום המעמדי של מעמד הביניים הערבי בעידן הניאו-ליברלי הציב שיקולים ואינטרסים נוספים, כלכליים ותרבותיים, ביחסו לתהליכים מרחביים בישראל. במקרים מסוימים שיקוליו הכלכליים הפכו חשובים יותר משיקולי שייכות לאומית (Monterescu, 2015). כפי שטען מריק שטרן (Shtern, 2016), האופי הטרנס-לאומי של הניאו-ליברליזם הופך את החלוקה האתנו-לאומית למפגש מבוסס מעמדות: ערבים ויהודים ממעמד הביניים בירושלים חולקים העדפות תרבותיות צרכניות שמפגישות ביניהם במרחבי צריכה משותפים, באופן המערער את ההפרדה האתנו-לאומית. באופן דומה, בערים מעורבות אחרות נוצרות "קואליציות מזדמנות" בין יהודים וערבים שחולקים ביניהם מעמד או אינטרסים כלכליים משותפים (Monterescu, 2015), ולעיתים נוצר אף "דו-קיום מלמטה" (Nathansohn, 2010). כך, לא תמיד יש הלימה בין הסיפור האישי לנרטיב הקולקטיבי-לאומי, בין המרחב המקומי למרחב הלאומי ובין האינטרס המעמדי לשייכות האתנו-לאומית.

שיטת המחקר

מחקר זה נערך בשיטת חקר מקרה (Yin, 2003). המחקר כלל ראיונות עומק מובנים למחצה עם 32 אנשים, מהם 9 יזמים ערבים מעכו העתיקה ומחוצה לה; 11 תושבים ערבים, דיירי הדיור הציבורי ומעמד נמוך, בעכו העתיקה; ו-12 קובעי מדיניות. היזמים נדגמו לפי קריטריונים של פעילות עסקית בנפח גדול יחסית (רוב המרואיינים היו בעלים של כמה עסקים), עסקים מוכרים (בעלי אתר אינטרנט רשמי, או שפורסמו כתבות שעסקו בהם), וותק פעילות של שש שנים לפחות. רוב היזמים שנדגמו מתגוררים כיום בעכו העתיקה; שני יזמים התגוררו בה בעבר, וכיום הם מתגוררים בעכו החדשה; ויזם אחד הוא תושב חוץ המתגורר בכפר הסמוך לעכו.

הקריטריונים לדגימת התושבים כללו מגורים בנכסי הדיור הציבורי ב-20 שנים האחרונות, ולרוב גם פעילות בתחומי הקהילה והדיור (נציגים בוועדות ובפורומים שונים). קובעי המדיניות שנדגמו היו בעלי תפקיד רלוונטי לתהליכי הפיתוח בעכו העתיקה, ובהם ראש העיר, סגניו, חברי מועצה, מנהלי מחלקות ואגפים, מנהל רשות העתיקות, וראש אגף התיירות והפרויקטים בחברה הכלכלית עכו. הראיונות עם קובעי המדיניות שימשו לקבלת מידע על האוכלוסייה ועל הפיתוח ההיסטורי והעסקי של עכו העתיקה ולמיפוי העסקים בה. רוב הראיונות נערכו בשנים 2017-2019, וחלקם בשנת 2021. המרואיינים אותרו בשתי דרכים עיקריות. האחת היא קשר ישיר (למשל באמצעות מדיה חברתית) שנעשה בהתבסס על מידע זמין לציבור ומעורבות רלוונטית בתהליכי הג'נטריפיקציה. השנייה היא דגימת כדור שלג – הפניה מצד מרואיינים אחרים. נעשה מאמץ לדגום מרואיינים ממגוון עמדות, תפקידים ועיסוקים. הראיונות התקיימו פנים אל פנים, בשפה העברית (כל המרואיינים דברו את השפה) ונמשכו 30-90 דקות. הראיונות הוקלטו בהסכמת המרואיינים ותומללו. שמותיהם של כל המרואיינים נשמרו חסויים.

נוסף על הראיונות נותחו 175 מסמכים מסוגים שונים: מסמכי מדיה שכללו כתבות מן העיתונות המקומית (אתר עכונט, עכאנט, בלינקר ודוגרינט) והארצית (ynet, הארץ, מעריב, כלכליסט), אתרים של עסקים בעכו העתיקה (אתרים עצמאיים ודפי עסק בפייסבוק), מידע על עסקים באתרים Booking ו־Tripadvisor, מסמכי מדיניות עירונית (מסמכי חזון, דוחות שנתיים ותוכניות פיתוח, מכרזים של החברה לפיתוח עכו העתיקה, תוכניות מתאר) ומסמכי מדיניות ממשלתית (ועדות כנסת, חוקים, תוכניות עבודה של משרדי ממשלה, פסקי דין). את המסמכים קיבלתי מהמרואיינים או מצאתי באתרי אינטרנט בין השנים 2017-2021. החומרים נותחו באמצעות ניתוח תמטי (Clarke & Braun, 2016), שיטה לניתוח דפוסים דומיננטיים ושיח. הניתוח כלל ארבעה שלבים: ניתוח ראשוני לזיהוי קטגוריות, ניתוח ממה הקושר בין הקטגוריות, ניתוח ממוקד המבנה תיאורים ממוקדים, וניתוח תאורטי הכולל הסברים מושגיים-תאורטיים של התופעה. לצורך כך נעשה שימוש בתוכנת Atlas.TI9.

ג'נטריפיקציה פנים-ערבית בעיר המעורבת: בין המדינה, יזמים יהודים ויזמים ערבים

עכו היא עיר מעורבת ובה 49,502 תושבים, מתוכם 67% יהודים ו-30% ערבים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020). העיר העתיקה של עכו, שבה מתגוררים כיום בין 5000 ל-8000² אזרחים ערבים, היא שכונה היסטורית התחומה ברובה בים ומוקפת חומה מכל צדדיה. באזור ההיסטורי משומרים מבנים עתיקים ובהם מצודות, חאנים, מרחצאות ומסגדים (פלג, 2017).

העיר העתיקה ידעה שינויים דמוגרפיים גדולים לאורך השנים. רוב הקהילה הפלסטינית של עכו העתיקה ברח או גורשה במהלך מלחמת 1948 ללבנון ולכפרים בגליל (Abbasi, 2010). אדמות ורכוש ערבי הועברו לידי הרשות לפיתוח לפי חוק נכסי נפקדים, תש"י-1950. חלק מהנכסים האלה שימשו לדיור ציבורי בניהול חברת עמידר ושוכנה בהם האוכלוסייה הערבית שנותרה בעיר העתיקה. מסוף 1949 שוכנו בעיר העתיקה גם יהודים, ועד שנת 1952 הם היוו 36% מכלל התושבים. עם השנים עזבו התושבים היהודים את העיר העתיקה, שנחשבה לאזור מוחלש של עוני, פשע, צפיפות ותנאי דיור ירודים, ועברו לשכונות חדשות שהוקמו בעיר או לערים סמוכות (פלג, 2017).

למרות מצבה המוזנח, כבר בשנות השישים זוהה הפוטנציאל התיירותי והנדל"ני של עכו העתיקה. היא הוגדרה "עיר מוזאון חי" ונעשו מאמצים לפתח בה את התיירות. במסגרת מאמצים אלו העבירה המדינה בסוף שנות השישים כ-500 משפחות ערביות מעכו העתיקה לשכונה חדשה שנבנתה בכפר מכר, ובעשור הראשון של שנות האלפיים העבירה כ-250 משפחות נוספות (פלג, 2017). החברה לפיתוח עכו העתיקה, שהוקמה על ידי משרד התיירות, ו"החברה הכלכלית לעכו" של עיריית עכו עודדו משקיעים ויזמים לפתח מיזמי תיירות באזור. בשנת 2001, בהכרזת ארגון אונסק"ו, הייתה העיר העתיקה לאתר מורשת עולמית. מחירי הדיור והארנונה עלו, וחברת הדיור הציבורי עמידר החלה לפנות דיירים בעלי חוב ולהעמיד דירות למכירה. חלק מהנכסים נקנו על ידי יזמים ובעלי עניין יהודים במה שפונה "אתנו-ג'נטריפיקציה מוסדית" (Shmaryahu-Yeshurun & Ben-Porat, 2020). גם יזמים ערבים מעכו העתיקה ומחוצה לה הקימו בה מיזמים עסקיים. עם השנים נפתחו מלונות בוטיק, גלריות אמנות ובתי קפה, שנהוג להתייחס אליהם כאל "ה-ABC של ג'נטריפיקציה" (art galleries, boutiques & cafés), שכן עסקים כאלה מזוהים עם הופעתה של ג'נטריפיקציה (Zukin et al., 2016). לצידם החלו להופיע דירות אירוח, אכסניות, מסעדות שף, בסטות בשוק וחנויות ממכר.

נכון לשנת 2021, בעכו העתיקה יש כ-36 עסקי אירוח (מלונות, אכסניות, הוסטלים ודירות אירוח) ובהם כ-230 חדרים.³ כ-70% מהעסקים האלה הם בבעלות ערבית והשאר

2 ההערכות לגבי מספר התושבים שונות אצל הרשות המקומית, משרד הפנים והחברה לפיתוח עכו העתיקה (פלג, 2017).

3 המידע מתבסס על מיפוי שערתי באמצעות הצלבה של מידע מהאתרים Booking, Tripadvisor, ווגול, ומידע שקיבלתי מראש תחום תיירות וממנהל שיווק תיירות בחברה הכלכלית לעכו ביום 2.9.2021.

בבעלות יהודית, אך מבחינת נפח העסקים השיעורים הפוכים: 70% מכלל חדרי האירוח הם בבעלות יזמים יהודים. הסיבה היא שרוב המלונות והאכסניות הגדולות הם בבעלות יהודית,⁴ ואילו רוב דירות האירוח הקטנות, המציעות חדרים מעטים, הם בבעלות ערבית. בעכו העתיקה הוקמו גם מסעדות, בתי קפה ומיזמי שיט בבעלות כמעט מוחלטת של יזמים ערבים (98%), ושבע גלריות אמנות ששתיים מהן בבעלות ערבית. מבין כלל היזמים הערבים בעכו העתיקה, 80%-90% הם תושבים מקומיים והשאר מתגוררים בכפרים סמוכים לעכו (ג'דידה מכר, מעיליא, אבו סנאן ועוד).⁵

תצלום 2. מלון עכוטל,
מקור: אתר AKKOTEL

תצלום 1. סוויטת זידאן סארי, צילום: דניאל חנוך,
מקור: עמוד הפייסבוק Zidan Sarai Suite

תצלום 4. גלריית אשש,
מקור: עמוד הפייסבוק Ashash Gallery

תצלום 3. בית הארחה אשש,
מקור: עמוד הפייסבוק Ashash House

4 יש בעכו העתיקה בסך הכול שישה בתי מלון ואכסניות שבכל אחד מהם יותר מעשרה חדרים; רק אחד מהם, מלון עכוטל, הוא בבעלות ערבית. יתר עסקי הלינה (רובם המוחלט בבעלות ערבית) הם דירות, שבהן יש לרוב חדר אחד או שניים. כיום נבנים מלונות בוטיק נוספים: מלון קולנוע בוסתן ומלון אל-פאשה הם בבעלות ערבית, ומלון חאן אל-עומדאן הוא בבעלות יהודית.

5 לפי תקשורת אישית עם ראש תחום תיירות בחברה הכלכלית לעכו, 2.9.2021.

יזמים ערבים: בין רווח כלכלי לסולידריות אתנו-לאומית

בדרכי לפגוש את נדים, היום והבעלים של צימרים ומסעדת שף מקומית, עברתי בסמטאותיה של עכו העתיקה, בין המסעדות, בתי הקפה ובעלי דוכנים שהציעו מרכולתם לתיירים הרבים. נדים, כמו יזמים אחרים שפגשתי, מסמל דור של יזמים צעירים – ערבים שנולדו בעכו העתיקה, רכשו השכלה וחזרו אל העיר בבגרותם כדי להקים בה עסקים. כשהסביר מה הניע אותו לקחת חלק בפיתוחה של העיר העתיקה, לצד המניע הכלכלי תיאר נדים גם שייכות למקום:

אני יליד העיר העתיקה. השייכות שלי היא לפה. סיימתי תואר ראשון בסוציולוגיה וחינוך אבל תמיד חלמתי להיות יזם. [...] יש לנו נכסים בעיר העתיקה שהם במקור של סבא וסבתא, ואני ואחי הפכנו אותם לצימרים ומסעדה. [...] זיהינו שיש פה פוטנציאל עסקי כלכלי. עכו העתיקה לאט לאט מתפתחת, אבל היא מאוד רחוקה מלממש את הפוטנציאל שלה. זו עיר של חו"ל, יש לך פה הכול מהכול: אוכל, שוק, אותנטיות, היסטוריה, והעסקים שנפתחים מעלים את הרמה של העיר. [...] לפני עשר שנים לא עבר אף אחד פה, ותסתכלי עכשיו – את רואה פה כמות תיירים חבל על הזמן, זה הביא פיתוח. זה מבורך.

גם יזמים ערבים שחיים מחוץ לעכו העתיקה ומסבירים את רצונם להקים בה עסקים מזכירים תחושת שייכות למקום לצד המוטיבציה הכלכלית. הישאם, מנהל מלון שמתגורר בכפר סמוך לעכו, סיפר:

אמא שלי והדודים גרו בעכו וב-1948 הם עברו ללבנון, וככה שמענו על עכו... היה לנו קשר רגשי לעכו, אהדה כזאת. אני האמנתי תמיד בעכו למרות שהעיר סבלה מהרבה בעיות, עבריינות וסמים. וכשהיה מכרו על המבנה הזה ניגשנו וזכינו. הסתכלנו על הדבר כדבר ראוי עסקי... אבל היה גם רגש לעכו, שהיא עיר יפה ומוזנחת. שראוי להשקיע בעכו. [...] היה לנו חזון של לעשות משהו בעכו מתוך חזרה להיסטוריה ומתוך אמונה בעיר שיש לה פוטנציאל מאוד גדול מבחינה תיירותית.

הישאם, בן הדור השני לאלה שגורשו מעכו העתיקה במלחמה, רואה את חזרתו אליה כמעשה של צדק היסטורי-לאומי וכחיבור מחדש למרחב השייכות שלו. גם יזמים אחרים אמרו כי פיתוח העסקים בעכו העתיקה אינו מעשה אישי בלבד אלא מעשה לאומי וחברתי המחזק את הנוכחות הערבית בשכונה ואת צביונה, משנה את הסטיגמה על החברה הערבית ומנגיש את התרבות הערבית לתיירים. כך הסבירה ריין, בעלת אכסניה תושבת עכו:

הבית הוא אותנטי, את יכולה לראות שזה בית סורי, לבנוני, פלסטיני, מרוקאי, הצבעים, הרקמות, הכריות האלה זה עבודת יד של בחורה מג'נין. [...] אני רוצה שיראו דברים של פלסטינים, שיראו כמה שזה טוב ערבייה מוסלמית מארחת יהודים, אירופים, מכל העולם. אני נותנת להם את המבט שמספיק כבר [לחשוב] שהערבים טרוריסטים, ששונאים את היהודים. אנחנו בני אדם. [...] במדינה הזאת

שאתה אומר "זה ישראל" – אני לפניך. סבא שלי וסבא של סבא היו פה. למה לא לחיות טוב? בגלל זה פתחתי את העסק. מה ששכנע אותי זה שאני פותחת ומדגישה שפה גרה ערבייה פלסטינית ומארחת בבית שלה. לא בית מלון.

נדים, שהוא בעל מסעדה, סיפר כי המאכלים המוגשים במסעדה שלו, המשלבים בין תפריט חדשני וחומרי גלם מקומיים ומסורתיים, מנגישים את התרבות הערבית:

פתחנו מסעדת דגים ופירות ים עם דגש על חומרי גלם מקוריים, [...] מאכלים שכל אחד היום מספר בטלוויזיה "האוכל של אימא, של סבתא". [...] אפשר לשלב – למשל קובה במילוי פירות ים, לִפְנֵה עם דג... רצינו להנגיש את האוכל, את החומרי גלם לאנשים שלא הכירו [אותם] לפני. להראות משהו שונה. של המזרח התיכון.

התרבות המקומית ה"אותנטית" מתוארת כגורם משיכה עבור תיירים. יזמים מסבירים כי מכוח האינטרס התיירותי-הכלכלי, העסקים שלהם מחזקים לא רק את הצביון הערבי ואת הזהות הערבית של העיר העתיקה, אלא גם את נוכחות האוכלוסייה המקומית ופרנסתה. כפי שהסביר נאסר, שף ובעל מסעדה, תושב עכו:

האוכלוסייה המקומית נהנית מהתפתחות העיר בגלל שזה חוזר אליה בתמורה כלכלית [...]. לבעלי הצימרים, לחנויות שוק, למפעילי סירות, גם לאחד שיש לו בסטה ומוכר חומס. [...] העיר עצמה בנויה כך שהאותנטיות שלה היא האטרקציה. [...] הכיף לבוא לעכו זה דווקא שהיא נשארה בעלת צביון אותנטי במלוא רובדי החיים. עוד מרגישים את הדייג שעושה את החכה, את האישה שמבשלת, אם עושים בסטה אז היא יותר אותנטית ולא כזאת "פִּנְסִית". [...] אם היה להם יותר כסף אולי הם היו משנים את הבסטות, את השילוט. אבל את מרגישה את האנשים המקומיים – הם עדיין חיים כאן ועושים את היומיום שלהם. והם התחילו להרוויח. אם בעבר לא היה לו מקור פרנסה – עכשיו יש לו, הוא יכול לפתוח בסטה.

אך למרות הטענות שלפיו האותנטיות מושכת תיירות ומחזקת את נוכחות הקהילה המקומית, בדבריו של נאסר – "אם היה להם יותר כסף אולי הם היו משנים את הבסטות" – נחשף לראשונה גם הפער בין התפיסה הרומנטית של החיים המקומיים ה"אותנטיים" ובין החולשה הכלכלית, שמאלצת את התושבים לשרוד ולהרוויח את לחמם. כפי שציין ריצ'רד לוי (Lloyd, 2002), ג'נטריפיקטורים לעיתים קרובות עושים רומנטיזציה של תנאי החיים המקומיים, שיש בהם מופעי עוני והישרדות, ומתארים אותם במונחים של חוויה עירונית אותנטית. ה"אותנטיות" היא מוצר אקזוטי מבוקש בקרב תיירים מבחוץ, שבזכותו גם יזמים ערבים מגדילים את רווחיהם בעיר העתיקה, כפי שקורה בערים אחרות בעולם (Sakizlioğlu & Lees, 2019).

שיח היזמים מגלה אפוא אמביוולנטיות ביחס לתהליך, ולצד יתרונותיו נחשפים גם פערים בין ההזדמנויות הכלכליות הזמינות ליזמים בעלי הון ובין אלה הזמינות לתושבים. חלק מהיזמים סיפרו כי תהליכי הפיתוח העצימו את דחיקת האוכלוסייה המקומית המוחלשת ואת שינוי צביונה של עכו העתיקה. כך סיפר נדים:

בכל מקום בעולם שמתפתח יש כאלה שעולים על הגל ורוצים את השינוי ומצטרפים, כמו שאני הצטרפתי, ויש כאלה שעומדים בצד ונגד. כמובן, מי שהוא במצב כלכלי יותר טוב – בטח שזה עוזר לו. אין לו את הדאגה להביא לחם לבית, יש לו זמן לפתוח עסק. ברגע שיש לך מצב כלכלי קשה, אין לך זמן להסתכל מסביבך, כל הזמן אתה דואג לעצמך כדי להתקיים. זה יותר מפחיד, כי המחירים עלו והוא צריך לשלם את השכירות של עמידר, שלא יוציאו אותו מהבית. יש תושבים שאומרים לי, "פתחתם את העין לאנשים אחרים שיבואו וישקיעו בעיר ובסוף הם יוציאו אותנו". זה הדבר היחיד שמדאיג אותי, שלאט לאט אנחנו מאבדים את האוטנטיות של המקום הזה. אני רוצה שתמשיך לגור פה אוכלוסייה. שלא תהיה פה עיר גלריה.

נדים, כמו יזמים נוספים, מכיר בכך שהג'נטריפיקציה יכולה לספק רווח כלכלי ליזמים ולתושבים מבוססים, אך בה בעת היא עלולה לדחוק תושבים מוחלשים כלכלית לעמדה של שוליות מרובה או כפולה (Cohen, 1999). יתר על כן, אף שהביקוש התיירותי לתרבות האוטנטית מתואר כמה שמחזק את צביונו הערבי של המרחב, כניסתם של יזמים – במיוחד יהודים – מתוארת כמחלישה את הצביון הזה. בהתמודדותם עם חששות אלו הביעו חלק מהיזמים סולידריות כלפי התושבים ותיארו מאמצים לשלכם בעסקיהם, כפי שהוסיף וסיפר נדים:

בגלל שנולדתי וגדלתי פה ואני מהווה דוגמה לאוכלוסייה פה, תמיד אמרתי לכל יזם בעיר שאחד הדברים החשובים זה להסתכל על הקהילה שנמצאת בתוכנו. לעזור להם, אם ירצו להתפרנס – בבקשה לא לסגור להם את הדלת, כי זה שכן שאם אני אדאג לו הוא ירצה בי, שאני אשאר פה, הוא ידאג לעסקים שלי. יש לי פה במסעדה 25-30 עובדים, כולם עכואים. אני רוצה שהמקומי יצליח, שילך ללמוד, יקים משפחה, יתפתח.

נאסר הוסיף כי בהעסקת תושבים יש תועלת הדדית, שמגולמים בה יתרונות נוספים הנוגעים לג'נטריפיקציה הפנים-ערבית:

יש פתגם בערבית: "איפה שאתה מקבל את הפרנסה – אתה תידבק לשם". ואז באמת הם נדבקים למקום, כי יש פרנסה מזה. זה מחזק את ההישארות של התושבים במקום... אני רוצה להעסיק מקומיים. אני רואה שהעסקת הסביבה המקומית תביא לי טוב, כי ככה עכו בנויה – עדיף לי לקנות דגים מהעכואי, כדי שמי שיבוא לקנות דגים ושאל אותו על איזה מסעדה אתה ממליץ הוא יגיד עליי. ככל שאת משלבת אנשים מקומיים בעסק שלך זה חוזר אליך באיזשהו מקום, ויש כבוד כשאת מתהלכת ברחוב. אז אני מנסה, ככל שניתן, באמת לתת למקומיים.

למרות חששם של חלק מהיזמים מדחיקת תושבים ומשינוי צביון המרחב, רובם התייחסו לכניסת יזמים יהודים למרחב באופן ניטרלי או חיובי. סמאח, בעלת עסק אוניות שיש ותושבת עכו, הסבירה:

העסק הולך טוב, אנחנו מתפרנסים, יהודים נכנסים... אין לנו שום בעיה עם זה. לפעמים היהודים יותר טובים מהערבים. לא כל היהודים טובים ולא כל הערבים טובים. מה אנחנו רוצים? לחיות בשקט. אנחנו מקבלים את כל מה שאנחנו רוצים... עובדים, מתפרנסים.

דברים דומים תיאר עלאא, בעל מסעדה ותושב עכו:

מי שבא – ברוך הבא. זה טוב למי שיש לו כסף... מה אכפת לי מקהילה? מעכו? מערבים? מיהודים? לא משנה. רוצים לחיות... אכפת לי אני מהבריאות שלי קודם, מהכיס שלי, הבית שלי. אין לי בעיה שיבואו יהודים... שתהיה [השכונה] ערבים-יהודים יחד, יותר יהודים גם יותר טוב. זה המדינה של ישראל, אף אחד לא מזיז אותם מפה, גמרנו. צריך ללכת איתם.

סמאח ועלאא אמנם מציגים את כניסתם של יזמים יהודים ככורח המציאות, אך גם כמה שמקדם את הרווח הכלכלי שלהם. לעומתם, נדים תיאר שיתופי פעולה עם יזמים יהודים כמציאות רצויה של חיים במרחב משותף ומגוון:

יש לנו שיתופי פעולה עם יהודים, יזמים בעלי צימרים ומלונות, אז אנחנו עובדים ביחד, יש קשר טוב. זה לא קשר רק כלכלי, עם חלק מהם יש קשר חברי. נפגשים, באים אלינו הביתה, זה דבר רגיל... זה התחיל בבית שגדלתי, למדנו את השפה, כל החברות של אימא שלי יהודיות. מגיל צעיר אנחנו בקבוצת כדורגל מעורבת. גדלנו בעיר מעורבת... אני לא שופט את הבנאדם לפי אם הוא יהודי או לא. השיח הזה שייך לפוליטיקאים שעשו את כל השסע הזה.

יחסם של היזמים הערבים לכניסת יזמים יהודים למרחב חושף רובד נוסף בקונפליקט שבין מעמדם לזהותם האתנו-לאומית. מחד גיסא, הם מבקשים לחולל תהליך אלטרנטיבי של התחדשות מרחבית – כזה שאינו מדיר את התושבים המקומיים ואינו מנכס את התרבות המקומית לטובת מוצר תיירות "אותנטי", כפי שקורה פעמים רבות בתהליכי ג'נטריפיקציה. מאידך גיסא, חלקם מתנערים משיח של מאבק לאומי ומאמצים זהות מעמדית. שיתופי הפעולה העסקיים עם יזמים יהודים מתוארים כפעולה שמקדמת את הרווח הכלכלי שלהם וכמציאות הכרחית בעיר מעורבת. כפי שעולה מדבריו של נדים, השותפות עם יזמים יהודים אינה מונעת רק מאינטרס כלכלי, אלא גם מיחסי חברות ותפיסות עולם משותפות ביחס לפיתוח המרחב. הג'נטריפיקציה הפנים-ערבית חושפת כך תהליך שאינו רק כלכלי אלא גם תרבותי, ואשר מושפע מתפיסות מסוימות לגבי הצביון, הדימוי והאסתטיקה המרחבית הרצויה ולגבי גיוון והרכב האוכלוסייה במרחב זה (Zukin, 2012).

דיירי הדיור הציבורי: הזדמנות בצל הדחיקה

הג'נטריפיקציה מציבה גם תושבים ממעמד נמוך בקונפליקט בין זהותם האתנית, תפיסותיהם האידאולוגיות והפוליטיות וההיגיון הכלכלי. חלק מהנכסים בעכו העתיקה הם בבעלות תושבים, אך רוב הנכסים (כ-65%) מנוהלים בידי חברת עמידר. אלו מושכרים

לדיירים ממעמד סוציאקונומי נמוך בחוזי שכירות מוגנת תמורת "דמי מפתח" – עשרות עד מאות אחדות של שקלים בחודש. לדיירים אמנם עומדת הזכות החוקית לרכוש את הדירה שהם מתגוררים בה בהנחה ניכרת (מתוקף החלטת מועצה של מינהל מקרקעי ישראל מס' 921, "מכר נכסי רשות הפיתוח", משנת 2002), אך כפי שתיארו חלקם, מצוקתם הכלכלית מונעת זאת מהם.

אך למרות חולשתם הכלכלית, תהליכי הג'נטריפיקציה מספקים לדיירי הדיור הציבורי הזדמנות לרווח כלכלי באמצעות מכירת הזכויות בנכס שהם מתגוררים בו ליזמים ולבעלי עסקים. ככל שגבר הביקוש לנכסים בעיר העתיקה כך התפשטה תופעת המכירה-מחדש של הנכס (restriction resale), המכונה גם "עסקה סיבובית", "עסקה משולשת" או "עסקת קומביניציה"⁶. בעסקה כזאת היום מציע לדייר לרכוש את הנכס מתוקף זכותו כדייר מוגן, ומלווה לו את הכסף הדרוש לכך; בפועל, הדייר הזכאי מוכר ליזם את זכאותו להנחה המשמעותית בקניית הנכס, ואילו הדייר עצמו – גם אם מרצונו החופשי – נדרש למצוא מקום מגורים אחר תמורת הכסף שקיבל. תושבים ציינו כי לצד המצוקה הכלכלית הדוחפת דיירים לעסקאות כאלה, גם הידרדרות תחזוקתם של המבנים, צפיפות הדיור וההגבלות הנוקשות על הרחבות והיתרי בנייה במבנים העתיקים הובילה רבים מהם למכור את הזכות לנכס ולצאת מהעיר העתיקה. הרווח הכלכלי אמנם מאפשר לדיירים לעבור לדירה מרווחת יותר בעיר, אך המחיר הוא דחיקה פיזית ממרחב השייכות שלהם. כפי שהסביר שאדי, דייר בדיור הציבורי:

מפריע לנו שאנחנו לא יכולים לשפץ את הבית... אז בגלל זה אנשים עוזבים. מעדיפים למכור את [הזכות] הבית, לשכור בית בחוץ... משפחה עם חמישה ילדים שגרה בבית של 60 מטר, איך היא תגורר פה? לא נותנים לך אישור להרחיב. אז אתה אומר, עדיף למכור ואני יוצא מפה. מי שקונה מוכן לשלם הרבה, במיוחד הבתים שהם על יד הים, כמעט כולם כבר נקנו ועשו מהם צימרים, אכסניות. יש תושבים שאני מכיר שאני הופתעתי שהם מכרו... בגלל הכסף אתה מוותר? ואחר כך אתה אוכל את הלב שלך שאתה עזבת את עכו. זה בעיה.

מחירו של אובדן השייכות הקהילתית מתבלט מול התמריץ הכלכלי שהג'נטריפיקציה מספקת לתושבים על מנת שיעזבו את העיר העתיקה, כפי שתיארה נסרין, דיירת בדיור הציבורי:

יהודי אחד בא אלינו לפני שבועיים, אמר לי ולשכנה שלי "תמכרו את הבית, אני אתן לכן סכום גדול". אמרתי [ש]אני לא מוכנה לצאת מפה. אני אמות אם אצא. אני צריכה להיות איפה שנולדתי, איפה שהורים שלי. אימא שלי גרה למטה, אחותי פה לידי, וכל המשפחה לידי... השכנה אמרה לי "תקני לך בית גדול בעיר". למה אני צריכה? פה אם אני רעבה אני הולכת לסעיד, אני קונה צלחת חומוס עם פיתות בעשרה שקלים... יש אנשים שרוצים כסף; אני לא רוצה כסף, אני רוצה בית. אני רוצה לנוח. אני אוהבת את עכו העתיקה.

6 עסקאות כאלה נעשו גם ביפו, כמתואר בדוח עמותת "במקום" (במקום – מתכננים למען זכויות תכנון, 2009).

אף שהג'נטריפיקציה מייצרת הזדמנות לרווח גם עבור תושבים ממעמד נמוך, היא חושפת מרחב אפשרויות שונה מזה של היזמים. כדי להיטיב את תנאי הדיור שלהם נאלצים תושבים אלו לוותר על הבית שהם מתגוררים בו ולעזוב את קהילת השייכות שלהם. כך, חוסר המזל של קבוצה אחת הופך להזדמנות עבור הקבוצה אחרת. התושבים תיארו את הג'נטריפיקציה כההליך המוביל על ידי יזמים יהודים וערבים, והבחינו בין חסרי האמצעים הנידונים לדחיקה ובין בני מעמד הביניים המרוויחים מהההליך. אשרף סיפר:

הדירה פה – סידרו אותה ועכשיו מציגים אותה במכרז. רציתי לקנות אותה, אבל מישהו הציע 800,000 שקל. איך אני אקח אותה? את יודעת כמה אנשים רצו אותה? מי [ש]יש לו כסף בא וקונה את זה ביותר כסף... גם יהודים וגם ערבים מחוץ לעכו קונים ועושים צימרים, אכסניות, עסקים, והמחירים עלו. לפני זה, אם היינו רוצים לקנות הבתים היו בזול. זה בעיה... אנחנו עושים הכול בשביל לקנות, אבל זה יקר. אני תושב פה, אני נולדתי פה. צריך להתחשב באנשים שגרים פה שאין להם.

תושבים ציינו כי עם עליית הביקוש לנכסים בעכו העתיקה בקרב יזמים, תהליכי הדחיקה הועצמו. נסרין סיפרה כי חברת עמידר אף קידמה את דחיקת הדיירים כאשר החלה להוציא צווי פינוי נגד דיירים בעלי חוב ולהעמיד את הנכסים למכירה במכרז:

נולדתי וגדלתי בעכו העתיקה וכשהייתי בת 15 התחתנתי, וגרנו אצל אבא של בעלי בדירת עמידר. הוא היה חולה בסוכרת, טיפלתי בו שמונה שנים, וכשהוא נפטר עמידר אמרו "אנחנו לוקחים את הבית כי יש לו חוב", [כלומר] לאבא של בעלי, הוא לא שילם. 70,000 שקל. מאיפה אני אביא? אין לי מה לאכול. לאן אני אלך עם הילדים שלי?

אשרף העלה טענה דומה:

רוצים להוציא אותנו החוצה, לעשות פה הכול לתיירות. מה עשו? עמידר התחילו להגיד לנו לשלם. יש לנו חובות וכל חודש הם שולחים לנו מכתב, "תצאו מפה וזה הבית לא שלכם". וכמעט אנחנו 70 שנה פה... אם אתה לא משלם מוציאים אותך מהבית. מוציאים מכרזים למכור את הדירות.

בשנת 2008, למשל, עמדו כ־170 צווי פינוי נגד שוכרים בעלי חוב. חלק מצווי הפינוי ניתנו בשל חובות של דמי שכירות, ואחרים – בשל חובות בגין שיפוצים או טיפול בצו הסרת סכנה שחייב את פינוי הדיירים מהמבנה. עלי, דייר בדיור הציבורי, סיפר כי לאחר שהבית שלו שופץ הוא הוצע למכירה ליזמים:

אמרו לי "הבית שלך לא תקין, אי־אפשר לגור בו, אתה צריך לצאת מפה. אנחנו עושים שיפוץ ואנחנו עושים שימור", והייתי חייב לצאת. אומרים לך בעמידר שהבית בסכנת קריסה, ואז הופכים את זה למלונות. רוצים לזרוק אותנו מעכו. הם חונקים אותנו.

הדיור הציבורי שמופקע מהדיירים מוצע למכרז פומבי לכל המרבה במחיר. תושבים סיפרו כי יזמים מבוססים מציעים סכום גבוה יותר עבור הנכס, רוכשים אותו, וכך הופכים נכסי

מגורים לעסקים. מלבד הדחיקה הפיזית ואובדן השייכות לקהילה ולמרחב, תושבים אלו טענו כי הג'נטריפיקציה – המקודמת בחלקה גם על ידי יזמים ערבים – גורמת לשינוי הנורמות הקהילתיות והתרבותיות. שאדי סיפר:

יום אחד אני פתאום רואה שמתחילים לעשות שיפוץ בבית הזה. בסוף מה זה? צימר, אכסניה. עכשיו התחילו גם ערבים, יש להם קצת כסף – הם קונים בתים, משפצים ומתחילים להשכיר אותם. שם בהמשך גם בחור ערבי עשיר בנה אכסניה. זה בעיה שאנחנו עוזבים את עכו... ההוא יוצא וההוא יוצא ונעשה שמה רק עסקים, אז לא תהיה עכו העתיקה. בגלל פיתוח התיירות אסור לנו כבר לעשות חתונות ברחוב, מה שהיינו עושים פעם. או לאכול דגים על האש, לפתוח נרגילה על חוף הים, העירייה אסרה את זה. זה כואב לי.

דברים דומים אמרה גם נסרין:

מאז שפתחו פה מלונות התחילו להגיד לנו לא לעשות על האש, או לא לשים מוזיקה. אצלנו עושים חתונה שלושה ימים ליד הבתים. אנחנו רגילים שנים, זה תרבות. אנחנו חיים כולם יחד. יש לנו את המנהגים שלנו.

לצד מכירת נכסים ליזמים ערבים תיארו התושבים גם מכירה ליזמים יהודים, והביעו חשש לא רק לצביונה התרבותית-קהילתית של העיר העתיקה אלא גם לצביונה האתנו-לאומית. חששות אלו מועצמים בחוויית התושבים לנוכח ההקשר ההיסטורי והגאופוליטי של דחיקתם מהעיר העתיקה בידי המדינה, כפי שתיאר שאדי:

אנחנו גרים בעתיקה 72 שנים. אבא שלי נולד פה וסבא שלי... אבל המדינה לא רוצה שיהיו פה ערבים. שיהיו ערבים, אבל לא רוב. הם לאט לאט מוציאים אותנו מפה. זה ככה מתחיל שאתה אין לך כסף לקנות, זה הכי גרוע. המחירים של הבתים פה עלו ואין לי את הכסף. מי שקונה פה בא מבחוץ – מתל אביב, מטמרה, מירכא, יש גם ערבים, יש גם יהודים, הם יודעים שפה טוב להשקיע. הם רוצים להוציא אנשים מפה ולעשות פה תיירות.

כך מציבה הג'נטריפיקציה תושבים ממעמד נמוך בעכו העתיקה בקונפליקט: הם נדרשים לבחור אם למכור את זכאותם כדיירים מוגנים ולזכות בתנאי דור טובים יותר, או להישאר במרחב השייכות והקהילה האתנו-לאומית שלהם. לצד ההזדמנות הכלכלית מדגישים התושבים את המחיר של דחיקתם מהעיר העתיקה, דחיקה שיש לה רבדים פיזיים, תרבותיים-קהילתיים ואתנו-לאומיים.

המאבק על הבית: מתח פנים-מעמדי

המציאות הכלכלית והגאופוליטית שבה פועלת הג'נטריפיקציה הפנים-ערבית מציבה יזמים ותושבים לא רק בפני קונפליקט בין זהותם המעמדית לזו האתנו-לאומית, אלא גם זה מול זה במאבק על הנכסים ועל צביון המרחב. האפליה שממנה סובלים תושבים ערבים

בתחום הדיור מקשה עליהם לרכוש נכסים בערים ושכונות בעלות רוב יהודי ולכן גובר הביקוש לנכסים בשכונות ערביות, ובהן גם עכו העתיקה. כך, הסביר מוחמד, נוצרת מעין תחרות בין תושבים לזימים על נכסים בעכו העתיקה:

היהודים יש להם הרבה מקומות שיכולים לקנות ולגור. לנו לא. אם אני עכשיו מתקשר לבן־אדם בקריות ואומר לו "אני רוצה לקנות את הדירה", הוא לא נותן לי. למה? כי אני ערבי. אין לי הרבה מקומות שאני יכול לקנות... גם בעכו עצמה קשה. אז העיר העתיקה זה מקום שאני יכול, אז אני רוצה... תקנה אבל תן לי [ש]גם אני אקנה, תן לנו עדיפות ראשונה, אל תגיד לי "זה יש לו מיליון שקל, הוא רוצה". גם אני רוצה.

התחרות על הנכסים המעטים בעכו העתיקה מציבה יזמים ערבים השואפים לרווח כלכלי מול תושבים חסרי הון החוששים מדחיקתם מהמרחב וממתחים פנים־מעמדיים. מקרה בולט הוא מאבקם המתמשך של תושבים מאז שנת 2012 נגד בניית מלון קולנוע בוסתן על ידי יזמים ערבים, האחד יליד עכו העתיקה והאחר תושב כפר יאסיף. המתחם, שהיה בבעלות הווקף הערבי טרם הקמת המדינה, הועבר תחילה לידי המדינה לפי צו תפיסת מקרקעין בשעת חירום ואחר כך עבר לידי האפוטרופוס לנכסי נפקדים. בשנת 1968 הוא הועבר לרשות הפיתוח, ולבסוף הועמד למכרו על ידי החל"פ. במתחם שעל שפת הים יש שרידי מבנה בן שלוש קומות ששימש בעבר בית קולנוע, מסגד, וכן מבנה שבו מתגוררת מאז שנות השישים משפחה בת 11 נפשות. בשנת 2005, בניסיון לפנות את המשפחה מהמבנה, הגישה נגדה החל"פ תביעה בבית משפט השלום בעכו. אם המשפחה, סלוא (אום אחמד) זידאן, ערערה לבית משפט המחוזי בחיפה ואחר כך גם לבית המשפט העליון וטענה כי שילמו דמי מגורים לווקף, שהיה בעל המבנה כשנכנסו אליו. עתירותיה נדחו ונקבע כי היא מחזיקה בנכס ללא זכות.⁷ מאז 2012, עם זכייתם של הזימים הערבים במכרו ולאחר ניסיונם לפנות את המשפחה, החלה התארגנות מחאה מקומית נגד פינוי המשפחה מהמבנה. ראידה, תושבת עכו העתיקה, טענה כלפי הזום הערבי תושב כפר יאסיף:

למה הוא בא לפה? שיבנה את הבית מלון בכפר שלו. אנחנו נצא נגדו. עשו את המכרז הזה שיסכסך בין ערבים... יותר מ־40 שנה היא גרה בבית. עכשיו נזכרו לעשות מכרז? זה הבית שלה והיא לא תצא ממנו. כולנו נצא להפגנה נגד זה.

אף שהזום ערבי, השיח המקומי הדגיש את זרותו במרחב כתושב חוץ. הביקורת על זרות וניכור כלפי המרחב ותושביו המקוריים הושמעה גם לגבי יזמים מקומיים. הזימים הערבים תוארו כמי שלוקחים חלק ב"יהוד המרחב" – בתהליכי הפרטת נכסים בעלי משמעות דתית ולאומית, כמו המסגד, והעברתם לידיים זרות יהודיות אגב דחיקת תושבים ערבים מקומיים. כך, למרות זהותם הערבית של הזימים, המאבקים נגדם מוסגרו כלאומיים ולא רק כמעמדיים. בשנת 2014, למשל, בכנס מחאה נגד בניית המלון שארגנה עמותת אלאסואר,

7 רע"א 637/10 סלוא זידאן נ' החל"פ בע"מ (פורסם בנבו, 3.5.2010); ע"א (חיפה) 2047/05 סלוא זידאן נ' החל"פ בע"מ.

פעילים, חברי מועצה וחבר כנסת השמיעו נאומים ודברי מחאה בעלי אופי לאומני. הנוכחים בכנס עמדו דקת דומייה לזכר השהידים של עזה, ומארגן הכנס, ג'יהאד אבו ריא, אמר: "מה שקורה בעכו הוא עקירתם של האחים שלנו וזאת מדיניות של אפרטהייד. הפיתוח של עכו העתיקה הוא מדיניות נגד הערבים בארץ" (לוי, 2014ב).

בהפגנה אחרת נגד בניית המלון אמרה חברת מועצת העיר, מדיחה רמאל עישה:

מדובר על תכנית של ייחוד. [...] אנחנו בעמידה איתנה ובהשתתפותם של אחינו הערבים מכל הארץ, אנו מקווים שתהיה תוצאה חיובית, להשאיר את אום אחמד בכיתה ולמנוע בניית מלון, שהוא דיור מודולרי ליהודים העשירים בעכו העתיקה. [...] ערבים צעירים לא יכולים להרשות לעצמם דיור בעכו העתיקה, בעיקר בגלל הקשיים בקבלת הלוואות לדיור בקרב זוגות צעירים ורוב הזוגות צעירים חיים מתחת לקו העוני בגלל שכר הדירה הגבוה. (לוי, 2014א)

אף שבמקרים מסוימים התושבים נדחקים על ידי יזמים ערבים, השיח המקומי מזהה כי המאבק המעמדי הוא תוצר של מדיניות ותנאים רחבים יותר. מצוקת הדיור של תושבים ערבים מיוחסת למצבם הפוליטי ולחסמים המעצימים את התחרות הפנימית בחברה הערבית על משאבים מוגבלים ומציבים אותם האחד מול השני, כפי שבלט באמירתה של ראידה "עשו את המכרו הזה שיסכסך בין ערבים". תפיסה זו נתמכת בעובדה שהג'נטריפיקציה בעכו העתיקה מערבת גורמים ממשלתיים כגון חברת עמידר ומוטיבציות לייחוד המרחב, ואינה תהליך כלכלי גרידא (Shmaryahu-Yeshurun & Ben-Porat, 2020). נכסים רבים בעכו העתיקה שהיו בבעלות ערבית, ובהם גם מלון בוסתן,⁸ הועברו בשנים שלאחר קום המדינה לניהול חברת עמידר הממשלתית ובעשורים האחרונים הם מופרטים ועוברים לידיים פרטיות, לעיתים יהודיות. לכן אף שהיזמים ערבים המאבק המקומי מתייחס אליהם כאל גורם זר ורואה בהפרטת הנכסים לידיהם חלק ממדיניות ניאוליברלית ולאומנית.

תפיסה זו התבטאה גם באירועי האלימות במאי 2021, כאשר לצד בתי העסק בבעלות יהודית שנשרפו בעכו העתיקה נשרפה גם מסעדת פלוקה, שבבעלותו של שף ערבי תושב עכו. בריאיון שנערך עימו הסביר כי המסעדה נשרפה "בגלל הקליינטורה שלי שברובה הם לקוחות יהודים" (ליבסקר, 2021). גם יזמים ערבים אחרים אומרים כי למרות מוצאם חלק מהתושבים המקומיים רואה בהם גורם זר ש"מייחד את המרחב", כפי שעלה בדבריו של חמודי סואעד, בעל מסעדת אלמרסה, בריאיון לאתר *ynet*:

קוראים לנו בעכו "הערבים האשכנזים". ככה מסתכלים עלינו. החשיבה שלנו תמיד הייתה אחרת. [...] אם היזם שבא מבחוץ עושה ומצליח אין שום סיבה בעולם שאני לא אצליח פי כמה ממנו. אני מכיר את המקום, יש לי קשרים, אני מכיר את האוכלוסייה, אני יודע איך לעבוד איתם ואני יודע איך להביא את העבודה לפה. בגלל זה מסתכלים עלינו כ"ערבים אשכנזים". הם לא רגילים לזה. אנחנו מסמלים את הדור החדש עם רצון ושאיפות להצליח, עם חדשנות ועם שותפות, יחד עם זה

8 במאבק נגד הפרטת חאן אל-עומדאן, למשל, אמרה ח"כ חנין זועבי: "המדינה מפריטה את האלימות. זה פרויקט לגירוש התושבים מעכו העתיקה" (לוי, 2013).

שאנחנו לא שוכחים מאיפה באנו. אני מאמין שאם אתה עושה דברים כמו שצריך ומשקיע, אין סיבה שלא תצליח. (חיים, 2020)

תיאורם של היזמים כ"ערבים אשכנזים" מגלם את הפער בין דמות הצעיר היזם, בעל האמצעים והשאיפות להצליח, המסמל את הדור החדש, ובין המקומי הפסיבי והנחשל. דימוי זה מרמז גם על יחסם של התושבים ליזמים, אשר כפי שרומז המונח "משתכנזים", מתוארים כמי שלוקחים חלק בתהליך הפיתוח המנוכר לתרבות ולזהות הערבית המקומית. כך, למרות הזדהותם של היזמים בני ה"דור הזקוף" (רבינוביץ ואבו־בקר, 2002) עם קהילתם האתנו־לאומית ולמרות טענתם ש"אנחנו לא שוכחים מאיפה באנו", הם נתפסים כמי שזנחו את הערכים המסורתיים והאתניים לטובת ערכים מעמדיים שבמרכזם הגשמה עצמית, מוביליות חברתית והצלחה כלכלית. יתרה מזו, נאסר הסביר כי דווקא מוצאו הערבי מגביר את הציפייה כי יביע סולידריות ויסייע לקהילה המקומית ומעורר את קנאתם של תושבים מסוימים:

יש קנאה, בסדר, זה טבעי... [היזם] המקומי – העיניים עליו יותר מדי, למרות שהוא ערבי. הביקורת עלינו יותר גדולה מאשר על יזמים יהודים מבחוץ. כשקניתי את הנכס הייתה עליי הרבה ביקורת... כל הזמן פעלתי כמו שצריך מבחינה חברתית. אז מה קורה כאן? מה אתם רוצים? כאילו, אתם קוראים לערבים להיות כאן, נכון? אז קניתי, אז מה קרה? מה העניין? אז כל הנושא הזה הוא די נושא קשה.

עם זאת, מלבד המאמצים להביע סולידריות עם התושבים ו"לפעול כמו שצריך מבחינה חברתית", חלק מהיזמים ביטאו גם עמדות שיפוטיות וביקורת ביחס לתושבים. כך למשל, בתגובה למאבק התושבים נגד בניית מלון קולנוע בוסתן תבעו היזמים הערבים בתביעת לשון הרע את מארגן כנס המחאה בטענה כי שם לו מטרה להשפילם, לפגוע בהם ולעשותם מטרה לשנאה על רקע זכייתם במכרז.⁹ עלאא, בעל מסעדה, התייחס למאבק התושבים:

התושבים פה אומרים "באים, לוקחים לנו". אתה? אתה לא משלם כל החיים שלך לעמידר או מוציאים אותך מהדירה. תשלם! יש לך [כסף] לאכול כל יום במסעדה, תשלם כל יום 70 שקל לעמידר [1]אף אחד לא מתקרב אליך, לא מוציא אותך מהדירה שלך.

מול הביקורת המקומית המופנית כלפי היזמים הערבים, הדיירים בעלי החובות תוארו כמי שבחרים בחירות שגויות ומתנהלים באופן כושל ולכן מצדיקים את אי־השוויון המרחבי. כך טענה רנין, בעלת אכסניה:

אם אני בחורה ועשיתי את העסק הזה לבד, למה אתה לא יכול לעשות? אם אתה רוצה – אתה יכול, גם אם אין לך כלום. למה לא שילמת כל הזמן? [...] אז טעות שלך. אני, גם אם אוכל לחם עם מים, לא אתן לחובות שיצטברו ואחר כך אני אבכה "באים לקחת לנו את הבית". [...] איפה כל הכסף? את הולכת לעשות ציפורניים,

9 ת"א 14-04-31396 מלון קולנוע בוסתן בע"מ נ' ג'האד אבו ריא (פורסם בתקדין, 18.6.2015).

לקנות בגדים, לזה היה לך כסף? לכי תעבדי. [...] זה שיזמים באים מבחוץ לפה ויהודים עושים פה עסקים זה לא מפריע לי. אבל כן כואב לי, אני כועסת על אנשי עכו, למה שיבואו מבחוץ? למה שערבי לא יעשה? למה לא אנשי עכו? אנשי עכו צריכים לעשות את העסקים. זה עיר שלהם, המקום שגדלו בו.

הג'נטריפיקציה הפנים-ערבית חושפת ויכוח פנים-ערבי רחב יותר בין תפיסות עולם מעמדיות של שמרנות מול קדמה, שינוי והתחדשות, של קורבנות ותלות בממסד מול סוכנות, אחריות אישית ויוזמה.

תצלום 5. הפגנות נגד פינוי דיירים בעכו העתיקה,

מקור: אתר FORUMS AKKONET ועמוד הפייסבוק עכוט

סיכום

תהליכי הג'נטריפיקציה בעכו העתיקה מקודמים על ידי גורמים ממסדיים ויזמים יהודים וערבים. תהליכי הפיתוח, שחלק מהיזמים שלהם ערבים תושבי עכו העתיקה והכפרים הסמוכים לה, תוארו במחקר כג'נטריפיקציה פנים-ערבית. תופעה ייחודית זו מאתגרת את הנרטיב המחקרי הרווח, המציג ג'נטריפיקציה כתהליך שבו אוכלוסייה לבנה אמידה או בני הלאום הדומיננטי דוחקים קבוצות מיעוט אתניות או גזעיות ממעמד נמוך – כלומר כתהליך שבו מעמד ואתנו-לאומיות מצטלבים (Lees, 2016).

בהמשך למחקר שהצביע לאחרונה על מקרים של ג'נטריפיקציה עצמית, אתנית או שחורה, הג'נטריפיקציה הפנים-ערבית בישראל – הפועלת בתוך זירת יחסי הכוח בין ערבים ליהודים – חושפת את המתחים ואת מורכבות היחסים בין מעמד לאתנו-לאומיות. הג'נטריפיקציה הפנים-ערבית ממחישה לנו כי שכונות מיעוט אתנו-לאומיות שחותרות

ג'נטריפיקציה אינן בהכרח הומוגניות מנקודת מבט מעמדית. ממצאי המחקר מחזירים את סוגיית המעמד אל ליבת העיסוק והמחקר על ג'נטריפיקציה, גם כאשר זו מתחוללת בצל מאבק גאופוליטי בין רוב למיעוט אתנוֹלאומי.

למרות הדומיננטיות של ההיבט האתנוֹלאומי בערים המצויות בסכסוך גאופוליטי, ובמקביל לאתנוֹג'נטריפיקציה מוסדית (Shmaryahu-Yeshurun & Ben-Porat, 2020) המקדמת את ייחוד המרחב, התברר כי זהות מעמדית היא כוח חשוב בעיצוב המרחב והיחסים החברתיים בו. לצד הרווח הכלכלי, תהליך הג'נטריפיקציה בעכו העתיקה מספק ליזמים ולבעלי הון מקבוצת המיעוט הזדמנות להשפיע ולחזק את צביונו הערבי של המרחב ולקחת בעלות על הנרטיב והתרבות המקומיים. הג'נטריפיקציה הפנים־ערבית מייצגת את שאיפותיהם של יזמים ערבים לחולל התחדשות עירונית שאינה מדירה את התושבים המקומיים ואינה מנכסת את התרבות המקומית והופכת אותו למוצר תיירות "אותנטי". בשיח של יזמים ערבים, הקמת עסקים תוארה כמעשה של צדק לאומי פלסטיני וכשיבה היסטורית למרחב השייכות שלהם. היא הוצגה כמעשה שמנגיש את התרבות הערבית לתיירים, משנה את הסטיגמות עליה ומספק פרנסה לתושבים המקומיים מתוך סולידריות ואינטרסים הדדיים. הג'נטריפיקציה מספקת גם לתושבים ערבים ממעמד נמוך הזדמנות לשפר את תנאי הדיור שלהם באמצעות מכירת זכאותם בנכסים כדירים מוגנים. לבסוף, הביקוש התיירותי הגלובלי לתרבות "אותנטית" (Sakizlioglu & Lees, 2019) מחזק גם הוא את הג'נטריפיקציה הפנים־ערבית ומאתגר את ייחוד המרחב.

עם זאת, לצד ההזדמנויות, הג'נטריפיקציה הפנים־ערבית תובעת גם מחירים מקבוצת המיעוט האתנוֹלאומית בהתאם למיקומם המעמדי ומחריפה מתחים בין מעמדות, ובכך היא משעתקת את יחסי השליטה האתנוֹלאומית בעיר המעורבת ומהווה צורה נוספת של דחיקה בידי גורמים מקומיים. אמנם היא תוארה כתהליך המשמר את צביונו הערבי של עכו העתיקה, אך בה בעת היא מציבה תפיסה מעמדית־תרבותית שלפיה שינוי ההרכב הדמוגרפי והמעמדי במרחב הוא דבר רצוי מכיוון שביא "גיוון" ויצר מרחב עסקי משותף של יהודים וערבים. חלק מהיזמים הערבים אינם מקבלים את התפקיד שהמאבק הלאומי הקנה להם, ותחת זאת מקדמים "קואליציות מזדמנות" (Monterescu, 2015) או "דו־קיום מלמטה" (Nathansohn, 2010) עם יזמים יהודים על בסיס אינטרס מעמדי משותף. נוסף על כך, הג'נטריפיקציה הפנים־ערבית פועלת בהקשר רחב יותר של אתנוֹג'נטריפיקציה מוסדית (Shmaryahu-Yeshurun & Ben-Porat, 2020), המחמירה את מצבם של תושבים חסרי הון ודוחקת אותם מהמרחב; ולצד הדחיקה הפיזית המעמדית הזאת הם סובלים גם מדחיקה תרבותית־קהילתית ואתנוֹלאומית, מתוך מה שאפשר לכנותו שוליות משנית או מרובה (Cohen, 1999).

תהליכי הפיתוח הניאו־ליברליים, בצל המדיניות המכוונת אותם, לא זו בלבד שמייצרים קונפליקט בין אינטרסים מעמדיים ואתנוֹלאומיים בקרב יזמים ותושבים ערבים אלא אף מחריפים מתחים בין־מעמדיים. הם מציבים תושבים ויזמים ערבים זה מול זה בתחרות על המשאבים המוגבלים שיועדו להם ומעצימים פילוג פנים־ערבי. כך תורמת הג'נטריפיקציה הפנים־ערבית לפיצול החברה הערבית ומחלישה את יכולת התנגדותה והתארגנותה סביב הזהות הלאומית. למרות המאמצים לתאר את הג'נטריפיקציה הפנים־ערבית במונחים חיוביים, חלק מהיזמים האשימו את התושבים עצמם במצבם הכלכלי ובדחיקתם מהמרחב.

שיח זה של היזמים חושף ויכוח פנים-ערבי בין מעמדות, היוצא מגבולות המרחב המקומי ומהשיח על ג'נטריפיקציה ומבקש לאתגר את תפיסת העולם המסורתית בחברה הערבית ולהציב ערכים של אחריות אישית, יוזמה והתחדשות מול מה שהוא מתאר כשיח של התקרבות ותלות בממסד.

לעומת היזמים, תושבים מתארים מציאות של דחיקה פיזית ותרבותית מהמרחב, שוליות ומצוקת דיור הולכת ומעמיקה. בניגוד לג'נטריפיקציה האתנית או השחורה, הג'נטריפיקציה הפנים-ערבית, הפועלת בהקשר של סכסוך גאופוליטי, נתפסת כחלק ממאבק לאומי רחב יותר על הטריטוריה, היוצא מגבולות המרחב המקומי. היזמים הערבים נתפסים בשיח המקומי כשחקנים בתהליכים מבניים אתנו-לאומיים ולכן מתוארים כגורם זר, כ"ערבים אשכנזים" המתנכרים לתרבות הערבית המקומית ולוקחים חלק בייחוד המרחב. מובן מדוע הדחיקה מהמרחב ממוסגרת בשיח המקומי כבעיה מבנית ואתנו-לאומית, אך עולה התהייה אם זו כל התמונה כולה. כפי שטענתי במחקר זה, לאתנו-ג'נטריפיקציה המוסדית בעכו העתיקה נוסף נדבך פנים-מעמדי המעצים את דחיקתם של תושבים מוחלשים מהמרחב. המסגור הלאומי של המחאה אמנם מצליח לגייס תמיכה תקשורתית וציבורית, בעיקר בקרב החברה הערבית, בכל הקשור לחשיבות השמירה על צביונו הערבי של המרחב כנגד הג'נטריפיקציה המיידית, אולם הוא נכשל בגיוס התודעה ובהצעת פתרונות לבעיית הפערים המעמדיים ולמצוקת הדיור של דיירי הדיור הציבורי. שיח המאבק הלאומי מסיט את המבט מאי-השוויון המעמדי – זה שבין יזמים בעלי הון ערבים ויהודים ובין תושבים מוחלשים דיירי הדיור הציבורי – אל מחוזות הסכסוך הישראלי-פלסטיני ארוך השנים, אל מבוי סתום. מצוקת הדיור ותהליכי הדחיקה האתנו-לאומיים והכלכליים, שתושבי עכו העתיקה המוחלשים חווים מול היעדר כל פתרון באופן, יצרו לחץ שתורגם בשעת כושר לאומית לזעם אתנו-לאומי מתפרץ, כפי שראינו במאי 2021.

מקורות

- אוניברסיטת תל אביב [TAUVOD]. (2018, 11 במרץ). [הצגת ממצאי סקרי מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל 2017](#) [וידאו]. YouTube.
- אלחאג', מאג'ד. (2000). זהות ואוריינטציה בקרב הערבים בישראל: מצב של פריפריה כפולה. בתוך רות גביון ודפנה הקר (עורכות), *השסע היהודי ערבי בישראל: מקראה* (עמ' 13-33). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בויםל, יאיר. (2006). עקרונות מדיניות האפליה כלפי החברה הערבית בישראל, 1948-1968. עיונים – כתב עת רב-תחומי לחקר ישראל: מאסף, 16, 391-416.
- במקום – מתכננים למען זכויות תכנון. (2009). [מצוקת הדיור בקרב הקהילה הפלסטינית ביפו: סוף עידן הדיירות המוגנת בנכסי רשות הפיתוח](#). במקום, הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל, והמרכז לחקר העיר והאזור.
- ג'מאל, אמל. (2018). אליטות מתהוות ומחשבה פוליטית חדשה בחברה הפלסטינית בישראל. בתוך עזיז חידר (עורך), *היבטים פוליטיים בחייהם של הערבים אזרחי ישראל* (עמ' 19-50). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2020). [יישובים בישראל](#).

- חידר, עזיז. (2018). מבוא: היבטים פוליטיים בחייהם של הערבים אזרחי ישראל. בתוך עזיז חידר (עורך), *היבטים פוליטיים בחייהם של הערבים אזרחי ישראל (עמ' 7-18)*. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- חיים, אסי. (2020, 5 בספטמבר). ["קוראים לנו 'הערבים האשכנזים': האחים מסמטאות עכו מחזיקים בנכסים של מיליונים](#). *ynet*.
- ח'מאיסי, ראסם. (2009). מבוא: מבט על תמורות ואתגרים בחברה הערבית בישראל. בתוך ראסם ח'מאיסי (עורך), *ספר החברה הערבית בישראל 3: אוכלוסייה, חברה, כלכלה (עמ' 11-21)*. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- ח'מאיסי, ראסם. (2017). *צמיחת מעמדות הביניים והשפעתם על ניהול הרשויות המקומיות ביישובים הערביים [דוח מחקר מסכם]*. המרכז היהודי-ערבי ואוניברסיטת חיפה.
- יפתחאל, אורן, ונופר אבני. (2019). "הפרמ"ה" – הפרטה, הלאמה, מגורים ופערים. *תכנון, 16(1)*, 225-247.
- לוצאטי, כרמל (במאי). (2021, 16 בנובמבר). [הכתובת על החומה \(עונה 5, פרק 13\) \[פרק בסדרת טלוויזיה\]](#). בתוך רויטל רפאל (מפיקה בפועל), *זמן אמת*. כאן11.
- לוי, אלברט. (2013, 19 בנובמבר). [מכרז לבניית מלון בעכו במתחם האן אל-עומדאן](#). עכאנט [פוסט בקבוצת דיון].
- לוי, אלברט. (2014, 25 באפריל). [בניית מלון נחשבת כייהוד עכו העתיקה וזה אפילו עילה ללשון הרע](#). עכאנט [פוסט בקבוצת דיון].
- לוי, אלברט. (2014, 19 ביולי). [כנס בעכו העתיקה עם דקת דומיה ל"שהידים של עזה"](#). עכאנט [פוסט בקבוצת דיון].
- לוסיטיק, איאן. (1985). הערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי (בתרגום אורה גרינגרד). מפרש.
- ליבסקר, ארי. (2021, 13 במאי). [השף הערבי שהמסעדה שלו בעכו הושחתה: "זה גל עכור שיעבור"](#). כלכליסט.
- מיעארי, סאמי, עולא נבואני ונביל חטאב. (2011). [מחליפים על הספסל: המועסקים הערבים בישראל](#). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- סמוחה, סמי. (1999). [אוטונומיה לערבים בישראל? המרכז לחקר החברה הערבית בישראל](#). פלג, שלי-אן. (2017). [יחסי הגומלין בין התושבים במרחבים העירוניים ההיסטוריים בישראל לבין תהליכי השימור והפיתוח המתרחשים בהם \[חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה\]](#).
- צפדיה, ארו, וחיים יעקובי. (2010). [חומות שקופות: על תכנון, הפרטה ואתניזציה במרחב העירוני](#). בתוך אמנון להבי (עורך), *קהילות מגודרות, משפט, חברה ותרבות (עמ' 469-492)*. הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן, אוניברסיטת תל אביב.
- רדאי, איתמר, מאיר אלון, יוסף מקלדה ומיה קורנברג. (2015). [האזרחים הערבים בישראל: מגמות עדכניות על פי סקרי דעת קהל אחרונים](#). עדכן אסטרגי, 18(2), 93-108.
- רבינוביץ', דני, וח'אולה אבו-בקר. (2002). [הדור הזקוף](#). כתר.
- שמריהוירשורון, יעל. (2022). [המוסר הכפול של הדו-קיום: אתנו-ג'נטריפיקציה בערים מעורבות. תיאוריה וביקורת, 55 \(מקוון\)](#).

- Abbasi, Mustafa. (2010). The fall of Acre in the 1948 Palestine war. *Journal of Palestine Studies*, 39(4), 6–27.
- Ahrens, Mareike. (2015). “Gentrify? no! gentefy? sí!”: Urban redevelopment and ethnic gentrification in Boyle Heights, Los Angeles. *Aspeers*, 8, 9–26.
- Arkaraprasertkul, Non. (2016). Gentrification from within: Urban social change as anthropological process. *Asian Anthropology*, 15(1), 1–20.
- Beck, Ulrich. (2007). The cosmopolitan condition: Why methodological nationalism fails. *Theory, Culture & Society*, 24(7–8), 286–290.
- Betancourt, John. (2011). Gentrification and community fabric in Chicago. *Urban Studies*, 48(2), 383–406.
- Boyd, Michelle. (2008). Defensive development the role of racial conflict in gentrification. *Urban Affairs Review*, 43(6), 751–776.
- Clarke, Victoria, & Virginia Braun. (2016). Thematic analysis. In Evanthia Lyons & Adrian Coyle (Eds.), *Analysing qualitative data in psychology* (pp. 84–103). Sage.
- Cohen, Cathy J. (1999). *The boundaries of blackness: AIDS and the breakdown of black politics*. University of Chicago Press.
- Crenshaw, Kimberle. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, Article 8, 139–167.
- Delgado, Emanuel, & Kate Swanson. (2019). Gentefication in the barrio: Displacement and urban change in Southern California. *Journal of Urban Affairs*, 43(7), 925–940.
- Goetz, Edward G. (2011). Gentrification in black and white: The racial impact of public housing demolition in American cities. *Urban Studies*, 48(8), 1581–1604.
- Hooi Chan, Jin, Katia Lankova, Ying Zhang, Tom McDonald, & Xiaoguang Qi. (2016). The role of self-gentrification in sustainable tourism: Indigenous entrepreneurship at Honghe Hani Rice Terraces World Heritage Site, China. *Journal of Sustainable Tourism*, 24(8–9), 1262–1279.
- Hyra, Derek S. (2006). Racial uplift? Intra-Racial class conflict and the economic revitalization of Harlem and Bronzeville. *City & Community*, 5(1), 71–92.
- Lees, Loretta. (2016). Gentrification, race, and ethnicity: Towards a global research agenda? *City & Community*, 15(3), 208–214.
- Lloyd, Richard. (2002). *Neo-Bohemia: Art and commerce in the postindustrial city*. Routledge.
- Luz, Nimrod. (in press). Religious gentrification as heterarchies of urban planning: Reflections on the religious neighborhood in Acre. *Numen International Review for the History of Religions*.

- Monterescu, Daniel. (2015). *Jaffa shared and shattered: Contrived coexistence in Israel/Palestine*. Indiana University Press.
- Moore, Kesha S. (2009). Gentrification in black face? The return of the black middle class to urban neighborhoods. *Urban Geography*, 30(2), 118–142.
- Nathansohn, Regev. (2010). Imagining interventions: Coexistence from below and the ethnographic project. *Collaborative Anthropologies*, 3, 93–101.
- Paton, Kirsteen. (2018). *Gentrification: A working-class perspective*. Routledge.
- Patillo, Mary. (2007). *Black on the block: The politics of race and class in the city*. University of Chicago Press.
- Rokem, Jonathan. (2018). Contrasting Jerusalem: Contested urbanism at the crossroads. *City*, 22(1), 174–177.
- Sakızlıoğlu, Bahar, & Loretta Lees. (2019). Commercial gentrification, ethnicity, and social mixedness: The case of Javastraat, Indische Buurt, Amsterdam. *City & Community*, 19(4), 870–889.
- Schwarz, Ori. (2018). Cultures of choice: Towards a sociology of choice as a cultural phenomenon. *British Journal of Sociology*, 69(3), 845–864.
- Shafir, Gershon. (2018). From overt to veiled segregation: Israel's Palestinian Arab citizens in the Galilee. *International Journal of Middle East Studies*, 50(1), 1–22.
- Shtern, Marik. (2016). Urban neoliberalism vs. ethno-national division: The case of West Jerusalem's shopping malls. *Cities*, 52(5), 132–139.
- Shmaryahu-Yeshurun, Yael, & Guy Ben-Porat. (2020). For the benefit of all? State-Led gentrification in a contested city. *Urban Studies*, 58(13), 2605–2622.
- Taylor, Monique. (2003). *Harlem: Between heaven and hell*. University of Minnesota Press.
- Wyly, Elvin K., & Daniel J. Hammel. (2004). Gentrification, segregation, and discrimination in the American system. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 36(7), 1215–1241.
- Yacobi, Haim, & Erez Tzfadia. (2019). Neo-Settler colonialism and the reformation of territory: Privatization and nationalization in Israel. *Mediterranean Politics*, 24(1), 1–19.
- Yin, Robert K. (2003). *Case study research: Design and methods* (3rd ed.). Sage.
- Zaban, Hila. (2016). “Once there were Moroccans here – today Americans”: Gentrification and the housing market in the Baka neighbourhood of Jerusalem. *City*, 20(3), 412–427.
- Zukin, Sharon. (2012). Whose culture? Whose city? In Jan Lin & Christopher Mele (Eds.), *The urban sociology reader* (pp. 363–371). Routledge.
- Zukin, Sharon, Philip Kasinitz, & Xiangming Chen (Eds.). (2016). *Global cities, local streets: Everyday diversity from New York to Shanghai*. Routledge.

נשואים חסרי פנים: פרגמנטציה של הקשר הדיסקרטי בעידן טינדר

מירב פרץ*

תקציר. האם אפליקציות היכרויות כמו טינדר משנות את אופיים של היחסים האינטימיים והמיניים, ומתוך כך גם את אופי הקשרים הדיסקרטיים שמחוץ לנישואים? את השאלה הזאת בחנתי בשיטת האתנוגרפיה הדיגיטלית: צפיתי ב־394 פרופילים של גברים נשואים אנונימיים – "חסרי פנים" – באפליקציות טינדר ו־OkCupid, וראיינתי מרחוק 28 גברים מתוכם. סיפוריהם מלמדים על פניהם החדשים־ישנים של הקשרים הדיסקרטיים בעידן העכשווי. מצד אחד, השימוש של גברים אנונימיים באפליקציית ההיכרויות מונע לדבריהם מהשאפה למלא את התשוקה המינית החסרה בנישואיהם, רטוריקה מוכרת ששימשה גם בתקופות קודמות הצדקה רווחת למעורבות של גברים בקשרים מחוץ לנישואים. מצד שני, האפשרויות שהאפליקציה מזמנת מתורגמות לטקטיקות חדשות שמסייעות לגברים אלו לכוון מראש את הקשרים המשניים שלהם, למקד אותם, לממשם, להסתירם, לנהלם ולסיים אותם. בפרט, הם מגייסים את התשתית הטכנולוגית כדי לעצב את הקשרים הדיסקרטיים ואת הרגשות המעורבים בהם כמקוטעים, פרגמנטריים, להגביל אותם לתחום המיני ולשמור על אופיים הארעי והחשאי. כך, האפליקציה מסייעת להם גם לממש את רצונם לקשרים מחוץ לנישואים וגם לנהל קשרים אלו בדרכים שממזערות את הסיכון לנישואיהם. מבחינה זו, נראה שהטכנולוגיה החדשה משכללת את הסדר המונוגמי המסורתי יותר מאשר היא משבשת אותו.

מילות מפתח: קשרים מחוץ לנישואים, היכרויות מקוונות, סוציולוגיה דיגיטלית, אתנוגרפיה דיגיטלית

* ד"ר מירב פרץ, המחלקה לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת והמחלקה לניהול ולכלכלה, האוניברסיטה הפתוחה

אני מודה מקרב לב לכל אחד ואחד מהגברים האנונימיים שנענו להזמנתי ושיתפו אותי בסיפוריהם הדיסקרטיים לטובת המחקר. תודה גם לסוקרות האנונימיות מטעם סוציולוגיה ישראלית ולעורכת כתב העת, אלכסנדרה קלב, על חוות דעת יסודיות ומרחיבות דעת. תודה אישית אחרונה לכל מי שהעירו ושיתפו מחשבות על המאמר: ערן קולירין, ארן ליביו, אורי אהרון, שחר סמוחה, אורנה ששון־לוי, עינת זמבל, נטע ארנון־שושני, תאיר קרזי־פרסלר, גילי הרטל, רינת משה, ענבר מיכלוזן, רותי בלט, לימור פומרנץ ודניאל רוזנברג.

מבוא

אנחנו מאשימים את הטכנולוגיה, אבל בסופו של דבר זה אנשים שמשתמשים בטכנולוגיה. ובנאדם יש לו את הצרכים. הוא מבטא אותם בכל מיני צורות. ואם יש את הטכנולוגיה, אז זה [רק] כלי עזר [...] אבל התנאים שנוצרים פה [בטינדר] הם תנאים ממש טובים, כאילו לסוג של קשר שהוא מעבר לכל המחויבויות, אפילו המחויבות של להסתכל בעיניים ולדבר. (אמיר, 41, במרחק 75 ק"מ)

ההשקה של טינדר בשנת 2012 בישרה את תחילתה של מהפכה בעולם ההיכרויות (או הדייטינג) ההטרסקסואלי. היא העבירה את זירת ההיכרויות המקוונות מהמחשב אל הטלפון הנייד, גייסה את הטכנולוגיה מבוססת המיקום כדי לחבר בין אנשים שממוקמים בסמיכות גאוגרפית, והציעה למשתמשיה את האפשרות לצפות בחינם בסדרה מתחלפת של תמונות ולהכריע לגבי כל אחת מהן בין "לייק" (החלקה ימינה) ל"לא" (החלקה שמאלה) (David & Cambre, 2016; Wrench & Punyanunt-Carter, 2017). בתוך זמן קצר הפכה טינדר לחלק מהשגרה של עשרות מיליוני אנשים ברחבי העולם, והמדיה המרכזית נתקפה פאניקה מוסרית סביב התפשטותה של תרבות ההוק-אפ (hookup) ומירה להספיד את הרומנטיקה ואת הסדר המונוגמי הישנים והטובים (Kruger & Spilde, 2019). פרשנויות אלו תאמו את המגמה או התחזית שעליה הצביע כעשור קודם לכן הסוציולוג זיגמונט באומן (2003), שלפיה פריחתה של ההיכרות המקוונת, מרובת האפשרויות האינטימיות, מפוררת את הרעיון וההסדר של זוגיות מונוגמית לכל החיים.

מאמר זה מבקש לבחון את היחסים בין הטכנולוגיה החדשה למונוגמיה דרך התופעה של גברים נשואים שמשתמשים בטינדר ובאפליקציות דומות כדי לנהל קשרים דיסקרטיים מחוץ לנישואים. באמצעות אתנוגרפיה דיגיטלית, שכללה תצפית וראיונות בזירת ההיכרויות המקוונת הישראלית, ביקשתי לברר מה המניעים, דפוסי השימוש והחוויות של נשואים אנונימיים (שיכוננו כאן גם "חסרי הפנים") בשתי אפליקציות היכרויות פופולריות, טינדר ו-OkCupid, ולעמוד באמצעותם על המשמעויות האינטימיות, המיניות, הרגשיות והחברתיות שמקבלים הקשרים הדיסקרטיים, והנישואים שמתקיימים לצידם, בעת העכשווית.

סיפוריהם של הנשואים האנונימיים באפליקציות ההיכרויות, כפי שאראה להלן, מלמדים על פניהם הכפולים של קשרי הגומלין בין הפלטפורמה החדשה לקשר הדיסקרטי. מצד אחד, הנשואים האנונימיים מסבירים כי השימוש שלהם באפליקציה מונע משאיפה שאינה ייחודית לעידן הדיגיטלי, ושהתבססה זה מכבר כאחת ההצדקות המרכזיות של גברים שמנהלים קשרים מחוץ לנישואים: השאיפה לעורר את התשוקה הגוועת או החסרה בנישואיהם, וכך לשמור על התא הזוגי־משפחתי בצורתו הנורמטיבית והאידיאלית. מצד שני, באפליקציה מוטמעות מזמינויות (affordances) שמקלות משמעותית על גברים אלו להגדיר מראש קשרים דיסקרטיים, לכוון אותם, למקדם, לסננם, לממשם, לעצבם, להסתירם ולסיימם. המפגש בין המניעים ה"ישנים" לטכנולוגיה החדשה מביא לכך שהנשואים האנונימיים מגייסים את טינדר כדי לעצב את הקשרים הדיסקרטיים ואת הרגשות המעורבים בהם כפרגמנטריים, להגביל אותם ביתר שאת לתחום המיני, לשמור על אופיים הארעי והחשאי ולשכלל את היכולת לשמור על מסגרת הנישואים שלהם ללא פגע, בהשראתו וברוחו של הסדר המונוגמי המסורתי.

בהקשר רחב יותר, מקרה זה תורם להבנה שהיחסים בין האובייקט הטכנולוגי הפופולרי ובין התרבות שבתוכה הוא פועל הם דו־כיווניים. האובייקט אכן נהנה מהכוח שנוטים לייחס לו – להפוך התנהגויות אנושיות מסוימות לדומיננטיות ובכך להשפיע על היחסים החברתיים ועל התרבות שבתוכה הם מוטמעים. עם זאת, נראה שסוד הפיתוי של האובייקט טמון בכך שהוא מעניק למשתמשים סוכנות פעולה (agency) ומאפשר להם לשכלל התנהגויות ויחסים שמשרתים את התרבות והערכים שקדמו לו, כך שיותר מאשר לשנות את הסדר החברתי הוא עשוי לתמוך בו ואף לשכללו ולחזק אותו.

רקע תאורטי: קשרים מחוץ לנישואים בעידן הדיגיטלי

הקשר הדיסקרטי שמחוץ לנישואים, המכונה בשיח "בגידה", נחשב זה דורות לתופעה בלתי רשמית אך מוכרת היטב, אולם במובנים מסוימים הוא שינה את פניו ללא היכר. ציון דרך חשוב בתהליך הזה סיפקה ההתפתחות ההדרגתית, מאז סוף המאה ה-18, של הרעיון כי האהבה צריכה להיות הסיבה העיקרית לנישואים (Coontz, 2005). את השיח על מערכת נישואים שמבוססת על שיקולים כלכליים וחברתיים החליף שיח על נישואים שמבוססים על אהבה, תשוקה ובחירה חופשית. תהליך זה טיפח את האידיאל של מונוגמיה לכל החיים, "עד שהמוות יפריד בינינו", ודחק את המין שמחוץ לנישואים הרחק אל מחוץ לגבולות הלגיטימציה החברתית (Coontz, 2005; Shumway, 2003).

התמיכה החברתית הרחבה במונוגמיה אינה עולה בקנה אחד עם הממדים הנרחבים של הפרתה בפועל, ופער זה הוביל לעיסוק פופולרי ומחקרי רחב בשאלה "למה אנשים בוגדים". הסברים מהשדה הפסיכולוגי רואים בקשרים האינטימיים שמחוץ לנישואים תוצאה של נישואים משובשים או לא מאושרים, או שהם מטיילים את האחריות לקשר על הצד שמנהל אותו ומייחסים לו או לה ליקויים אישיותיים בתחום המיני, התפקודי, הרגשי או המוסרי, או לחלופין מניעים שנחשבים לגיטימיים יותר כמו שעמום, היעדר סיפוק מיני בנישואים, סקרנות, הרפתקנות וחיפוש ריגושים. בהקשר הזה נטען כי גברים נוטים לנהל קשרים מחוץ לנישואים ממניעים מיניים, ואילו אצל נשים המניעים הם בעיקר רגשיים (Allen et al., 2005; Blow & Hartnett, 2005; Skakke & Giles, 2019; Tsapelas et al., 2010). הסברים מהשדה החברתי-תרבותי, לעומת זאת, רואים בקשרים שמחוץ לנישואים תוצאה של רעיונות ואידיאלים שהתרבות העכשווית מטפחת, ובהם האדרה של המשיכה המינית בתחילת הקשר הרומנטי (Illouz, 1997; Shumway, 2003), מימוש עצמי דרך התנסויות חדשות (Lawson, 1989) ותרבות הוק־אפ שמאדירה מין מזדמן חד־פעמי (Anderson, 2010). הסברים תרבותיים כאלה ואחרים חלחלו גם לספרות העזרה העצמית בארצות הברית, וספרים פופולריים מהז'אנר הזה מציעים לראות ברומן שמחוץ לנישואים תוצאה כמעט בלתי נמנעת של הקשיים לשמור על אינטימיות זוגית לאורך שנים בעידן עמוס גירויים והתרכזות בעצמי (ראו למשל פרל, 2016). בהקשר הזה ראוי לציין שבשנים האחרונות מסתמנת עלייה במספר הזוגות הנישואים שמסכימים ביניהם, ישירות או במרומז, על הסדר א־מונוגמי או "מונוגמיש" כזה או אחר (למשל נישואים מאפשרים, נישואים פתוחים ופוליאמוריה), שמטרתו לעקוף את הנורמה של בלעדיות מינית בנישואים בדרכים לגיטימיות או אתיות יותר מאלה של הקשר הדיסקרטי (ראו למשל Ferrer, 2018; Barker, 2005).

לשאלת המתח שבין המונוגמיה להפרתה נוספו בעידן הדיגיטלי היבטים חדשים. מהפכת האינטרנט הרחיבה את התופעה המתויגת ככגידה והכלילה בתוכה גם יחסים אינטימיים סודיים שמתנהלים רק במרחב הווירטואלי. אלה כוללים בעיקר צורות מילוליות או מצולמות של תקשורת מינית מרחוק – סייברסקס (cybersex), צ'אטים מיניים (hot chatting) וסקסטינג (sexting) – וכן קשרים אינטרנטיים שכוללים פלרטוט, היחשפות רגשית או אהבה בין הצדדים (Docan-Morgan & Docan, 2007; Whitty, 2005; Wysocki & Childers, 2011). שיחים פופולריים ומחקרים בתחום נוטים לעקוב בדאגה אחר הנגישות, הזמינות והאנונימיות שמאפיינות התנהגויות וירטואליות אלו ולראות בהן, כשהן נעשות מאחורי הגב של בן או בת הזוג, מעשה חמור של חוסר נאמנות, רמאות או בגידה, ממש כמו הקשר הדיסקרטי שמערב מגע פיזי בין הצדדים (Cooper, 1998; Hertlein & Stevenson, 2010).

פלטפורמות התקשורת באינטרנט הלכו והשתכללו מאז ראשיתן, ואיתן גם הטכנולוגיות התומכות ביחסים מחוץ לנישואים. ההתפתחות החשובה האחרונה בתחום מיוחסת לטלפונים החכמים, שהביאו לנדידה של רוב הפעילות המקוונת, ושל חלק נכבד מהפעילות האנושית בכלל, אל המכשירים הניידים על מגוון האפליקציות המותקנות בהם. לפני עידן האפליקציות, היכרויות וירטואליות לצורכי ניהול קשרים דיסקרטיים מחוץ לנישואים נעשו בעיקר דרך חדרי צ'אטים (Docan-Morgan & Docan, 2007; Mileham, 2007), דרך פייסבוק (Cravens & Whiting, 2016), ודרך אתרי היכרויות או הוק-אפ מקוונים. בהקשר זה בלט במיוחד "אתר הבגידות" אשלי מדיסון, שנוסד ב-2002 והפך לפלטפורמה המובילה להיכרויות דיסקרטיות; האתר צבר יותר מ-37 מיליון נרשמים אנונימיים קודם לנפילתו ב-2015, כשהאקרים פרצו אליו ופרסמו מידע על המשתמשים בו (Chohaney & Panozzo, 2018). בעת העכשווית, כשטינדר הפכה לפלטפורמה המרכזית והסטנדרטית להיכרויות רומנטיות ומיניות כאחד (Gatter & Hodkinson, 2016), נראה שגם החיפוש אחר קשרים דיסקרטיים נדד אליה, וההערכה היא שכ-30% מהמשתמשים בטינדר הם נשואות ונשואים (McGrath, 2015).

טינדר פרצה לשוק ההיכרויות ב-2012. בהשראת גריינדר (אפליקציה דומה שנוסדה ב-2009 ומיועדת לגברים שעושים סקס עם גברים), היא הטמיעה בזירת ההיכרויות ההטרוסקסואליות את החיבור בין אנשים לפי קרבה גאוגרפית (Albury et al., 2017) והוסיפה לו את דפוס ההחלקה ימינה או שמאלה לטובת מיון של מועמדים ומועמדות לקשר (David & Cambre, 2016). עד מהרה הפכה טינדר לתופעה מדוברת שסחפה המוני משתמשים, ובעקבותיה הופיעו אפליקציות גלובליות ומקומיות דומות שמהן נפוצות בישראל OkCupid, Happn, Bumble, Feeld ו-PolyDate. אפליקציות ההיכרויות, ובראשן טינדר, החדירו לעולם האינטימי מחוות והתנהגויות מסוג חדש, שזכו לשם הכולל tinding והוכרו כתופעה תרבותית שמשקפת ומעצבת את היחסים האינטימיים בעת העכשווית (Albury et al., 2017; Kruger & Spilde, 2019). מחקרים מראים למשל שהמכניקה של טינדר הגבירה את תחושות הביטחון, הסוכנות והשליטה על תהליך ההיכרות (Hobbs et al., 2017; Newett et al., 2017), אך במקביל טיפחה אקלים של יחסים אגביים שאפשר לעוזבם ולהחליפם בכל עת (David & Cambre, 2016; Newett et al., 2017).

על הרקע הזה בולט המספר הזעום של מחקרים שמתייחסים לשימוש של נשואים ונשואות בטינדר או באפליקציות היכרויות דומות, ובפרט לאופן שבו הטכנולוגיה החדשה מעצבת את התנהגויותיהם ואת היחסים הדיסקרטיים שלהם. למיטב ידיעתי, רק שני

מחקרים התייחסו לתופעת השימוש בטינדר תוך הימצאות בזוגיות מחייבת; הם התמקדו בעיקר בנשים וגברים צעירים ולא נשואים, והעלו תובנות כמותניות, רובן מוכרות למדי, ביחס ל"בגידה" (cheating או infidelity). נמצא למשל שהתנהגות זו שכיחה יותר בקרב גברים מאשר בקרב נשים ושהיא מאפיינת אנשים עם אוריינטציה סוציו־סקסואלית, כוונות מלכתחילה לנהל קשר מקביל לזוגיות, ותכונות אישיותיות שהחוקרים מגדירים כאפלות, כגון פסיכופתיה ומקיאולוזים (Weiser et al., 2018; Timmermans et al., 2018). בניגוד למחקרים אלו, מחקר זה מבוסס על שיטה איכותנית שמדגישה את נקודת מבטם של המעורבים בקשרים הדיסקרטיים; נוסף על כך, המחקר מאיר את המשמעויות החדשות ומוטות הטכנולוגיה שמקבלים הקשרים האלה בעידן טינדר ובהשראתה של האפליקציה. שאלת השפעתה של טינדר על הקשרים הדיסקרטיים מעוגנת בתאוריות רחבות יותר שנוגעות למשולש היחסים אדם-אובייקט-תרבות, שאחת הבולטות בהן היא תאוריית השחקן-רשת של ברונו לאטור (Latour, 2005). לאטור טען שלאובייקטים, כמו לבני אדם, יש סוכנות (agency), ולכן אין לראות בהם רק מתווכים פסיביים שמסייעים להוציא אל הפועל התנהגויות אנושיות וחברתיות, אלא יש להכיר בכך שהם מתווכים אקטיביים שמשנים, מתרגמים, מסלפים ומתאימים את היסודות והמשמעויות של ההתנהגויות שהם אמורים לשאת. לפיכך, טען לאטור, האובייקטים היומיומיים מעורבים בעיצוב ובשינוי של העולם הסוציו-תרבותי לא פחות מבני אדם.

תאוריית השחקן-רשת התייחסה לעולם החומרי במשמעותו הרחבה, כלומר לאובייקטים מסוגים ומעידנים שונים (ובהם חפצים כמו פטיש, קומקום, גפרור וסבון), אך היא הודגמה ביתר שאת במחקרים על פלטפורמות דיגיטליות כאלה ואחרות (ראו למשל Greenhalgh & Stones, 2010; Schwarz & Shani, 2010). פלטפורמות אלו זכו להכרה כאובייקטים רבי עוצמה שמעצבים ומגבילים את ההתנהגות האנושית והחברתית ופועלים כמבנים חברתיים-כלכליים המעורבים בהבניות טכנו-תרבותיות (van Dijck, 2013). ברוח זו, גם לאפליקציות ההיכרויות לגברים יחסה השפעה רחבה; נטען שהן יצרו סוגים חדשים של פרקטיקות מיניות, יחסים מיניים והתקשרויות רגשיות, ואלה הפכו מרכזיים בתרבות ההומואית (Race, 2015a, 2015b). בה בעת, מבקריה של תאוריית השחקן-רשת מייחסים לה סוציולוגיה או אונטולוגיה "שטוחה" בכל מה שנוגע לסוכנות האנושית. התאוריה, כך נטען, מקדמת גישה ריאקציונית שמפריזה בכוח הפעולה של אובייקטים חסרי תודעה ודוחקת לשוליים את מעורבותם של אנשים, וכן של מבנים חברתיים ומורשות עבר, בעיצוב העולם החברתי. עוד נטען בהקשר זה כי תאוריית השחקן-רשת מציעה ניתוח שמבוסס על פרשנויות של סוציולוגים ולא של שחקנים חברתיים, כך שהיא מתעלמת מהפנומנולוגיה של היחסים בין בני אדם לאובייקטים (Dant, 2004; Harris, 2005; Mutch, 2002).

על רקע ביקורות אלו, חוקרים מתחום טכנולוגיית המידע נשענו על תאוריית השחקן-רשת כדי לפתח מודלים מלוטשים ויישומיים יותר לניתוח היחסים בין משתמשים לאובייקטים דיגיטליים. לפי אחד המודלים, הפעולה האנושית בסביבה הדיגיטלית מושפעת בין השאר ממבנים חברתיים חיצוניים שיוצרים תנאים לפעולה וממבנים חברתיים פנימיים שמשקפים את היכולות, התכונות והתפיסות של משתמשים, וכן את סוכנות הפעולה שלהם (Greenhalgh & Stones, 2010). מודל זה מספק מסגרת תאורטית מורכבת לניתוח היחסים בין טינדר למשתמשים שלה: הוא מכיר בכך שההתנהגויות של

המשתמשים נשלטות על ידי פרוטוקולים ואלגוריתמים שנועדו להפיק רווחים כלכליים מפעילותם, ובה בעת מניח שהמשתמשים בטינדר אינם חסרי כוח ושיש להם לפחות שני ערוצי פעולה עצמאיים יחסית. ראשית, היות שהפלטפורמה מונעת על ידי אלגוריתמים לומדים (machine learning algorithms) שמציעים למשתמשים שירותים על סמך מידע שנצבר לגבי התנהגותיהם, המשתמשים יכולים "להערים" על האפליקציה כדי להוביל לתוצאות רצויות מבחינתם. שנית, היות שטינדר מאפשרת למשתמשיה מגוון תסריטי פעולה, הם יכולים לאמץ את אלה שתואמים את הנטיות, התפקידים, התפיסות והמיקומים החברתיים שלהם, וכך להוביל לתוצאות שמשקפות שעותק או שכלול של מבנים חברתיים קיימים ולא רק שינוי שלהם (Courtois & Timmermans, 2018).

לאור כל אלה, מאמר זה מניח שהמשתמשים בטינדר אמנם פועלים בסביבה טכנולוגית שמנתבת אותם להתנהגויות חברתיות מסוימות, אך הם גם מעורבים בעיצובה של אותה סביבה טכנולוגית ושל האפשרויות שהיא מציעה. במונחים תאורטיים, אני מניחה שטינדר יוצרת מזמינויות שמסייעות למשתמשיה לממש פעולות מסוימות וממנפות את יכולתם להשיג יעדים כאלה ואחרים (Boyd, 2014), ושתהליך זה אינו מנותק מדפוסי פעולה קודמים וחיצוניים לטכנולוגיה. מכאן שבחינת נקודת המבט של גברים נשואים לגבי המניעים, הדפוסים, החוויות, האינטראקציות והיחסים המתעצבים סביב השימוש שלהם באפליקציית ההיכרויות מאפשרת לקשור בין הטכנולוגיה החדשה ובין הקשרים שמחוץ לנישואים, ומצביעה גם על ערכים ומאויים חוץ־טכנולוגיים שנוגעים לנישואים, משפחה, מונוגמיה, יחסים, אהבה ומיניות בעת העכשווית.

שיטת המחקר

ברוח מסורת האתנוגרפיה הדיגיטלית (ראו למשל Pink et al., 2016), מחקר זה מתאים את הכלים הקונבנציונליים של האתנוגרפיה – תצפית משתתפת וראיונות – לשדה של אפליקציית ההיכרויות. בפרט, הוא מיישם את שיטת ה-"walk through" שמוצעת לחוקרי אפליקציות ניידות, שיטה שעיקרה מעבר בין הצעדים המרכיבים את השימוש השגרתי באפליקציה, איסוף שיטתי של ראיות (ובמקרה שלי גם עדויות) מהזירה, והצבעה על המשמעויות האינדיווידואליות והתרבותיות שהטכנולוגיה מקבלת בחייהם של המשתמשים בה (Light et al., 2018).

הכניסה שלי לשדה ההיכרויות באפליקציה התאפשרה בזכות חשבון המשתמש שלי בטינדר, חשבון שהיה פעיל חודשים אחדים לפני שהחלטתי לערוך את המחקר, ושעד אז שימש אותי לטובת הצרכים הסטנדרטיים של האפליקציה (היכרויות). כמשתמשת מן המניין נחשפתי בטינדר להמוני פרופילים של גברים "חסרי פנים", כלומר אנונימיים. אחרי שהתברר לי שרובם המכריע נשואים, החלטתי לערוך מחקר אתנוגרפי שמתמקד בקבוצה זו. לשם כך השארתי את הפרופיל ה"אותנטי" שלי כשהיה (עם שתי תמונות פנים שלי, וללא כל מידע אישי נוסף), אך שינתי לחלוטין את דפוסי השימוש שלי באפליקציה. החלקתי ימינה על כל הפרופילים נעדרי תמונת הפנים שהוצעו לי, למעט אלה שהעומדים מאחוריהם טרחו לציין בהם שאינם נשואים או שהם בנישואים פתוחים או מאפשרים. במקרים שבהם נוצרה התאמה ותקשורת עם הצד השני, הצגתי את עצמי כחוקרת והצעתי

ל"התאמה" שלי לקיים ריאיון מרחוק, דיסקרטי לחלוטין, לגבי חוויותיו בטינדר. כ-60% מהגברים שפניתי אליהם בדרך זו הסכימו להשתתף במחקר, ומתוכם נכללים במאמר 28 מרואיינים שנמצאו מתאימים לנושא המחקר (כלומר נמצאים במערכת יחסים מחייבת ומנהלים את חשבון הטינדר שלהם ללא ידיעת בת הזוג). מרבית המרואיינים (17) העדיפו לנהל את כל הריאיון בהתכתבות (צ'אט) בטינדר או באפליקציית הודעות אחרת (וואטסאפ או טלגרם). השאר (11) בחרו לעבור בשלב מסוים לשיחה קולית טלפונית, ורובם הקפידו להתקשר אליי בעצמם ממספר בלתי מזוהה כדי שזהותם לא תיחשף בפניי.

בהלימה עם הגדרות החיפוש שלי, גילם של הגברים שראיינתי נע בין 40 ל-50 (הגיל הממוצע היה 45), וכולם התגוררו בישראל. רוב המרואיינים (25) היו גברים נשואים, והשאר (3) לא היו נשואים אך נמצאו בזוגיות ארוכת שנים שכוללת ניהול של משק בית משותף, ולכן גם אותם אני כוללת לצורכי מחקר זה תחת ההגדרה "נשואים". משך הנישואים המדווח של המרואיינים נע בין 8 לכ-30 שנים (המשך הממוצע היה 18 שנים), ואצל רובם המכריע (26) הנישואים כללו ילדים משותפים.

נוסף על הראיונות, אספתי ותיעדתי 394 פרופילים שונים של גברים נשואים אנונימיים, רובם המכריע בשנות הארבעים לחייהם, בשתי אפליקציות היכרויות פופולריות (300 בטינדר ו-94 ב-OkCupid). פרופילים אלו התאפיינו בהיעדר תמונת פנים ובטקסט שממנו עולה במפורש או במרומז הסטטוס "נשוי". בהתאם לעקרונות האתיים הייחודיים של מחקרים שאוספים מידע מרשתות ציבוריות למחצה כמו טינדר (Condie et al., 2017), התייחסתי למידע בפרופילים אלו כאל מידע פרטי והקפדתי שלא לצרף לציטוטים מתוכם את השמות או הכינויים המופיעים בהם. כל שמות המרואיינים במאמר זה (שמופיעים, משיקולים אסתטיים, רק בציטוטים ארוכים יחסית) בדויים, והם שונים הן משמם האמיתי של המרואיינים (שנחשף בפניי בחלק מהמקרים), הן מהשם או הכינוי המופיע בפרופיל שלהם. את המידע שנאסף מהראיונות ומהפרופילים ניתחתי במשולב, לפי נושאים דומיננטיים שעלו מהם, וכל הגברים העומדים מאחוריהם מכונים כאן בהכללה "נשואים אנונימיים" או "חסרי פנים". שתי האפליקציות שמהן אספתי מידע (טינדר ו-OkCupid) מכונות כאן בהכללה "טינדר", היות שטינדר היא מקור המידע העיקרי לניתוח המוצע כאן וגם נחשבת לאבטיפוס ולמייצגת תרבותית של כלל אפליקציות ההיכרויות ההטרנסקסואליות.

שיטת האתנוגרפיה הדיגיטלית שבה השתמשתי תרמה רבות לחשיפת הסיפורים הדיסקרטיים של גברים נשואים בטינדר. היא אפשרה לי להשתמש באפליקציה כדי לאתר בקלות יחסית משתתפים אקראיים שמתאימים למחקר וגם לעבור מייד לראיונות מרחוק, בלי שפניהם או זהותם ייחשפו בפניי. אפשרויות אלו תורגמו לסיפורים שמתארים את המעורבות בקשר הדיסקרטי בזמן אמת, בשעה שהקשר נמצא בעיצומו; זוהי נקודת מבט ייחודית ושונה ממחקרים טיפוסיים בנושא, שנוטים להישען על סיפורים רטרוספקטיביים של גברים ונשים שהיו מעורבים בעבר בקשרים חשאיים מחוץ לנישואים, ושמוספורים לרוב אחרי שהקשר התגלה והתעצב כאירוע משברי שדורש טיפול ושיקום (Atkins et al., 2005; Blow & Hartnett, 2001). עם זאת, למעורבות האתנוגרפית שלי בשדה המחקר היה גם חיסרון בולט. היות שהשתמשתי בפרופיל המקורי וגלוי הפנים שלי בטינדר כדי לאתר מרואיינים, נאלצתי להתמקד רק במקרה של גברים נשואים (ולא של נשים נשואות) ורק באלה מתוכם שמחפשים נשים (ולא באלה שמחפשים גברים בלבד) באפליקציה. לפיכך

יש להתייחס לממצאי המחקר בזהירות המתבקשת ולייחס אותם רק לקבוצה האמורה, ולא לקבוצות אחרות של מחפשי קשרים דיסקרטיים בטינדר. ראוי לציין שהקבוצות שאינן נכללות במחקר, בעיקר נשים והומואים, הן ממילא דומיננטיות וייחודיות דיין כדי להצדיק מחקרים נפרדים שממוקדים רק בהן.

מבחינה מתודולוגית, מחקר זה נמנה לצד רשימה של מחקרים שבוחנים את המשמעויות הגלובליות של אפליקציות היכרויות (בעיקר טינדר וגריינדר) ומתבססים, באופן בלתי נמנע, על חוויות של משתמשים שממוקמים באזור גאוגרפי תחום, סביב ערים או אזורים מסוימים במדינה אחת, למשל בארצות הברית (Blackwell et al., 2015), בריטניה (Davis et al., 2016), אוסטרליה (Newett et al., 2017), צרפת (David & Cambre, 2016; Licoppe et al., 2016), נורבגיה (Kruger & Spilde, 2019), אוסטרליה (Gatter & Hodkinson, 2016) וסין (Solis & Wong, 2019). בהשראת מחקרים אלו, ועל בסיס ההבנה שטינדר משקפת תופעה תרבותית־טכנולוגית גלובלית, מאמר זה, אף שהוא משקף בעיקרו את המקרה הישראלי, מבקש בד בבד לשרטט מסגרת אנליטית רחבה יותר לתופעה הגלובלית של נשואים אנונימיים בטינדר, כלומר ליחסי הגומלין שבין אפליקציית היכרויות הגלובלית ובין קשרים דיסקרטיים מחוץ לנישואים.

ממצאים

את סיפוריהם של הנשואים האנונימיים בטינדר חילקתי לשלושה פרקים, שכל אחד מהם מייצג דפוס פעולה מובחן של המשתמשים באפליקציה. הפרק הראשון מתמקד בהתקנת האפליקציה, פעולה פשוטה טכנית אך טעונה רגשית, שעיקר משמעותה במניעים שהנשואים האנונימיים מייחסים לה. הפרק השני מתאר את הפעולות שנקטות בסביבה הטכנולוגית לפני שנוצרת התאמה עם הצד השני – פעולות שמכוונות בעיקר לסינון ראשוני של המועמדות לקשר הדיסקרטי, וכוללות את העיצוב או העדכון של הפרופיל האישי (סינון פסיבי שמטיל את ההכרעה על הצד השני) ואת ההחלקות לימין או לשמאל של הפרופילים שמוצעים למשתמשים (סינון "אקטיבי" שעניינו הכרעה מהירה לגבי כל פרופיל). הפרק השלישי בוחן את מה שהנשואים האנונימיים עושים אחרי ההתאמה, כלומר את האינטראקציות שלהם עם משתמשות שהכירו בטינדר. כל אינטראקציה נפתחת בהתכתבות פרטית (צ'אט) ועשויה להמשיך למפגש (או למפגשים) בחיים האמיתיים, ולכן היא מגלמת את הקשרים הממשיים שמתעצבים באמצעות האפליקציה. קשרים אלו חוברים לשני דפוסי הפעולה הטכנו־תרבותיים שקדמו להם וחותמים סיפור רב־שלבי ועקבי למדי על ניהול קשרים דיסקרטיים בעידן טינדר.

מה גברים נשואים מחפשים בטינדר (או: "למה גברים בוגדים?")

"כמה זמן אתה בטינדר?" ו"מה גרם לך להיכנס לאפליקציה?" – אלה שתי השאלות שבהן נהגתי לפתוח את הראיונות שלי עם הנשואים האנונימיים. המשיבים נטו שלא לזכור מייד את מועד ההתקנה של האפליקציה אך להקליד במהירות תשובה מפורטת לגבי מניעיהם, ואלה לא היו קשורים כהוא זה לטכנולוגיה החדשה. השילוב בין שני דפוסי התגובה האלה

רמז על מה שעלה מסיפוריהם של הנשואים האנונימיים ביתר הרחבה בהמשך. מתברר שהשימוש בטינדר הפך בתוך זמן קצר לעניין בנלי ואגבי בחייהם, ושמבחינתם האפליקציה משמשת לא יותר מאשר אמצעי חדש להשגת אותם קשרים דיסקרטיים שרוכם המכריע חיפש, ואף מצא, גם בעבר. הדוברים הדגישו שטינדר לא השפיעה על המוטיבציה שלהם לנהל קשר מחוץ לנישואים ובוודאי לא יצרה מוטיבציה כזאת ("הסיבות הן אותן סיבות, אין לזה סיבות אחרות"). מבחינתם, האפליקציה היא המשך ישיר של מרחבים וירטואליים קודמים (בעיקר חדרי צ'אט באינטרנט) ושל המרחבים הפיזיים שהצמיחו קשרים כאלה בעבר ("לפני [כן] היינו מתחילים עם בחורות בפאבים, ואחרי זה במקום עבודה, ובאוטובוסים, וברכב [...]). היום זה פשוט נגיש"). דברים אלו עולים בקנה אחד עם ההבנה המחקרית שלפיה טינדר אמנם הרחיבה את ההזדמנויות למצוא קשרים מכל הסוגים, ובתוכם קשרים מחוץ לנישואים (Hobbs et al., 2017; Weiser et al., 2018), אך היא בעיקר משקפת – ופחות מעצבת – את ההעדפות של אנשים בנוגע לחייהם האינטימיים (Hobbs et al., 2017; Newett et al., 2017).

בהמשך לכך, וכמו בנרטיבים ה"מסורתיים" שבאמצעותם גברים נהגו להסביר את קשריהם שמחוץ לנישואים לפני עידן טינדר (ראו למשל; Blow & Hartnett, 2005; Tsapelas et al., 2010), גם הנשואים האנונימיים סיפרו שהתקנת האפליקציה הונעה בעיקר מהחיפוש אחר יסודות מיניים ואינטימיים שאינם מקבלים מענה ביחסים הראשיים שלהם. חלקם הדגישו בהקשר הזה את התדירות הנמוכה מדי לטעמם של יחסי המין בנישואים, מהיעלמות כמעט מוחלטת שלהם ("אם את קוראת לפעם בשנה משהו שיש לספור, מבחינתי זה לא קיים") ועד לשכיחות סבירה יחסית אך בלתי מספקת מבחינתם ("אני מצדידי לעשות את זה כל יום וכל היום... פעמיים בשבוע איתה או משהו כזה, בסדר, אבל אצלי זה לא מספיק"). לצד אלה, נראה שחוסר הסיפוק של גברים אלו נובע בעיקר מהאופי, ופחות מהתדירות, של המין בנישואיהם:

איכות הסקס ירודה. לא יותר מרבע שעה לפני שמתחילים לה כאבים באזור האינטימי. [...] אין פורפליי. אין גיוון (תנוחות ומשחקים) ורק מיסיונרית. (ארנון, 42, במרחק 88 ק"מ)

אני לא עושה בבית [את] כל הדברים שהם נקרא לזה מקובלים בחברה ואצלי בבית הם וטו. זאת אומרת, אם אנחנו נדבר בכותרות, אז נגיד אוראלי, אנאלי, הדדי – אצלי בבית זה וטו [...]. זה ההתייחסות בכלל לכל גוף האדם, ההתייחסות המקבלת לעומת ההתייחסות הקרירה אליו. [...] אז בעוד שזה המקום שבו היא נמצאת, אני נמצא במקום הרבה יותר פתוח: לנסות, לטעום, להרגיש, לחוש, לגעת, לאפשר, לתת את כל כולך ולקבל את כל כולה. (עידן, 48, במרחק מוסתר)

את האיכות הירודה של המין בחדר המיטות שלהם מסבירים הנשואים האנונימיים בפערי ליבידו בינם ובין הרעיה – פערים שנוצרו או התעצמו אחרי שנות נישואים ארוכות, עד כדי כך שהמין בנישואים הפך מבחינתם לחדגוני, משעמם, מכני וחוטא למהותו ("זה מין לא מיני") ורוקן את הנישואים והחיים שלהם מתשוקה מינית ("אני נשוי. בעצם ההגדרה המדויקת זה מנכ"ל משותף בקואופרטיב לגידול משפחה").

ברוח זו, הפרופילים של הנשואים האנונימיים עמוסים בתיאורים של הריק הנפשי הבלתי נסבל שנוצר בחייהם נטולי התשוקה ("יש לי מהכל וחסר לי מהכל בבית"; "אופנוע כבד, מרצדס ספורט, יכטה במרינה. ועם כל זה חור בנשמה שלא מתמלא"; "נמצא בתוך מערכת משפחתית מתפקדת. חסר לי הרגש, הלב",) וכן בסיסמאות ותיאורים שמדגישים את המהות הזמנית של הקיום האנושי ("החיים קצרים"; "יום שעובר לא חוזר"; "אתה חי רק פעם אחת"; "אחרי משבר גיל 40 החיים נראים לי אחרת. הזמן מקבל משקל אחר. הטווח הקצר הוא הקובע"). כל אלה נועדו להצדיק במונחים קיומיים, של חיים ומוות, את הבחירה לנהל קשר דיסקרטי ואת הדחיפות שלו. היות שמרבית המשתתפים במחקר הם גברים בעשור החמישי לחייהם (בני 40-50), הם הרבו להתייחס לביטויים המשבריים המזוהים עם גילם ולהדגיש שרק ב"אמצע החיים" ואחרי שנות נישואים ארוכות הם הפנימו לגמרי או באופן מעיק במיוחד את התהליך העל-זמני של התרחקות מן הגיל הצעיר והתקרבות למוות.

מדבריהם של הנשואים האנונימיים עולה אפוא פער עצום בין ממדי ה"בעיה" שהם חווים, המתוארת כדעיכה קיומית שמרוקנת את חייהם ממשמעות, ובין המקור והפתרון שלה, המתוארים כמצומצמים יחסית ומרוכזים בזירה המינית בלבד. את הפער הזה הם מסבירים באמצעות היגיון פשוט למדי. הדעיכה המינית נחווית גם כחזקה ביותר מבין מכלול הדעיכות בחייהם (או כמייצגת המובהקת של דעיכתם הכללית) וגם כדעיכה היחידה הניתנת לשינוי ממוקד, כזאת שאפשר "להפוך" אותה בלי לפגוע במה שכבר הושג והתבסס בחייהם, בניגוד למשל לשינויים במישורים של התעסוקה והמשפחה. ובמילים של אדם, 42: "תמיד זה בסוף הפערים בין מי שאנחנו לבין מה שהשגנו ויכולת התמרון שלנו. אכז צפים הפערים, התסכולים והצרכים שלא קיבלו מענה".

במסגרת מערכי ההסבר שנועדו להצדיק את הקשר הדיסקרטי שלהם, הנשואים האנונימיים מזכירים גם את שאיפותיהם למימוש או להגשמה עצמיים – שאיפות שנהוג לכרוך אותן עם תרבות הצריכה העכשווית, ובפרט עם הצריכה מבוססת הרשת של יחסים רומנטיים (אילו, 2008; באומן, 2003) או של קשרים דיסקרטיים (כרמל וליביו, 2017). עם זאת, הסבריהם של הנשואים האנונימיים משקפים בעיקר את הסיבות המסורתיות יותר המיוחסות לקשר מחוץ לנישואים. חוויית הריק הקיומי שהם מרבים לתאר מהדהדת את התופעה המוכרת זה מכבר כ"אומללות שקטה" בנישואים (Griffin, 1974) או כ"נישואים שמחים למחצה" (semi-happy marriage), שמאופיינים במתחים זוגיים בעצימות נמוכה אך גם במלנכוליה יומיומית מעיקה (Haag, 2011). בהמשך לחוויות המוכרות האלה, הנשואים האנונימיים נוטים לראות בחסכים המיניים בעיה נקודתית שאינה מעידה על בעיה אחרת או רחבה יותר בזוגיות שלהם ("יש לי אישה זהב, הכל טוב ויפה, אבל בקטע הזה [המיני] לא תמיד אפשר"; "לא התחתנתי עם מכונת מין, התחתנתי עם אישה מקסימה ומדהימה שיש בה עולם של יתרונות והחסרון היחיד הוא בחוסר חשק מיני"). לכן החסכים המיניים אינם מצדיקים, לתפיסתם של הנשואים האנונימיים, מהלך הרסני של גירושים. לעומת זאת, הקשר הדיסקרטי, כל עוד הוא נשמר בסוד, ממוסגר כ"עברה ללא נפגעים" ("הכל רגיל. אני יודע לעשות ריסטארט"; "מה שלא יודעים לא כואב") ואפילו כהתקשרות שמניבה רווחים לכל הצדדים, ובכלל זה לבת הזוג הראשית ולמשפחה ("לדעתי זה win win לשני הצדדים"; "אין עליה לחץ מיני"; "כשיש סקס אני הרבה יותר רגוע"; "אתה יותר שלם עם עצמך, יותר

מאושר, וכשאתה יותר מאושר אתה נותן יותר"). מכל אלה נגזרת המסקנה של הנשואים האנונימיים שלא רק שהקשר הדיסקרטי אינו פוגע בנישואיהם ובמשפחתם, הוא אפילו מסייע לשמור עליהם. ובמילים של אורי, 45: "אני מבחינתי מציל את הנישואים שלי שאני עושה את זה. מבחינתי זה בשביל לפרוק. כדי לא להתפוצץ בבית".

אם אבקש אפוא לסכם ולענות על השאלה מה גברים נשואים מחפשים בטינדר, נראה שהתשובות לא יהיו שונות מהותית מאלה שניתנו, הרבה לפני שהופיעה טינדר, לשאלה השגורה "למה גברים בוגדים?". ההחלטה של גברים נשואים להיכנס לאפליקציה מונעת בראש ובראשונה מחוסר סיפוק מהמין בחיי הנישואים שלהם, שלוקה לטעמם בהיעדר תשוקה הדדית ובאיכות ירודה. חוסר הסיפוק הזה מתורגם לחוויה של ריק קיומי קשה מנשוא, ולצד תחושת הזמן המתכלה המזוהה עם "משבר אמצע החיים" הוא מגבש או מצדיק את התפיסה שלפיה קשר דיסקרטי הוא הפתרון האופטימלי לבעיה, היות שקשר כזה ימנע גם את דעיכתם האישית וגם את התפרקות נישואיהם ומשפחתם. עד כאן, כאמור, אין חדש תחת השמש; זוהי רטוריקה שהתבססה כהצדקה מוכרת לניהול קשרים מחוץ לנישואים הרבה לפני עידן טינדר. אולם יכולתם של הנשואים האנונימיים לתרגם את הצרכים הנרטיביים שלהם למישור המעשי, כלומר לעצב את הקשר כמיני וכדיסקרטי ולהגן באמצעותו על הנישואים, זוכה לתמיכה טכנולוגית של האפליקציה. בכך יעסקו הפרקים הבאים.

לפני ההתאמה: סינון דו-צדדי ופרגמנטציה של הקשר הפוטנציאלי

הנשואים האנונימיים בולטים בזירת ההיכרויות הניידת בזכות פרופיל שאינו כולל את המרכיב הנפוץ והמתבקש ביותר בפרופילים של משתמשים אחרים – תמונת הפנים שלהם. כדי להימנע מחשיפת זהותם בפלטפורמה הציבורית, הנשואים האנונימיים (שיכוננו מעתה גם "חסרי הפנים") מציגים את עצמם בפרופיל הוויזואלי באמצעות שני טיפוסים עיקריים של תמונות. האחד, הנפוץ יותר, הוא תמונות של אובייקטים שונים, בעיקר דוממים, שאין להם כל קשר עם המראה החיצוני שלהם, ובהן תמונות טבע ונוף, דימויים רומנטיים, דימויים מיניים, סיסמאות מעוצבות וצללית גנרית של ראש גברי (שהאפליקציה מציגה כשלא מעלים לפרופיל אף תמונה). טיפוס התמונות השני הוא תצלומים שמציגים מקטעי גוף של הנשואים האנונימיים, ללא ראש כלל, או לחלופין כשהפנים מוצללים, מטושטשים, צבועים בשחור או מוסתרים בדרכים אחרות. בקבוצה זו נפוצים במיוחד תצלומים עצמיים של איברי גוף שונים, מעין סלפי בגרסה נטולת ראש, ובמיוחד תמונות טורסו ללא בגדים, שנפוצות מאוד גם באפליקציות היכרויות לגברים שעושים סקס עם גברים ומזוהות עם חיפוש אחר מין מזדמן (Blackwell et al., 2015) או עם אי-הזדהות ציבורית כהומו (Miller, 2015).

היה אפשר לחשוב שההימנעות מהצגת דיוקן פנים בפרופיל סותרת את כללי המשחק או כופרת בעיקר ובמהות של טינדר: התמונה היא לב ליבו של הפרופיל שמוצג למשתמשים ולמשתמשות בצד השני והיא אמורה לשמש קריטריון ראשי, ובדרך כלל יחיד, להכרעה הבינרית המהירה בין החלקה ימינה או שמאלה, המוכרת גם כ-"hot or not". חסרי הפנים מציעים לצד השני הכרעה שמשמיטה את הסימן החיצוני המובהק ביותר של

זהותם האינדיווידואלית, האותנטיות והמוסרית - מראה פניהם (Olivera-La Rosa et al., 2019) - ושעומדת בסתירה ללוגיקת הקטלוג הצרכנית המוטמעת ברשתות החברתיות בכלל (Schwarz, 2010) ובפלטפורמות ההיכרותיות המקוונות בפרט (אילוז, 2008). הצגה עצמית לא־סטנדרטית זו משקפת אפוא את מרחב הפעולה של הנשואים בסביבה הטכנולוגית, ואף שמקורה באילוץ, היא מגלמת גם יתרון לא מבוטל מבחינתם: פרופיל ללא פנים בטינדר הוא קוד לסטטוס "נשוי" ונגזרותיו (אלא אם כן צוין אחרת). הוא מלווה לרוב בטקסט תמציתי ובו וריאציות של המילים המפורשות "נשוי" או "קשר דיסקרטי", ועם הטקסט או בלעדיו, התמונה האנונימית מצהירה על קיומו של הסוד ועל טיב הקשר שהוא מכתוב. בדרך זו, חסרי הפנים מנתבים מראש לעבר כל תקשורת פוטנציאלית רק מועמדות שיודעות לאיזה סוג של קשר הן נכנסות:

אתה מכיר בנאדם ששניכם מבינים שנכנסים לעניין הזה בלי מחויבות. (רוז, 42, במרחק 28 ק"מ)

כשמראש את יוצרת קשר שמראש הוא מוגדר ככזה שלא אמור לצאת ממנו מעבר, אז מראש לא אמור לצאת מזה שום דבר. (דני, 49, במרחק של פחות מקילומטר)

אני לא מחפש צרות. [...] אז אני רושם גלוי [שאני נשוי], הכי טוב. שבחורה תדע ש'ואלה, אם זה מתאים - מתאים, אם לא מתאים לה - סבבה. היא עושה את ההחלטה. (דיסקרטי, 48, במרחק 82 ק"מ)

נראה אפוא שהתכונה המרכזית שעליה מבוססת ההיכרות בטינדר - זו שמתנה כל התקשרות ראשונית בלייק הדדי - מאפשרת לגברים הנשואים להפוך את הפרופיל שלהם לכלי טקטי שתפור לצורכיהם. הם ממקדים את הקשר שאליו הם מכוונים באמצעות פרופיל שמסתיר את פניהם וחושף את הסטטוס שלהם כנשואים. בכך הם מקדמים תהליך סינון פסיבי (שמבוסס על ההכרעה של הצד השני) שרק נשים מסוימות צפויות לעבור דרכו: נשים שאינן שוללות מראש קשר דיסקרטי עם גבר נשוי, שאינן שיפוטיות לגביו, שמכירות ביתרונותיו, והכי חשוב - שנכנסות אליו מתוך מודעות לחלקיות הטמונה בקשר וללא ציפיות לכונן קשר רציני, מחייב או בלעדי שמסכן את מסגרת הנישואים הידועה מראש של הצד השני. ליאונרדו, 41, סיכם גם את ההוגנות כלפי הצד השני וגם את היעילות שמובלעות מבחינתו במהלך מוכוון המטרה הזה:

הכי הוגן להציג את המגבלה שלי, מראש תדעי כמה אני יכול. תדעי מראש שאני מוגבל, שיש לי את החיים שלי, שאני לא מתכוון לפרק אותם. יש לי מעט. אם המעט זה משהו שמתאים לך, לדוגמה יכול להיות שאת נשואה בעצמך ואת מוגבלת לא פחות ממני, אז יכול להיות שזה מתאים. [...] אני רוצה מראש שתדעי שאם את עושה עליי לייק, יש פה מגבלה מראש. תקראי לזה הוגנות, תקראי לזה אמצעי סינון מצדי, לא כל כך משנה לי. [...] [זה] איזשהו אקסטרה אמצעי סינון כזה שחוסך לי את הכאב ראש הזה של כל מיני דברים שיכול להיות שלא מתאימים להם או לא מתאים לי, מראש, זאת אומרת מנקודת ההתחלה.

בהלימה עם תמונות הגוף קטועות הראש הנפוצות בפרופילים של הנשואים האנונימיים בטינדר, גם הטקסטים הנלווים להן נוטים להדגיש חלקיות וחשאיות, הפעם של הקשר שמוצע לצד השני. המונח הנפוץ ביותר בהקשר הזה הוא "קשר דיסקרטי", ולצידו חוזרים ומופיעים בפרופילים תיאורים שמדגישים במישרין או במרומז את אופיו המיני של הקשר, ובהם שלל מונחים בלשון נקייה שמוכרים למשתמשים באפליקציה כמילים נרדפות לסקס: לא רציני, פאן, NSA (no strings attached) ו-FWB (friends with benefits). באותה רוח, רבים מחסרי הפנים טורחים לציין בפרופיל גם את האפיונים או המרכיבים הזוגיים שאינם נכללים בקשר המוצע, למשל "לא לקשר רציני"; "לא מחפש להתחתן או לפתח זוגיות נוספת"; "מחפש סקס בלי כמעט משמעות כי משמעות בלי כמעט סקס יש לי". משפטים שמתמקדים באופי הקשר הרצוי והלא-רצוי מכוונים את תהליך החיפוש בעיקר לתחום של היחסים הנחשקים, ופחות מכך לתכונות של הפרטנרית הנחשקת - דפוס דומה לזה שאפיין את החיפוש אחר יחסים רומנטיים באתרי היכרויות מהדור הקודם (אילוז, 2008), ושממשיך לאפיין את החיפוש אחר קשרים מכל הסוגים בטינדר (LeFebvre, 2018). במקרה של הנשואים האנונימיים, הפרופילים פועלים כדיסקליימר, מעין גילוי נאות שנועד לפטור אותם מאחריות בגין אי-הבנה בעתיד, באמצעות ציון הסטטוס שלהם כנשואים או הצהרת כוונות רשמית לגבי הפרגמנטציה והצמצום של הקשר המוצע למקטעים זוגיים מסוימים ולא אחרים. אם, כפי שאמר לי אמיר, 41, "הכיתוב שאני שם והתמונה שאני שם הם דלת שהיא מאוד-מאוד חשובה", נראה שהנשואים האנונימיים דואגים להציב על דלתם שלט מאיר עיניים שמסביר בבירור מה ניצב מאחוריה ובעיקר מה לא ניצב מאחוריה, ובכך מונעים כניסה של נשים "לא מתאימות" לכל קשר פוטנציאלי.

לצורך אותה מטרה, הנשואים האנונימיים מעורבים בעצמם (באמצעות החלקה ימינה או שמאלה על הפרופילים שמוצעים להם) בסינון מראש של מועמדות שנתפסות כבלתי מתאימות לקשר הדיסקרטי והפרגמנטרי שהם מבקשים לעצב. כך למשל הם עשויים לאשר רק נשים שאינן מתגוררות קרוב מדי אליהם ("לא ביישוב שלי או בסביבתו"); "אתה לא רוצה שזה יהיה בסביבת החיים הפרטיים שלך", רק נשים בטווח גילאים מסוים ("אני לא הולך עם בנות מתחת לגיל 30, רצוי כמה שיותר קרוב ל-40, שלא תפתח תלות או רגשות"), או רק נשים שאינן מצהירות כי הן מחפשות קשר רומנטי ("אם רשום שהיא מחפשת אהבה או קשר רציני אני מסנן"). בתהליך סינון זה, הנטייה היא להעדיף נשים "בסטטוס דומה" או "בסטטוס זהה", כלומר נשים נשואות, מכיוון שנשים כאלה צפויות להזדהות עם מצבם ("מחפש אחת כמוני שיכולה להבין בלי לשפוט"; "מחפש מישהי שמרגישה כבויה בזוגיות כמוני. מישהי שמחפשת מישהו שיראה אותה מחדש"), ובעיקר לספק ערובה לחלקיות ולדיסקרטיות של הקשר: "נשואה מוגבלת כמוני לא תוכל לכתוב מתי שמתחשק לה. יש בזה אמצעי הגנה. יש בזה ביטחון. יש לה מה להפסיד"; "אין את הקטע של ההתאהבות או שתהיי איתי 24/7"; "מן הסתם זה לא משהו שאמור ללכת לטווח ארוך".

הדו-כיווניות של תהליכי הסינון בטינדר, כלומר העובדה שרק אישור הדדי יוצר התאמה ותקשורת בין הצדדים, מכפילה את תהליכי הניתוב של כל קשר פוטנציאלי לעבר התחום הצר והממוקד שהוקצה לו מראש ("רק מי שמחבב את הרעיון שלך יוצר איתך קשר ורק אם אתה מאשר הוא יכול לשוחח איתך ולהכיר אותך"). בהתאמה עם ההסברים שהנשואים האנונימיים מספקים להתקנת האפליקציה, ובראשם הצורך למלא את החסר המיני

בחייהם, גם הפרופילים שלהם מציגים גרסאות שונות של הביטויים "להשלים חוסרים", "בלי לפרק את החבילה" ו"לשמור על הקיים". אלה מצטרפים לטקטיקת הפרגמנטציה של הקשר הפוטנציאלי, ומבססים קשרים שנשענים מלכתחילה על ההבנה המשותפת שהמטרה המיידית של הקשר היא "השלמה לנישואים" ושהוא נועד, גם בטווח הארוך, לשמור על הנישואים ולא להחליף אותם (ראו גם כרמל וליביו, 2017).

הטכנולוגיה החדשה מסייעת אפוא לנישואים האנונימיים למקד את הקשר ולנתב לתוכו רק שותפות שמתאימות לתפיסתם לקשר הרצוי, בעיקר נשים שיודעות מראש שמצפה להן קשר מוגבל ושאינן מחפשות קשרים מסוג אחר. כך מבקשים הנישואים האנונימיים להוציא אל מחוץ למשחק רומנים מהטיפוס ה"קלאסי", כאלה שמקורם בהתאהבות בהיסח דעת וללא כוונה מוקדמת בגבר נשוי או בהיסחפות לא מתוכננת ליחסים אסורים, ושנוטים לתפיסתם להפוך לדרמטיים ובלתי נשלטים ולאיים על הנישואים ("קשרים מחוץ לטינדר אתה עלול למצוא את עצמך בקשר עם מישהי שלא ידעת עליה כלום. [...]. הסיכוי שבחורה תיקשר אליך גבוהים לפני שידעת עליה דברים, או גילית את הדברים שמאוד יפריעו עם הזמן"). מה שנכנס לתחום האפשרויות שעשויות להתממש הוא רק קשרים שצלחו את תהליכי הסינון הדו-כיווניים, המוכוונים לעבר הגדרה מראש של התכלית, האופי והתנאים שמוטמעים ביחסים. עוד לפני שנוצרת תקשורת בין הצדדים, הנישואים האנונימיים מעצבים את הקשר כפרגמנטרי, וכך לתפיסתם הם ממזערים את סכנת ההתפרקות של נישואיהם. בחלק הבא אראה כיצד אסטרטגיה מוכוונת מטרה זו ממשיכה לקבל השראה ותמיכה מן הטכנולוגיה החדשה גם בשלב שבו מתפתחים בין הצדדים תקשורת ויחסים ממשיים.

אחרי ההתאמה: פרגמנטציה של הקשר הדיסקרטי והרגשות המעורבים בו

אחרי תהליך הסינון הפסיבי (באמצעות בניית הפרופיל) ותהליך הסינון ה"אקטיבי" (באמצעות ההחלקות) של מועמדות לקשר, נוצרת ההתאמה המיוחלת, המאפשרת לצדדים להתכתב בערוץ הצ'אט של האפליקציה. אם לפני ההתאמה ביססו הנישואים האנונימיים את הקשר כפרגמנטרי בעיקר באמצעות הצהרה ציבורית על אופיו המיני והאינטימי ועל הסטטוס שלהם כנישואים, הרי מרגע שנוצרת אינטראקציה עם הצד השני עוברת הפרגמנטציה של הקשר המתגבש אל המישור הבינאישי, והיא ממשיכה לזכות בסיועה ובתמיכתה של הטכנולוגיה החדשה.

כבר בראשית הצ'אט, הנישואים האנונימיים ממשיכים בתהליך הסינון הכפול של הנשים שלתפיסתם אינן מתאימות לקשר שהם מחפשים. ראשית, הם חוזרים ומבהירים בהתכתבויות, הפעם באופן פרטי, שהם מציעים קשר פרגמנטרי שיתקיים במקביל לנישואיהם ("אני אומר לכולם: אני כאילו נשוי ואני לא מתכוונן להתגרש ולא כלום, והפגישות שלנו זה יהיה אך ורק למטרת כיף וזהו"); "מאוד חשוב לי שזה יהיה ברור שזה לא שום דבר מעבר לזה. יש תמיד את החשש הזה שמישהי תחליט שהיא רוצה יותר". שנית, הם מגייסים את יכולת ההתרשמות המהירה שמאפיינת את הצ'אט ("אפשר להרגיש ב-10 דקות מי עומד מולך") כדי לבדוק בעצמם את ההתאמה האישיותית של כל מועמדת לקשר הדיסקרטי - האם היא אמינה ("לא על כל אחת אני יכול לסמוך ש[היא] לא תסכן

את המשפחה שלי"), האם היא מבינה לאשורן את משמעויות הקשר שאליו היא נכנסת ("צריך למצוא אישה עם אינטליגנציה גבוהה שיש לה יכולת הבנה בסיסית למצב... מישיה שמבינה שהזמן הגנוב של שנינו הוא רק עבורנו וכשזה נגמר יודעים לעשות סיכוב ולחזור לחיינו"), והאם היא מסוגלת שלא לפתח תלות רגשית בצד השני לקשר ("צריך אישה חזקה מולי. לא מישיה חלשה. חלשות קל לנצל או להביא למצב שאתה רוצה, אבל זה בעוכריך, כי אתה תפגע בה וזה לא מכובד. ומעבר לזה קארמה היא זונה וזה יחזור אליך"). סינונים אלו, הפעם דרך הצ'אט, ממשיכים לסייע לנשואים האנונימיים להימנע ממה שנתפס בעיניהם כיחסים בלתי נשלטים שמסכנים את נישואיהם.

במקרים שבהם תהליכי הסינון הראשוניים בצ'אט צולחים ושני הצדדים מחליטים להמשיך הלאה, הם נוהגים לעבור לאחת מאפליקציות ההודעות הפופולריות (וואטסאפ, טלגרם או קיק), שאחד היתרונות הבולטים שלהן, לעומת הצ'אט בטינדר, טמון באפשרות להעביר באמצעותן תמונות פרטיות. במקרה של הנשואים האנונימיים, אפשרות זו מתועלת בעיקר לחשיפת מראה פניהם לראשונה (ושל האישה שבצד השני, אם גם היא אנונימית), ולעיתים גם לסקסטינג, כלומר להחלפת תמונות וסרטונים עצמיים בעלי אופי מיני מפורש. הסקסטינג הוא המשך ישיר של תרבות הצ'אט בטינדר, שמאפשרת לנשואים האנונימיים (כמו למשתמשים אחרים באפליקציה) לפנות כבר בתחילת השיחה להתכתבות פלרטטנית או מינית מפורשת. ההתכתבויות המיניות ממשיכות לסייע לנשואים האנונימיים לסנן ביעילות נשים שנתפסות כלא מתאימות לקשר המסוים שהם מבקשים לעצב ("חשוב שהיא תהיה מאוד מחוברת למיניותה"; "המראה פחות חשוב לי. פתיחות מינית כן, מאוד"), וחשוב מכך – הן ממסגרות את היחסים, כבר מרגע היווצרותם, כמיניים ואינטימיים במובהק:

אני לא הייתי כאילו ישר ניגש לכל בחורה והייתי כאילו מתחיל איתה. הייתי צריך סוג של להבין, להראות סוג של רמיזות מסוימות שפותחות לי את זה. אבל יהיה לי קשה לקחת יוזמה ולהגיד משהו שהוא קצת יותר מבעיר את האש באופן אישי. אני לא עושה את זה. פה [בטינדר] – כן. [...] בגדול, הדבר האופטימלי זה המפגש. אבל בין לבין יש הרבה דברים. בשיחה אחת יש גם אמת מוחלטת, והרבה "סטיות". (אמיר, 41, במרחק 75 ק"מ)

בטינדר לדעתי נשים מרגישות יותר חופשי להביע את מה שהן רוצות. [...] כי בהתחלה זה וירטואלי ככה שמביעים הכל בשיא הפתיחות [...]. מן הסתם זה גולש למיניות. כי בשיחה בארבע עיניים יש המון שחוששים מלהגיד את הדברים איך שהם, הליברליות מאוד חסרה. בטינדר מרשים קצת יותר (הרבה). (בועז, 45, במרחק 12 ק"מ)

כאן הבישול יותר מסקרן, הדרך שונה אבל יש לה את הייחודיות. [...] נותן טעם/עניין. בונה מתח. בונה משיכה שהיא מנטלית לפני שהיא פיזית. (אדם, 42, במרחק 4 ק"מ)

מבחינתם של הנשואים האנונימיים, הצ'אט המרוחק מתיישב עם אופי הקשר שהם חותרים אליו, היות שהוא הופך את תהליך ההיכרות הראשוני לאוטנטי, קרוב ואינטימי יותר מזה שאפשרי בחיים האמיתיים. הסיבה העיקרית לכך היא כמובן האנונימיות, המבטלת את החששות והמבוכות הנלווים להיכרויות לצרכים מיניים ואינטימיים במרחב הפיזי. יתרון

נוסף של הצ'אט נעוץ בכך שהוא ביטל לחלוטין את ההתרשמות החושית שהייתה מוטמעת במפגשי היכרות טיפוסיים בעבר, שהתנהלו פנים אל פנים. לפני יותר ממאה שנים כתב הסוציולוג גיאורג זימל (1907/2012) שהרושם החושי ממלא תפקיד מרכזי בתהליך ההיכרות של הזולת, ושהוא נוטה לעורר בלבול והטרדה בשל התרכזותה של העין בפנים של האחר, שהם אובייקט חידתי ומרובה צדדים והבעות. תוכנה זו עשויה להסביר מדוע הצ'אט האל-חושי בטינדר, שנטרל את חילופי המבטים המבלבלים, מאפשר תקשורת נינוחה, פתוחה, ממוקדת ועניינית יותר, שתומכת בפלרטוט ובפתיחות מינית בין זרים. הנשואים האנונימיים מגייסים יתרונות אלו ומשתמשים בצ'אט ככלי לטיפוח המשיכה המינית ביחסים ולביסוס הקשר כממוקד סביב ציר התשוקה והמיניות.

בהקשר הזה ראוי לציין שהצ'אט האל-חושי הוטמע גם בפלטפורמות ההיכרויות שקדמו לטינדר והתעצב זה מכבר ככלי שתומך בניהול של קשרים מחוץ לנישואים, בפרט כאלה שנשארים בזירה הווירטואלית המרוחקת (Hertlein & Stevenson, 2010; Mileham, 2007). עם זאת, עידן טינדר מאופיין בתרבות טכנולוגית שהעצימה בכמה אופנים את היתרונות של הצ'אט עבור משתמשים נשואים. ראשית, היות שטינדר מאפשרת בכל עת חסימה והעלמה מוחלטת של הצד השני לצ'אט, היא עיצבה את ההתכתבות המינית המתמשכת באפליקציה כמוסכמת, לגיטימית ומקובלת יותר (Davis et al., 2016). שנית, הצ'אט מתנהל במרחב האישי והפרטי של הטלפון הנייד, שלרוב מוגן באמצעות סיסמה אישית, ויש גם מי שמנהלים את כל ההיכרויות והקשרים הדיסקרטיים שלהם במכשיר טלפון ייעודי נפרד. לדיסקרטיות הזאת תורמת גם האפשרות להסתיר, להסיר זמנית או למחוק ללא עקבות את אפליקציית ההיכרויות המותקנת בנייד (Duguay, 2017). התכונות מבטיחות הדיסקרטיות נשמרות במעבר של הדוברים לצ'אטים באפליקציות הודעות פופולריות כדוגמת וואטסאפ, והמחמירים שבהם נוטים לעבור לאפליקציות שנחשבות חשאיות במיוחד (בעיקר טלגרם) בשל אפשרויות האבטחה הנוספות שהן מציעות: לתקשר מבלי לחשוף את מספר הטלפון שלהם בפני הצד השני, להעלים בכל עת – בשני הצדדים – את היסטוריית ההתכתבויות שלהם, ולשלוח תמונות וסרטונים שמשמידים את עצמם אחרי צפייה בהם (אפשרות דומה הוצעה בוואטסאפ רק לאחרונה). ולבסוף, בעידן שבו המדיה החברתית הדיגיטלית הפכה לצורה שגרתית של תקשורת בינאישית, גם הצ'אט בטינדר הפך טבעי יותר, ולצד הטכנולוגיה מבוססת המיקום של האפליקציה הוא הגביר את יכולתם של אנשים לכוון אינטימיות שבה האונליין והאופליין מתמזגים זה בזה (Newett et al., 2017). מכאן שטינדר, הרבה יותר מכל פלטפורמות ההיכרויות שקדמו לה, מאפשרת לקשרים דיסקרטיים, ולקשרים מיניים בכלל, גם להתעצב וירטואלית (בצ'אט) ביתר קלות וגם להתממש למעשה (במרחב הפיזי) ביתר יעילות.

הצ'אט בטינדר מבוסס על עקרון ההדדיות והוא כולל כאמור את האפשרות של כל צד ללחוץ, בכל רגע שיבחר, על "בטל התאמה" (unmatch) – פעולה שחוסמת תקשורת עם הצד השני ומוחקת בשני הצדדים כל תיעוד שקשור בהתאמה ובתקשורת הווירטואלית ביניהם, כאילו שני אלה לא התרחשו מעולם. תכונה זו מבטלת את עקרון התיעוד וההתמדה של המידע, שהוא אחת המזמינויות המרכזיות של המרחב הווירטואלי (Boyd, 2014). עם זאת, האפשרות לבטל התאמה בכל עת, המזכירה את דפוס הגוסטינג (ghosting) המיוחס לזירת ההיכרויות העכשווית (Lefebvre, 2017), מטמיעה את הניתוק המהיר מהצד השני

לצ'אט והופכת אותו לדפוס לגיטימי, שגרתו ומרכזי לא פחות מדפוס החיבור המהיר שקדם לו. בהשראת מאפיין טכנולוגי-תרבותי זה, הנשואים האנונימיים ממסגרים את הקשר לכל אורכו כאפיזודה ארעית וכת ניתוק, מסגור שלגישתם מונע את ההתפתחות של רגשות לא רצויים ביחסים. לשם כך, חלקם נוקטים טקטיקה של הגבלת הקשר מראש לכמה מפגשים בודדים ("אם יש מפגשים, מסכמים שזה לא יותר משלושה נניח. לפני שמתדרדר לרגש או לאיבוד הברקסים"). אחרים, שהם הרוב בקרב הגברים הנשואים שראינתי, שואפים לקשר מתמשך, אך ממצבים אותו כארעי ובר ניתוק באמצעות הגבלה מראש של אורך המפגשים או תדירותם ומיצובם כמשניים בחשיבותם לצורכי המשפחה ("אני לא עושה שום דבר על חשבון זמן משפחה"; "אני לעולם לא נותן לזה להשפיע על הבית או על זמן המשפחה. לעולם לא בערב, ולא בשבתות, לא בחגים"). במקביל, הנשואים האנונימיים מקפידים להדגיש בפני הצד השני את הקלות שבה אפשר "לבטל" את הקשר, אם וכאשר יסמן איום על הסטטוס קוו המשפחתי שלהם ("אני דואג לומר שלא משנה מה יהיה, אני לא פה לחפש זוגיות חדשה ושאינ לי שום דבר חוץ ממשפחה שאי אפשר לקום ולעזוב בתוך 30 שניות"). והם אכן נוטים לנתק במהירות את הקשר הדיסקרטי, בכל פעם שהפרטנרית מתחילה לפתח רגשות לא רצויים:

אם קורה או שזה יותר מדי או שהיא מתחילה להתאהב, אני כבר מפסיק את זה.
(נשוי, 47, במרחק 46 ק"מ)

[היה לי] רומן מהמם. חצי שנה. [הוא נגמר] כי הרגשתי שהיא הופכת לאובססיבית. שאם לא יוצא להיפגש כמה ימים אז מתחילה לשגע אותי. אמרתי לה הכי פתוח וישיר מההתחלה שקנאה ואובססיביות לא בשבילי. (בועז, 45, במרחק 12 ק"מ)

חשוב לדעת לא עם מי נכנסת למיטה, אלא עם מי אתה יוצא ממנה [...] ומכיר את המשפט סוד סופו להתגלות. העניין הוא מרחב הזמן שיש לך לשמור על הסוד. אם מתחילים להיווצר סדקים בסוד חותכים. חוק ה־30 שניות. (ארנון, 42, במרחק 88 ק"מ)

נראה אפוא שבמסגרת תהליך הפרגמנטציה של הקשר הדיסקרטי, הנשואים האנונימיים עוסקים גם בפרגמנטציה של הרגשות המעורבים ביחסים. הם מפקחים על כל נטייה של הפרטנרית להתאהב, לקנא או "לרצות יותר", וחלקם אף מטילים מגבלות רגשיות דומות על עצמם ("אני דואג שלא להתאהב בצד השני, אלא זה למטרת פאן"; "הכול במגבלות שלי. לא להתאהב יותר מדי, לקחת את הכול בפרופורציות"; "אני אוהב אבל לא מתאהב. לא מוותר על התא שלי בשביל אף אחד נקודה"). הניהול הרגשי של הקשר הדיסקרטי מועתק מהסביבה הטכנולוגית למישור של התקשורת מקרוב, וגם אז הנשואים האנונימיים ממשיכים להגביל את הרגשות המעורבים ביחסים, לפקח עליהם, ולסיים את הקשר בכל פעם שמסתמנת העמקה או הסלמה רגשית של היחסים. כלומר, הם מוסיפים לעצב את הקשר כארעי, פרגמנטרי ודיסקרטי לכל אורכו, בהלימה עם מאפייני החיפוש שהגדירו אותו עוד לפני שנוצר.

במסגרת טקטיקת הפרגמנטציה של הרגשות, הנשואים האנונימיים מגדירים במגוון דרכים את הרגשות המותרים מבחינתם בקשר הנחשק. יש מי שכוללים בתוכו רק רגשות המזוהים כמיניים, כמו תשוקה, הנאה, עונג או התרגשות. אחרים שואפים לממש

באמצעותו חסכים רגשיים נוספים כמו רוך, חום, קרבה, אמפתיה, תמיכה או חברות. כך או אחרת, גברים אלו מקפידים להיצמד ללוגיקה שמוכרת כ-NSA (כאמור, no strings attached) ולשלול קשר שמעורבים בו רגשות שנתפסים ככובלים, בעיקר התאהבות, אהבה, התקשרות ומחויבות. במילותיהם, הם שואפים לקשר שעיקרו "התרגשות ללא רגשות", ולמעשה מבקשים להכליל בקשר רגשות מיניים ואינטימיים ולהדיר ממנו רגשות שמזוהים עם התחום הרומנטי; את אלה ממסגרים הנשואים האנונימיים כצרכים שכבר מקבלים מענה ביחסים הראשיים שלהם, או לחלופין כרגשות שמסכנים את נישואיהם. פרגמנטציה רגשית זו מתעצבת אף היא בהשראתה ובתמיכתה הטכנולוגית-תרבותית של טינדר, והיא ממשיכה לסייע לנשואים האנונימיים ליצור גבולות ברורים ובלתי חדירים בין הזוגיות הביתית והמשפחתית שלהם ובין הקשר שמחוץ לנישואים, לקיים את שני הקשרים האלה כמקטעים נפרדים שממלאים מאוויים שונים בחייהם, וכך לשמור על נישואיהם המונוגמיים-למראה ללא פגע.

סיכום ודיון: טכנולוגיה חדשה, סדר חברתי ישן

כמו כל טכנולוגיה חדשה שמצליחה להיטמע בחיי השגרה של אנשים, גם טינדר זכתה לעמוד במרכזם של דיונים רבים שתיארו את השפעתה על ההתנהגות האנושית, הרומנטיקה, המיניות והאינטימיות בעידן העכשווי. מאמר זה מתמקד בהיבט מסוים של התפתחות טכנולוגית-תרבותית זו – השימוש של גברים נשואים בטינדר כדי לנהל קשרים דיסקרטיים. סיפוריהם של גברים אלו מלמדים על פניהם הכפולים של קשרי הגומלין בין האפליקציה ובין הקשר הדיסקרטי. מצד אחד, הגברים הנשואים רואים בטינדר לא יותר מאשר אמצעי עכשווי ומעודכן למציאת אותם קשרים אסורים שהם חיפשו וניהלו גם בעידן הקודם, קשרים שכאז כן עכשיו נועדו בעיקרם למלא חסכים מיניים בנישואיהם. מצד שני, נראה שהמזמינויות של טינדר מסייעות לגברים אלו, וכנראה גם מכוונות אותם, לממש את התשוקות ה"ישנות" שלהם באופן ממוקד יותר שתפור על פי צורכיהם ויעדיהם המוגדרים מראש, ובפרט מתאים לשאיפתם לכונן קשר דיסקרטי ופרגמנטרי שמוגבל להיבט המיני ומשוחזר מכבלים רגשיים.

בתהליכי הפרגמנטציה של הקשרים שמחוץ לנישואים מעורבות כמה תכונות של טינדר. ראשית, ההתבססות של כל התאמה על הכרעה של שני הצדדים יוצרת סינון ממוקד מטה כפול (פסיבי ו"אקטיבי"), שממזער את האפשרויות ליצור קשר עם נשים שנתפסות כלא מתאימות לקשר החלקי. שנית, הצ'אט האנונימי והאל-חوشي הופך את ההיכרות הראשונית למשוחזרת ופתוחה יותר, והוא מחזק את האופי המיני של הקשר ומאיץ את התגבשותו ככזה במישור הווירטואלי והממשי כאחד. שלישית, האפשרות לבטל בנקל את ההתאמה ואת הצ'אט בטינדר מעצבת את הקשר כארעי ובר ניתוק, כזה שאינו משאיר אחריו עקבות טכנולוגיים ורגשיים כאחד.

ההתבססות של הקשר מראשיתו כפרגמנטרי וכמיני ביסודו מנכיחה את אופי היחסים והרגשות המעורבים בהם גם כשהם עוברים למישור של המפגשים הממשיים. טקטיקות ששואבות תמיכה והשראה מהעולם הטכנולוגי מיושמות במרחב הפיזי ומוסיפות לתמוך בדיסקרטיות, בארעיות ובפגיעות של הקשר, ולבסס אותו כאמצעי שמגן על הנישואים

מפני המלנכוליה שדבקה בהם ושעלולה להרוס אותם. נראה שלא זו בלבד שעצם השימוש של הנשואים האנונימיים באפליקציה מונע את התרחיש הקלאסי של היסחפות רגשית בלתי מכוונת ליחסים אסורים, גם דפוסי השימוש שלהם בטכנולוגיה החדשה מצמצמים את הסיכויים שיתפתחו ביחסים אלו לכל אורכם רגשות אסורים, בעיקר התאהבות. שני הגורמים האלה דוחקים לשוליים קשרים מחוץ לנישואים שמאופיינים בחוסר שליטה, מלכתחילה או בדיעבד, וכך מצמצמים את הסכנה שהם יתגלו במקדם או במאוחר ויפגעו בנישואים. בתנאים אלו, בקשר הדיסקרטי בעידן טינדר צפונה ההבטחה שאכן אפשר, כפי שאומרים הנשואים האנונימיים, "לאכול את העוגה ולהשאיר אותה שלמה", והיחסים שצומחים באפליקציה הופכים לאמצעי יעיל ששומר על הנישואים כהסדר פרטי, כמוסד חברתי וכאידיאל תרבותי, כמו לשם כך נועדו.

אסטרטגיית הפרגמנטציה של קשרים ורגשות אינה ייחודית לנשואים האנונימיים, ואפשר למצוא אותה גם אצל משתמשים אחרים בטינדר. הטכנולוגיה החדשה מסייעת לכלל המשתמשים באפליקציה לפתח מגוון זהויות מבוססות פרקטיקה שמעצבות את המפגש הדיגיטלי והפיזי ככזה שמוטה לעבר אופי הקשר המבוקש (Miles, 2019). טקטיקה זו מאפיינת מחפשי קשרים מכל הסוגים, אך היא יעילה במיוחד כשהמטרה היא לעבור במהירות למפגש מיני ולהימנע מיחסים רומנטיים או מחייבים (ראו למשל Licoppe et al., 2016; Wu & Ward, 2018). מה שמייחד אפוא את השימוש של הנשואים האנונימיים בטינדר, בהשוואה למשתמשים אחרים, אינו טקטיקת ההגבלה מראש של היחסים לתחום המיני והארעי, אלא תרומתה למיסוד מטרות העל שמכתיבה אותה: שמירה על הנישואים והמבנה המשפחתי בצורתם המסורתית והאידיאלית, באמצעות תמיכה בפרגמנטציה של היחסים הדיסקרטיים. אף שהאפליקציה נותנת לגייטימציה לתשוקה האמונוגמית של גברים נשואים ומסייעת להם לממש קשרים דיסקרטיים, בד בבד היא תומכת – יותר מפלטפורמות דומות לפנייה – במאמציהם להסתיר את הקשר האסור, לצמצם אותו, לנתקו משגרת החיים הנורמטיביים ולשמור על מעמדו המשני והדיסקרטי ביחס לנישואיהם המונוגמיים למראה.

המקרה של הנשואים האנונימיים בטינדר מספק הצצה לתחום הרחב יותר של היחסים האינטימיים, המיניים והרומנטיים בימינו. הוא מדגים כיצד אפליקציית ההיכרויות – התומכת הן ביצירה המהירה של קשרים מכל הסוגים, הן בביטולם המהיר – מקדימה, מאיצה ומחזקת דפוסים של סינון, תכליתיות והתמקדות במטרה בזירת ההיכרויות, וכן דפוסים של צמצום ופרגמנטציה של היחסים, שמלוות את הקשר מראשיתו ועד סופו. במונחים רחבים יותר, מקרה זה תורם להבנה התאורטית שלפיה אובייקטים לא-אנושיים אכן עשויים לתפקד כסוכני פעולה, כפי שטען לאטור (Latour, 2005). הם לא רק מרחיבים או משנים את רפרטואר ההתנהגויות והמיומנויות האנושיות; הם מעוצבים ומופעלים באופנים שמקדמים מסלולים אנושיים מסוימים ולא אחרים, ובכך הם משנים את המצב החברתי. ואם, כפי שטען לאטור, ככל שהאובייקטים נעשים מרכזיים יותר כך הם נוטים להסתיר את כוח הפעולה שלהם, אזי נראה שהתבססותה של טינדר כפלטפורמה דומיננטית (ויש שיאמרו הכרחית) בעולם ההיכרויות יצרה תרבות ממוקדת קשרים ופרגמנטרית של היכרויות ויחסים אינטימיים, שמתקבלת כמובנת מאליה ומשכיחה את מקורות ההשראה הטכנולוגיים שלה.

עם זאת, מקרה זה מדגים גם את מרחב הפעולה הלא מבוטל של הסובייקט האנושי בסביבה הטכנולוגית. הגברים הנשואים מציגים את עצמם באמצעות פרופילים חסרי פנים (ולרוב גם חסרי גוף), שעומדים בסתירה לעיצוב של טינדר כפלטפורמה קטלוגית והיפר-וויזואלית שבמרכזה בחירה בגברים ונשים על סמך מראה חיצוני. ואף שההצגה העצמית הלא סטנדרטית של הגברים הנשואים נעוצה במגבלה חברתית, הם הופכים אותה להזדמנות ומשכללים באמצעותה את טקטיקות ההכוונה של קשרים פוטנציאליים לתחום הדיסקרטי. מהלך זה משקף אפוא את עיצובה של הסביבה הטכנולוגית על פי היכולות, ההעדפות, התשוקות והיעדים של המשתמשים, ולא להפך. האפליקציה מצידה "מעלימה עין" מהפרופילים האנונימיים ואינה כוללת אותם ברשימת הפרופילים הבלתי הולמים שהמשתמשים מוזמנים לדווח עליהן (ובהם פרופיל מזויף, פרופיל פרסומי ופרופיל שמכיל עירום) ושמתכנים בחסימה. כך התעצבו הפרופילים האנונימיים כאחת האפשרויות המזמינות של טינדר, והם מייצגים "פלח שוק" דומיננטי שממזג את כוח הפעולה והאינטרסים של מחפשי הקשרים הדיסקרטיים עם האינטרסים הכלכליים של בעלי האפליקציה. מהלך דומה של סוכנות פעולה אנושית מתגלה בתהליכי הפופולריזציה והסטנדרטיזציה שעברה טינדר לאורך שנותיה, ששינו את תדמיתה מ"אפליקציית הוק-אפ" שעניינה מין מזדמן לזירה שבה גברים ונשים מחפשים אחר כל טיפוס הקשרים האינטימיים, ובכלל זה יחסים רומנטיים לטווח ארוך (Gatter & Hodkinson, 2016). נראה אפוא שחלק מסוד קסמו והצלחתו של האובייקט הלא-אנושי טמון ביכולתו להתאים את עצמו לנורמות ולאידאלים של המשתמשים בו; כשם שהאובייקט הטכנולוגי הוטמע בעולם החברתי, כך העולם החברתי הוטמע באובייקט הטכנולוגי.

התעצבותה של הסביבה הטכנולוגית על פי הנורמות החברתיות שמסביבה מרמזת על האפשרות שהטכנולוגיה משתנה בקצב מהיר יותר מהתפיסות והערכים של האנשים שמשתמשים בה, ושהיטמעותה בשגרה כרוכה בגמישותה ובהתאמתה לנורמות חברתיות קשיחות יותר מאשר בשינוי של הנורמות האלה. בניגוד למה שנהוג לספר על טינדר, אפילו כשהאפליקציה מסייעת למימוש של הקשר הדיסקרטי שמחוץ לנישואים, היא תומכת ברעיונות שכורכים מערכת יחסים משמעותית עם זוגיות "רומנטית" מונוגמית ועם התא המשפחתי הרצוי – אותם רעיונות שדוחקים את הא-מונוגמיה לאזורים משניים, דיסקרטיים ופרגמנטריים; עולם טכנולוגי חדש שמשרת סדר חברתי ישן.

מקורות

- אילוז, אווה. (2008). אינטימיות קרה: עלייתו של הקפיטליזם הרגשי (בתרגום יורם שדה). הקיבוץ המאוחד.
- באומן, זיגמונט. (2003). אהבה נזילה (בתרגום עמי שמיר). מאגנס.
- זימל, גאורג. (2012). הסוציולוגיה של החושים. בתוך עמוס מוריס-רייך (עורך מדעי), כיצד תיתכן חברה ומאמרים נוספים (בתרגום מרים קראוס; עמ' 187-203). הקיבוץ המאוחד. (במקור פורסם ב-1907)
- כרמל, עופר, וארן ליביו. (2017). בגידות 2.0: שיח הבגידה בבני זוג במרחב הווירטואלי. עיונים בשפה וחברה, 10(2), 16-34.

- פרל, אסתר. (2016). סיפור מהצד: בחינה מחדש של הזוגיות המודרנית (בתרגום אמנון כץ). כנרת.
- Albury, Kath, Jean Burgess, Ben Light, Ken Race, & Roman Wilken. (2017). [Data cultures of mobile dating and hook-up apps: Emerging issues for critical social science research](#). *Big Data & Society*, July–December.
- Allen, Elizabeth S., David C. Atkins, Donald H. Baucom, Douglas K. Snyder, Kristina Coop Gordon, & Shirley P. Glass. (2005). Intrapersonal, interpersonal, and contextual factors in engaging in and responding to extramarital involvement. *Clinical Psychology Science and Practice*, 12(2), 101–130.
- Anderson, Eric. (2010). "At least with cheating there is an attempt at monogamy": Cheating and monogamism among undergraduate heterosexual men. *Journal of Social and Personal Relationships*, 27(7), 851–872.
- Atkins, David C., Donald H. Baucom, & Neil S. Jacobson. (2001). Understanding Infidelity: Correlates in a national random sample. *Journal of Family Psychology*, 15(4), 735–749.
- Barker, Meg-John. (2005). This is my partner, and this is my... partner's partner: Constructing a polyamorous identity in a monogamous world. *Journal of Constructivist Psychology*, 18(1), 75–88.
- Blackwell, Courtney, Jeremy Birnholtz, & Charles Abbott. (2015). Seeing and being seen: Co-Situation and impression formation using grindr, a location-aware gay dating app. *New Media & Society*, 17(7), 1117–1136.
- Blow, Adrian J., & Kelley Hartnett. (2005). Infidelity in committed relationships II: A substantive review. *Journal of Marital and Family Therapy*, 31(2), 217–233.
- Boyd, Danah. (2014). *It's complicated: The social lives of networked teens*. Yale University Press.
- Chohaney, Michael L., & Kimberly A. Panozzo. (2018). Infidelity and the internet: The geography of Ashley Madison usership in the United States. *Geographical Review*, 108(1), 69–91.
- Condie, Jenna, Garth Lean, & Brittany Wilcockson. (2017). The trouble with Tinder: The ethical complexities of researching location-aware social discovery apps. In Kandy Woodfield (Ed.), *Advances in research ethics and integrity: The ethics of online research* (pp. 135–158). Emerald Publishing.
- Coontz, Stephanie. (2005). *Marriage, a history: From obedience to intimacy, or how love conquered marriage*. Penguin.
- Cooper, Al. (1998). Sexuality and the internet: Surfing into the new millennium. *Cyber Psychology & Behavior*, 1(2), 187–193.
- Courtois, Cedric, & Timmermans, Elisabeth. (2018). Cracking the Tinder code: An experience sampling approach to the dynamics and impact of platform governing algorithms. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 23, 1–16.

- Cravens, Jaelyn, & Jason Whiting. (2016). Fooling around on Facebook: The perceptions of infidelity behavior on social networking sites. *Journal of Couple & Relationship Therapy*, 15(3), 213–231.
- Dant, Tim. (2004). *Materiality and society*. Open University Press.
- David, Gaby, & Carolina Cambre. (2016). Screened intimacies: Tinder and the swipe logic. *Social Media + Society*, 2(2), 1–11.
- Davis, Mark, Paul Flowers, Karen Lorimer, Jane Oakland, & Jamie Frankis. (2016). Location, safety and (non) strangers in gay men's narratives on "hook-up" apps. *Sexualities*, 19(7), 836–852.
- Docan-Morgan, Tony, & Carol A. Docan. (2007). Internet infidelity: Double standards and the differing views of women and men. *Communication Quarterly*, 55(3), 317–342.
- Duguay, Stephanie. (2017). Dressing up Tinderella: Interrogating authenticity claims on the mobile dating app Tinder. *Information, Communication & Society*, 20(3), 351–367.
- Ferrer, Jorge N. (2018). Beyond the non/monogamy system: Fluidity, hybridity, and transcendence in intimate relationships. *Psychology & Sexuality*, 9(1), 3–20.
- Gatter, Karoline, & Kathleen Hodkinson. (2016). On the differences between Tinder versus online dating agencies: Questioning a myth – an exploratory study. *Cogent Psychology*, 3, Article 1162414.
- Greenhalgh, Trisha, & Rob Stones. (2010). Theorising big IT programmes in healthcare: Strong structuration theory meets actor-network theory. *Social Science & Medicine*, 70(9), 1285–1294.
- Griffin, Gerald G. (1974). *The silent misery: Why marriages fail*. Thomas.
- Haag, Pamela. (2011). *Marriage confidential: Love in the post-romantic age*. Harper Collins.
- Harris, Jan. (2005). The ordering of things: Organization in Bruno Latour. *The Sociological Review*, 53(1), 163–167.
- Hertlein, Katherine M., & Armeda Stevenson. (2010). The seven "As" contributing to internet-related intimacy problems: A literature review. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 4(1), Article 3.
- Hobbs, Mitchell, Stephen Owen, & Livia Gerber. (2017). Liquid love? Dating apps, sex, relationships and the digital transformation of intimacy. *Journal of Sociology*, 53(2), 271–284.
- Illouz, Eva. (1997). *Consuming the romantic utopia: Love and the cultural contradictions of capitalism*. University of California Press.
- Kruger, Steffen, & Ane C. Spilde. (2019). Judging books by their covers: Tinder interface, usage and sociocultural implications. *Information, Communication & Society*, 23(10), 1395–1410.

- Latour, Bruno. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network theory*. Oxford University Press.
- Lawson, Annette.(1989). *Adultery: An analysis of love and betrayal*. Basil Blackwell.
- LeFebvre, Leah E. (2017). Phantom lovers: Ghosting as a relationship dissolution strategy in the technological age. In Narissra M. Punyanunt-Carter & Jason S. Wrench (Eds.), *The impact of social media in modern romantic relationships* (pp. 219–236). Lexington.
- LeFebvre, Leah E. (2018). Swiping me off my feet: Explicating relationship initiation on Tinder. *Journal of Social and Personal Relationships*, 35(9), 1205–1229.
- Licoppe, Christian, Carole Anne Riviere, & Julien Morel. (2016). Grindr casual hook-ups as interactional achievements. *New Media & Society*, 18(11), 2540–2558.
- Light, Ben, Jean Burgess, & Stefanie Duguay. (2018). The walkthrough method: An approach to the study of apps. *New Media & Society*, 20(3), 881–900.
- McGrath, Felim. (2015, April 24). What to know about Tinder in 5 charts. *GlobalWebIndex*.
- Mileham, Beatriz L. A. (2007). Online infidelity in internet chat rooms: An ethnographic exploration. *Computers in Human Behavior*, 23, 11–31.
- Miles, Sam. (2019). Going the distance: Locative dating technology and queer male practice-based identities. In Catherine J. Nash & Andrew Gorman-Murray (Eds.), *The Geographies of Digital Sexuality* (pp. 115–135). Palgrave Macmillan.
- Miller, Brandon. (2015). “Dude, where’s your face?” self-presentation, self-description, and partner preferences on a social networking application for men who have sex with men: A content analysis. *Sexuality and Culture*, 19, 637–658.
- Mutch, Alistair. (2002). Actors and networks or agents and structures: Towards a realist view of information systems. *Organization*, 9(3), 477–496.
- Newett, Lyndsay, Brendan Churchill, & Brady Robards. (2017). Forming connections in the digital era: Tinder, a new tool in young Australian intimate life. *Journal of Sociology*, 54(3), 346–361.
- Olivera-La Rosa, Antonio, Olber E. Arango-Tobon, & Gordon P. D. Ingram. (2019). Swiping right: Face perception in the age of Tinder. *Heliyon*, 5, Article e02949.
- Pink, Sarah, Heather Horst, John Postill, Larissa Hjorth, Tania Lewis, & Jo Tacchi. (2016). *Digital ethnography: Principles and practice*. Sage.

- Race, Kane. (2015a). "Party and play": Online hook-up devices and the emergence of PNP practices among gay men. *Sexualities*, 18(3), 253–275.
- Race, Kane. (2015b). Speculative pragmatism and intimate arrangements: Online hook-up devices in gay life. *Culture, Health and Sexuality*, 17(4), 496–511.
- Schwarz, Ori. (2010). On friendship, boobs and the logic of the catalogue: Online self-portraits as a means for the exchange of capital. *Convergence: The International Journal of Research Into New Media Technologies*, 16(2), 163–183.
- Schwarz, Ori, & Guy Shani. (2016). Culture in mediated interaction: Political defriending on Facebook and the limits of networked individualism. *American Journal of Cultural Sociology*, 4(3), 385–421.
- Shumway, David R. (2003). *Modern love: Romance, intimacy, and the marriage crisis*. New York University Press.
- Skakke, D., & J. Giles. (2019). 112 infidelity behavior in longterm relationship – men and women: A qualitative, phenomenological interview study. *The Journal of Sexual Medicine*, 16(6), Article S43.
- Solis, Randy Jay C., & Ka Yee J. Wong. (2019). To meet or not to meet? Measuring motivations and risks as predictors of outcomes in the use of mobile dating applications in China. *Chinese Journal of Communication*, 12(2), 204–223.
- Timmermans, Elisabeth, Elien De Caluwé, & Cassandra Alexopoulos. (2018). Why are you cheating on Tinder? Exploring users' motives and (dark) personality traits. *Computers in Human Behavior*, 89, 129–139.
- Tsapelas, Irene, Helen E. Fisher, & Arthur Aron. (2010). Infidelity: when, where, why. In William R. Cupach & Brian H. Spitzberg (Eds.), *The dark side of close relationships II* (pp. 175–196). Routledge.
- van Dijck, Jose. (2013). *The culture of connectivity: A critical history of social media*. Oxford University Press.
- Weiser, Dana A., Sylvia Niehuis, Jeanne Flora, Narissra M. Punyanunt-Carter, Vladimir S. Arias, & R. Hannah Baird. (2018). Swiping right: Sociosexuality, intentions to engage in infidelity, and infidelity experiences on Tinder. *Personality and Individual Differences*, 133, 29–33.
- Whitty, Monica. (2005). The realness of cybercheating: Men's and women's representations of unfaithful internet relationships. *Social Science Computer Review*, 23(1), 57–67.
- Wrench, Jason S., & Narissra M. Punyanunt-Carter. (2017). From the front porch to swiping right: The impact of technology on modern dating. In Narissra M. Punyanunt-Carter & Jason S. Wrench (Eds.), *The impact of social media in modern romantic relationships* (pp. 1–12). Lexington.

- Wu, Shangwei, & Janelle Ward. (2018). [The mediation of gay men's lives: A review on gay dating app studies](#). *Sociology Compass*, 12.
- Wysocki, Diane K., & Cheryl Childers. (2011). "Let my fingers do the talking": Sexting and infidelity in cyberspace. *Sexuality and Culture*, 15, 217–239.

פוסחים על שלושת הסעיפים: מתח, העשרה ואיזון בקרב הורים עובדים ולומדים

ליאת קוליק*

תקציר. מחקר זה התמקד בקונפליקט תפקידים, העשרה ואיזון בין תפקידים ובחן את הקשר בינם ובין רווחה נפשית בקרב הורים עובדים ולומדים בשלוש מערכות: משפחה-עבודה, משפחה-לימודים ועבודה-לימודים. מדגם המחקר כלל 256 משתתפים (161 נשים ו-95 גברים), והנתונים נאספו באמצעות קישור מקוון בדגימה לא הסתברותית. בשלוש המערכות נמצאו קשרים בין קונפליקט התפקידים והעשרה ובין רווחה נפשית, ואולם תבנית הקשרים האחרים בין המשתנים שונה בכל אחת מהמערכות. העוצמה הנמוכה ביותר של קונפליקט תפקידים נמצאה בממשק בין המשפחה לעבודה ובין הלימודים לעבודה, והעוצמה הגבוהה ביותר נמצאה בממשק בין הלימודים למשפחה ובין העבודה ללימודים; תחושת האיזון הנמוכה ביותר נמצאה במערכת המשפחה-לימודים. גברים חווים תחושת איזון כללית גבוהה יותר מנשים, ואילו עוצמת קונפליקט התפקידים הכללי גבוהה יותר בקרב נשים, אך לא נמצאו הבדלים מגדריים בחוויית העשרה. הממצאים מבליטים את תרומת המשפחה להעשרת הורים עובדים ולומדים בחברה הישראלית, ואת עמידות תחום העבודה בפני חדירות הדרישות של המשפחה והלימודים.

מילות מפתח: קונפליקט תפקידים, העשרה בין תפקידים, איזון בין תפקידים, רווחה נפשית, מגדר

מבוא

בעשורים האחרונים חלו בחברה הישראלית שינויים משמעותיים בהשתתפות הנשים בשוק העבודה, ובשנת 2018 עמד שיעור משקי הבית שבהם שני בני הזוג עובדים על 75.8% בקרב האוכלוסייה היהודית (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2018). בד בבד חלה עלייה בשיעור ההורים שעובדים ולומדים, ומתוך הנשים והגברים העובדים ולומדים במוסד אקדמי כלשהו, כשליש הם הורים לילדים המצויים עדיין בבית (מרק פלדמן, תקשורת אישית, 17.2.2020). מכיוון שהיקף ההורים שעובדים ולומדים אינו מבוטל, ראוי

* פרופ' ליאת קוליק, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן

תודתי נתונה לסטודנטים מבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בר-אילן, מחזור תש"פ, על הסיוע בעריכת המחקר.

לבחון אותם במטרה להבין את גורמי המתח ואת גורמי ההעצמה הקשורים למילוי של שלושת התפקידים התובעניים גם יחד – הורות, עבודה ולימודים. ואולם רוב הידע שנאגר עד כה בתחום מתבסס על חקר מערכת תפקידים אחת, מערכת המשפחה-עבודה, שנבדקה במחקרים שונים בעולם (למחקר מטא-אנליזה ראו Shockey & Singla, 2011) ובישראל (ראו למשל Kulik et al., 2015). אבל לצד מערכת זו, הורים עובדים ולומדים מעורבים בשתי מערכות תפקידים נוספות: משפחה-לימודים ועבודה-לימודים. תרומת חוויותיהם של הורים עובדים ולומדים להסבר רווחתם הנפשית בממשק בין התפקידים בכל אחת מהמערכות נבדקה במחקרים בודדים בלבד בעולם (למשל Home, 1998), ולא נבדקה כלל בישראל.

לפיכך מטרתו העיקרית של מחקר זה הייתה לבחון באופן משווה את הקשר בין חוויותיהם של הורים עובדים ולומדים – כפי שהשתקפו בקונפליקט בין תפקידים, בהעשרה בין תפקידים ובאיזון בין תפקידים – ובין רווחה נפשית בכל אחת משלוש המערכות בנפרד: משפחה-עבודה, משפחה-לימודים ועבודה-לימודים.

מבחינה עיונית, הבנה מעמיקה של יחסי הגומלין בין תפקידיו השונים של הפרט בכל אחת משלוש המערכות ובין רווחה נפשית תתרום למודלים המוכרים המשמשים לניתוח מתח, העשרה ואיזון, המבוססים על חקר מערכת המשפחה-עבודה, ותאפשר להרחיבם גם למערכות הנוספות שבהן פועלים הורים עובדים ולומדים. מבחינה מעשית, ממצאי המחקר עשויים להניב מסקנות שיסייעו לאוכלוסייה זו להתמודד עם המצוקה הנגרמת עקב התובענות של כל אחת מהמערכות וליהנות מהתפקוד בשלושתן במקביל.

הורים עובדים ולומדים בישראל: תמונת מצב

אופיים של התפקידים החברתיים שממלא הפרט בחברה הישראלית, על שלל מגוריה, נגזר מצביונה המשפחתי, מתהליכי המודרניזציה המואצים בעשורים האחרונים וממאפייניה הייחודיים. האוריינטציה המשפחתית בישראל מכתובה מציאות שבה שיעור הזוגות ללא ילדים קטן לעומת יתר מדינות העולם, והימנעות אידאולוגית מהבאת ילדים לעולם היא תופעה נדירה (דונת, 2011). זאת ועוד, שיעור הפריור בישראל גבוה במיוחד – 3.1 ילדים לאישה בממוצע, מספר גבוה בהשוואה למדינות המפותחות (פוקס ואפשטיין, 2019). לצד אופייה המשפחתי של החברה הישראלית, אחד הביטויים הבולטים של המודרניזציה הוא תהליך מתמשך של הצטרפות נשים לשוק העבודה. הפער בין שיעור הנשים לשיעור הגברים המשתתפים בשוק העבודה הולך ומצטמצם עם השנים ועומד כיום על כ-8%: בקרב נשים 59.6%, לעומת 67.6% בקרב גברים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020). העלייה בהשתתפות בכוח העבודה מאפיינת את כלל הנשים בישראל, וקשורה לשינויים שחלו בהרכב ההון האנושי בקרב נשים אך גם לשינויים מבניים בשוק העבודה, בארגון משק הבית, במצב הכלכלי ובנורמות באשר לתפקידי המגדר. אחד השינויים הבולטים שחלו בחברה הישראלית הוא העלייה ברמת ההשכלה של נשים, ובעיקר כניסתן בשיעורים גבוהים למערכת ההשכלה הגבוהה, אם כי בין המגזרים השונים בישראל ניכרים הבדלים במגמות אלו (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020).

בד בבד חלו שינויים במבנה המשק בישראל: הגידול בשירותים החברתיים ובמקצועות הצווארון הלבן והמעבר לתעשיות עתירות ידע העלו את הביקוש לכוח עבודה נשי מיומן.

תהליכים אלו, והעלייה ברמת ההשכלה ובהזדמנויות הזמינות לנשים, מסבירים את העלייה במידת השתתפותן ואת דפוס מעורבותן בשוק העבודה במהלך חייהן. עם זאת, דפוסי עבודתן של נשים מושפעים עדיין מאילוצי משפחה, בעיקר כאלה הקשורים לילדים. מדוח שפרסם הארגון לשיתוף פעולה ולפיתוח כלכלי (OECD, 2016) עולה כי המספר הממוצע של שעות העבודה ביום בישראל גדול מזה שבמדינות אחרות החברות בארגון. זאת ועוד, מחקר המבוסס על סקרים בינלאומיים (ISSP) הראה כי קיים פער מגדרי בולט בחלוקת העבודה בין המינים בישראל: גברים מקדישים פי 1.6 יותר זמן מנשים לעבודה בשכר, ונשים מקדישות לעבודות הבית פי 2.6 ולטיפול בבני המשפחה פי 2.2 יותר מגברים (קפלן וכרכבי סבאח, 2017). ישראל מדורגת במקום הרביעי מלמטה במדינות ה-OECD במידת שביעות הרצון מהאיזון בין הבית לתחומי חיים אחרים (פוקס ואפשטיין, 2019). הקיטוב המגדרי בישראל אינו מתבטא רק בחלוקת העבודה בבית, אלא גם בשוק העבודה ובשכר. כך, נשים מועסקות בשיעורים גבוהים בתחום החינוך ובשיעורים נמוכים מאוד במקצועות הטכנולוגיים, ומגדור שוק העבודה הוא אחת הסיבות לפערי השכר בין המינים (שטייר והרצברג, 2013).

הצטרפותן של הנשים לשוק העבודה הביאה לכך שברוב משקי הבית בישראל יש שני מפרנסים. ואולם בחלוקה למגזרים ניכרים הבדלים בהרכב התעסוקתי: ב-51% ממשקי הבית בקרב היהודים הלא חרדים שני ההורים עובדים במשרה מלאה, לעומת 5% ממשקי הבית בקרב הערבים ו-13% ממשקי הבית בקרב החרדים. ההשתתפות בשוק העבודה, מספר שעות העבודה, סוג המקצועות והשכר שונים מאוד בין הקבוצות (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020).

בשל השינויים שחלו בחברה הישראלית, חלקים באוכלוסייה ממלאים בשלב מסוים בחייהם שלושה תפקידים זה לצד זה – הורות, עבודה ולימודים. כך, אימהות עובדות שלומדות במוסדות על-תיכוניים מהוות כשליש מכלל הנשים העובדות ולומדות, ואבות במצב דומה מהווים כ-30% מכלל הגברים העובדים ולומדים (מרק פלדמן, תקשורת אישית, 17.2.2020). תפקיד הלומד, הנוסף למערך תפקידיהם של הורים עובדים, מגדיל את המורכבות בתפקודם היומיומי. לימודים במוסד על-תיכוני מחייבים היעדרות מהעבודה או מהבית והגעה לקמפוס, וכן הקדשת זמן ללמידה עצמית ולביצוע מטלות הקשורות ללימודים לצד חיי המשפחה. מתוך כך נוצר מתח בין התפקידים, אך מחקרים הראו כי אנשים הממלאים מגוון תפקידים זוכים גם לתחושת העצמה שמקורה בחוויית ההעשרה שיוצרות האיכויות המועברות מתפקיד אחד לאחר, ונהנים מהתחושה כי הם ממצים עצמם באמצעות מגוון התפקידים שהם ממלאים (Cooklin et al., 2015). בעבר נבחנה סוגיית המתח וההעשרה בעיקר בקרב נשים, אולם כיום, בעקבות השינויים שחלו בתפקידי המינים והופעתו של "האב החדש" (Banchevsky & Park, 2016), סוגיות אלו נחקרות גם בקרב גברים. כך למשל, במחקרים שנערכו בישראל נמצאו בקרב אבות שינויים המשתקפים בדמותו של האב החדש (גור אפטר, 2018): כיום, בניגוד לעבר, הם מעוניינים להיות מעורבים ופעילים בגידול ילדיהם (Strier, 2015). לפיכך, הסוגיות שבהן עוסק מחקר זה נבחנו מנקודת ראות משווה בין גברים לנשים.

המסגרת המושגית: קונפליקט תפקידים, העשרה בין תפקידים ואיזון בין תפקידים

לאור הגידול במספר התפקידים שאנשים ממלאים בחברה המודרנית, מחקרים שנערכו בעשורים האחרונים בחנו מוקדי מתח והעצמה בממשק בין התפקידים. אולם כאמור, מרביתם בחנו את מערכת המשפחה-עבודה בלבד. שלוש תאוריות עיקריות עוסקות בקשר שבין התפקיד במשפחה ותפקיד העובד ובין רווחה נפשית: תאוריית קונפליקט התפקידים (role conflict theory) (Goode, 1960), תאוריית ההצטברות (role accumulation theory), הידועה גם בשם תאוריית ההעשרה (Sieber, 1974), ותאוריית האיזון בין העבודה למשפחה (work-family balance theory) (Marks & MacDermid, 1996).

גישת קונפליקט התפקידים מתבססת מחד גיסא על תפיסת העובד האידיאלי, המקדיש את מלוא זמנו ומרצו לעבודה (Williams, 2001), ומאידך גיסא על ההנחה כי האנרגיה הנפשית והפיזית של הפרט והזמן העומד לרשותו מוגבלים, וכי ההתנסות הבר-זמנית בריבוי הדרישות הנובעות מהתפקידים השונים תביא לחוויית מתח. על פי גישה זו, הורים עובדים עשויים לחוות שני סוגים של קונפליקט תפקידים: קונפליקט הנוצר כאשר דרישות המשפחה מפריעות לתחום העבודה (להלן "קונפליקט משפחה-עבודה"), וקונפליקט הנוצר כאשר דרישות העבודה מפריעות לתחום המשפחה (להלן "קונפליקט עבודה-משפחה"; Greenhaus & Powell, 2006).

עם עלייתה של גישת הפסיכולוגיה החיובית, חוקרים בתחום המשפחה ביקשו להבליט גם היבטים חיוביים של הממשק בין המשפחה לעבודה, והתמקדו באפשרויות ההעצמה הטמונות בממשק זה (Jaga et al., 2013). מתוך כך התבסס גוף מחקר המצביע על היתרונות הטמונים במילוי בר-זמני של מגוון תפקידים במערכת המשפחה-עבודה (Greenhaus & Powell, 2006), יתרונות אשר כונו "העשרה בין תפקידים"; העשרה במערכת המשפחה-עבודה היא המידה שבה התנסויות בתפקיד אחד (משפחה או עבודה) משפרת את איכות החיים בתפקיד האחר (Greenhaus & Powell, 2006). המצדדים בגישה זו גרסו כי אפשר להבין העשרה במערכת המשפחה-עבודה כתהליך דו-כיווני שבו רכישת משאבים אישיים בתחום האחד (מיומנויות, אנרגיות, מצב רוח, תחושת מיצוי), מובילה לפיתוח או להעצמה של משאבים בתחום האחר ולהפך (למחקר מטא-אנליזה ראו McNall et al., 2010). לפיכך, כמו קונפליקט התפקידים, גם חוויית ההעשרה בממשק בין המשפחה לעבודה נחלקת לשני סוגים: העשרה מהמשפחה לעבודה והעשרה מהעבודה למשפחה.

בצד קונפליקט התפקידים וההעשרה נדרשו החוקרים לנושא האיזון שבין משפחה לעבודה, כלומר נטייתו של הפרט להיות מעורב לגמרי בתפקידיו השונים (Marks & MacDermid, 1996). בהמשך הוגדרה חוויית האיזון כאופן שבו היחיד מעריך את מידת יעילותו ואת מידת שביעות הרצון שלו מתפקודו בתחומי העבודה והמשפחה (Greenhaus & Powell, 2006).

אף שהיחסים בין תפקידים – קונפליקט התפקידים, ההעשרה בין תפקידים והאיזון בין תפקידים – מתארים כולם את חוויות הפרט בממשק בין המשפחה לעבודה, הם שונים זה מזה: קונפליקט התפקידים וההעשרה הם מנגנונים שקושרים בין תחום העבודה לתחום המשפחה, ואילו האיזון בין תפקידים משקף הערכה כוללת של הנאה המופקת מהשילוב בין שתי המערכות (Marks & MacDermid, 1996).

המשתנה התלוי במחקר היה רווחה נפשית. בחנתי את הקשרים בין משתנה זה ובין קונפליקט תפקידים, העשרה ואיזון בשלוש המערכות: משפחה-עבודה, משפחה-לימודים ועבודה-לימודים. הרווחה הנפשית הוגדרה לפי גישתם של דייוויד ווטסון ועמיתיו (Watson et al., 1988), שטענו כי רווחה נפשית מבטאת תחושה המבוססת על שני מדדים – אָפְקָט חיובי, דהיינו אושר, הנאה וסיפוק; ואָפְקָט שלילי, דהיינו דאגה, חרדה ועצב – וכי יש לבחון אותם כמדדים נפרדים. מספר לא מבוטל של מחקרים מצא כי שני מדדים אלו של רווחה נפשית אינם מנוגדים זה לזה (ראו למשל Clark & Watson, 1991), והם אף קשורים באופנים שונים לקריטריונים חיצוניים. לפיכך, על מנת לבחון במדויק את מושג הרווחה הנפשית יש להתייחס לשני מדדי המשתנה: אָפְקָט חיובי ואָפְקָט שלילי.

בין מאפייני מערכת המשפחה-עבודה ובין מאפייני שתי המערכות האחרות (מערכת המשפחה-לימודים ומערכת העבודה-לימודים) אפשר למצוא הן דמיון הן שוני, הקשורים לאופי התפקידים המרכיבים מערכות אלו. התפקידים השונים שממלאים הורים עובדים ולומדים מייצגים סטטוסים חברתיים שונים. על פי גישת הפונקציונליזם הקלאסית, התפקיד הוא הצד הביצועי של הסטטוס והוא מנחה כיצד יתבטא הסטטוס החברתי בחיי היומיום. מתוך כך אפשר לטעון כי שלושת התפקידים – הורות, עבודה ולימודים – נגזרים מסטטוסים הישגיים (Linton, 1936), כלומר כאלה שעל מנת להשיג אותם על הפרט לבצע פעילות אקטיבית, ולא לסטטוסים שיוכיים (כלומר כאלה שיש לפרט מלידה או נוספים לו באופן טבעי). ואולם בצד דמיון זה יש גם הבדלים בין שלושת התפקידים. כך למשל, בניגוד לתפקיד ההורות ולתפקיד העובד – הנגזרים מסטטוסים בולטים (Hughes, 1945) שמשפיעים על זהותו של הפרט – תפקיד הלומד נגזר מסטטוס עצמאי, כלומר סטטוס שהשפעתו על זהות הפרט היא זמנית. זאת ועוד, הורות ועבודה הן תפקידים המייצגים סטטוסים דיפוזיים (Berger & Fişek, 2006), כלומר כאלה שמערכת הנורמות המנחות אותם מסועפת, ואילו תפקיד הלומד מייצג סטטוס ספציפי יותר שמערכת הנורמות המנחה את ביצועו מצומצמת יחסית.

בשל ההבדלים באופיים של התפקידים השונים, בחנתי במחקר זה אם הקשר בין יחסי התפקידים (קונפליקט תפקידים, העשרה בין תפקידים ואיזון בין תפקידים) ובין רווחה נפשית המתקיים במערכת המשפחה-עבודה ומתועד בספרות המחקר, כפי שהוזכר לעיל, מאפיין גם את יחסי התפקידים בשתי המערכות האחרות – משפחה-לימודים ועבודה-לימודים.

הקשר בין קונפליקט תפקידים, העשרה ואיזון ובין רווחה נפשית

בבסיס המחקר עומדות שתי גישות תאורטיות המסבירות את הקשרים בין קונפליקט תפקידים, העשרה ואיזון ובין רווחה נפשית (ראו איור 1). האחת היא גישת שימור המשאבים (conservation of resources theory) (Hobfoll, 2001), המאפשרת להניח כי בקרב הורים עובדים ולומדים קיים קשר בין קונפליקט תפקידים ובין רווחה נפשית בשלוש המערכות שבהן הם פועלים. על פי גישה זו, משאבים הם מושג מפתח רב משמעות שפירושו האיכויות המצויות ברשות הפרט, המיטיבות עימו ומסייעות לו להשיג את מטרותיו. את המשאבים העומדים לרשות הפרט אפשר לסווג לכמה קטגוריות עיקריות: אובייקטים,

תנאים, מאפיינים אישיים ואנרגיות. הפרט חווה לחץ (במקרה זה קונפליקט תפקידים) כאשר משאביו הפסיכו-חברתיים או החומריים מצויים תחת איום, כאשר הוא עלול לאבדם או כאשר הוא נדרש להשקיע משאבים נוספים על מנת למלא את מאגר המשאבים שאבדו; חוויית הלחץ פוגעת ברווחתו הנפשית (Hobfoll, 2001). על בסיס גישה זו אפשר לשער כי קונפליקט תפקידים בכל אחת משלוש המערכות יביא לאובדן של משאבים יקרי ערך עבור הפרט (כגון אנרגיות פיזיות ונפשיות או זמן), וכי אובדן זה יפגע באיזון בין התפקידים. כך למשל נמצא קשר שלילי בין קונפליקט תפקידים במערכת המשפחה-עבודה ובין תחושת האיזון בין התפקידים (Omar et al., 2015). בהתבסס על גישת שימור המשאבים, ומתוך הנחה שיחסי הגומלין בין קונפליקט תפקידים ובין איזון במערכת המשפחה-עבודה דומים לאלה הקיימים במערכות משפחה-לימודים ועבודה-לימודים, שיערתי:

השערה 1: בכל שלוש המערכות, ככל שעוצמת קונפליקט התפקידים תהיה גבוהה יותר - תחושת האיזון בין התפקידים בכל מערכת תהיה חלשה יותר.

בהתבסס על גישת שימור המשאבים, אפשר גם לשער כי ככל שעוצמת קונפליקט התפקידים תהיה גבוהה יותר, כך יתנסה הפרט באובדן משאבים גדול יותר ובעקבותיו תפחת תחושת הרווחה הנפשית שלו. כך למשל, בקרב סטודנטים עובדים נמצא קשר שלילי בין קונפליקט תפקידים ובין רווחה נפשית (Buda & Lenaghan, 2005). לפיכך שיערתי:

השערה 2: בכל שלוש המערכות, ככל שעוצמת קונפליקט התפקידים תהיה גבוהה יותר - הרווחה הנפשית תהיה מעטה יותר (האפקט השלילי יהיה גבוה יותר והאפקט החיובי יהיה נמוך יותר).

לצורך ביסוס ההשערות הנוגעות להעשרה הסתמכתי על גישה נוספת - תאוריית ההרחבה והבנייה (Fredrickson, 2004) broaden-and-build theory, שבה אחד ממושגי המפתח הוא רגשות חיוביים. על פי התאוריה, לרגשות חיוביים - לצד תרומתם המיטיבה המיידית - יש תרומה נוספת: העשרה והרחבה של רפרטואר המחשבות וההתנהגויות של הפרט (thought-action repertoires). רגשות חיוביים מביאים לגילוי ערנות, לסקרנות ולרצון לגלות התנסויות חדשות בסביבות החברתיות, ומביאים את הפרט החווה אותם לכדי גמישות מחשבתית ויצירתיות (Fredrickson & Branigan, 2005). תהליכים רגשיים וקוגניטיביים אלו תורמים לרווחה הנפשית, על מגוון ביטוייה (Fredrickson & Joiner, 2002). כך למשל נמצא קשר בין העשרה ובין תחושת איזון (Carlson et al., 2009). לפיכך שיערתי:

השערה 3: בכל שלוש המערכות, ככל שההעשרה תהיה רבה יותר כך תגבר תחושת האיזון.

זאת ועוד, חוקרים שהתבססו על עקרונות גישת ההרחבה והבנייה מצאו במערכת המשפחה-עבודה קשר בין העשרה המתבטאת ברגשות חיוביים ובין מדדי רווחה נפשית כגון שביעות רצון מהחיים (למחקר מטא-אנליזה ראו McNall et al., 2010). לפיכך שיערתי:

השערה 4: בכל שלוש המערכות, ככל שההעשרה תהיה רבה יותר כך תגבר הרווחה הנפשית האפקט השלילי יהיה נמוך יותר והאפקט החיובי יהיה גבוה יותר).

נוסף על הקשרים הישירים בין קונפליקט תפקידי, העשרה ואיזון ובין מדדי הרווחה הנפשית, שיערתי גם כי ימצאו קשרים מתווכים בין המשתנים המסבירים ובין משתנה התוצאה (רווחה נפשית), וכי תחושת האיזון תתווך את הקשר בין קונפליקט התפקידי ובין רווחה נפשית. ביססתי קשר זה על ממצאי מחקרים שהראו כי קונפליקט התפקידי קשור בקשר שלילי לתחושת איזון, וזו בתורה קשורה בקשר חיובי לרווחה נפשית. כך נמצא קשר שלילי בין קונפליקט תפקידי ובין תחושת איזון (Omar et al., 2015), ובקרב סטודנטים עובדים נמצא קשר חיובי בין תחושת איזון ובין רווחה נפשית (Lenaghan & Sengupta, 2007). לפיכך שיערתי:

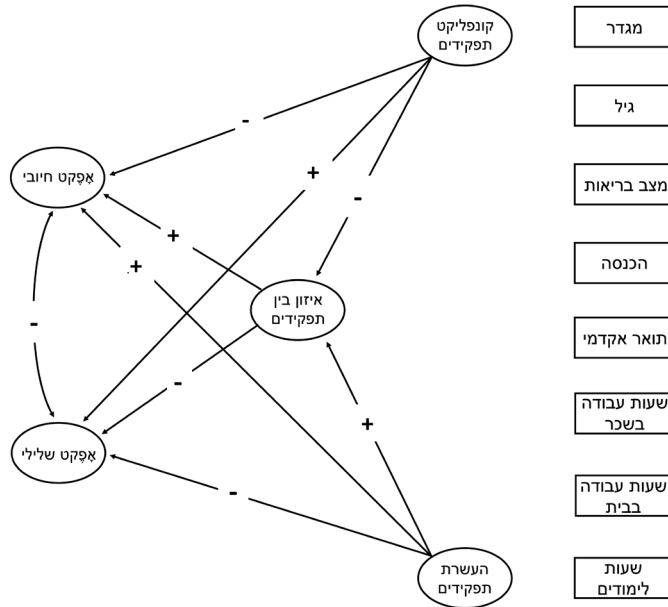
השערה 5: בכל שלוש המערכות, תחושת האיזון בין התפקידי תתווך את הקשר שבין קונפליקט התפקידי ובין הרווחה הנפשית. כך ימצא קשר שלילי בין קונפליקט התפקידי לתחושת האיזון, וזו בתורה תהיה קשורה בקשר חיובי לרווחה הנפשית, על שני מדדיה.

עוד שיערתי כי תחושת האיזון תתווך את הקשר בין העשרה ובין רווחה נפשית. השערה זו התבססה על מחקרים שהראו כי העשרה קשורה לאיזון, וזה בתורה קשורה לרווחה נפשית. כך נמצא קשר חיובי בין העשרה במערכת המשפחה-עבודה ובין תחושת האיזון בין התפקידי במערכת זו (Carlson et al., 2009), וקשר חיובי בין תחושת האיזון למדדי הרווחה הנפשית (Lenaghan & Sengupta, 2007). לפיכך שיערתי:

השערה 6: בכל שלוש המערכות, תחושת האיזון תתווך את הקשר בין העשרה ובין רווחה נפשית. ככל שההעשרה תהיה רבה יותר כך תגבר תחושת האיזון, וזו בתורה תהיה קשורה בקשר חיובי לרווחה הנפשית, על שני מדדיה.

משתני רקע

במודל המחקר בחנתי גם את תרומתם של משתני רקע להסבר חוויותיהם של הורים עובדים ולומדים במערכות השונות. מספרות המחקר עולה כי תרומתם של משתני הרקע להסבר קונפליקט תפקידי, העשרה או איזון אינה עקבית. מספר גדול של ילדים במשפחה, למשל, קשור לחוויה חזקה של קונפליקט תפקידי במערכת המשפחה-עבודה, אולם בה בעת, מכיוון שילדים בוגרים עשויים לסייע להוריהם במילוי המטלות השונות, חוויית קונפליקט התפקידי עשויה לפחות (Adams et al., 1996). לפיכך, משתני הרקע שימשו במחקר זה כמשתני בקרה, ללא השערות באשר לסוג תרומתם להסבר התפתחותן של חוויות המשתתפים במערכות השונות. משתני הרקע שהוצבו במודל המחקר נבחרו בשל היותם סטטוסים בסיסיים של הפרט, המייצגים נסיבות חיים שיש להן קשר לתהליכים המתרחשים בממשק משפחה-עבודה (ראו איור 1).

איור 1. מודל המחקר המשווער. משתני הרקע בטור מימין. חץ חד-כיווני לקשר רגרסיה, קשת דו-כיוונית למתאם דו-משתני, עיגול לגורם לטנטי, מרובע למשתנה נצפה

הבדלים בעוצמת החוויות בין המערכות ובין המינים

בצד בחינת ההבדלים בקשרים שבין חוויות המשתתפים בממשק התפקידים ובין רווחה נפשית בשלוש המערכות, בחנתי גם אם יש הבדלים בעוצמת חוויות אלו בין שלוש המערכות ואם יש הבדלים בין המגדרים. למיטב ידיעתי לא נערכו מחקרים המאפשרים לגזור השערות באשר להבדלים בין שלוש המערכות, ולכן בחנתי את הסוגיה באופן אקספלורטיבי וללא השערות מוקדמות. ואולם ספרות המחקר עשירה יותר באשר להבדלים מגדריים בחוויותיהם של הורים בממשק בין התפקידים. מתאוריית תפקידי המגדר (Eagly, 2013) עולה כי אפשר לצפות להבדלים מגדריים בחוויות המשתתפים בקונפליקט התפקידים, בהעשרה ובאיזון, משום שבתהליכי הסוציאליזציה נשים וגברים לומדים לבצע את תפקידיהם החברתיים על פי הציפיות החברתיות באשר למגדר שאליו הם משתייכים. כך נשים אחראיות לטיפול במערכת המשפחה, וגברים הם המפרנסים. מתוך כך הניחו חוקרים כי בקרב נשים דרישות המשפחה יפלו לתחום העבודה יותר מאשר בקרב גברים, והן יחוו את הקונפליקט משפחה-עבודה בעוצמה גבוהה יותר, ואילו בקרב גברים דרישות העבודה יפלו לתחום המשפחה יותר מאשר בקרב נשים, והם יחוו עוצמה גבוהה יותר של הקונפליקט עבודה-משפחה. ואולם הממצאים בסוגיה זו אינם עקביים, ככל הנראה בשל השינויים שחלו בתפקידי המגדר. כך, חלק מהמחקרים הראו כי קיימים הבדלים צפויים בין המינים בקונפליקט התפקידים (ראו למשל 2005, Byron), אולם במחקרים אחרים אוששו הבדלים כאלה במידה חלקית בלבד (Kulik et al., 2015) או שלא אוששו כלל (Ghislieri et al., 2017).

באשר להעשרה, על בסיס תאוריית תפקידי המגדר (Eagly, 2013) אפשר לצפות להבדלים מגדריים בהעשרה בין התפקידים במערכת המשפחה-עבודה. כך, מצופה מנשים כי ימלאו את תפקידן במערכת המשפחה, אך אם בה בעת ימלאו את תפקיד העבודה עלול הדבר לפגוע ברווחתן הנפשית. כדי לזכות בלגיטימציה חברתית להחזיק בתפקיד העבודה, נשים עשויות להצדיק את היתרונות הטמונים במעבר התכוף בין התפקידים, ומתוך כך יעצימו יותר מגברים את הכדאיות הגלומה במילוי של כמה תפקידים בו-זמנית ולכן ידווחו על חוויית העשרה חזקה מזו של גברים. עם זאת, גם בסוגיה זו ספרות המחקר אינה עקבית. חוקרים אחדים מצאו הבדלים מגדריים צפויים והראו כי נשים חוות העשרה רבה יותר בין תפקיד המשפחה לתפקיד העבודה, ואילו גברים חווים העשרה רבה יותר בין תפקיד העבודה לתפקיד המשפחה (Rothbard, 2001); אולם במחקרים אחרים נמצאו הבדלים מגדריים בחוויית ההעשרה רק בתנאים מסוימים שבהם האידאולוגיה המגדרית היא שוויונית (Beham et al., 2017), ובמחקרים נוספים לא נמצאו כלל הבדלים מגדריים בחוויית ההעשרה (Ghislieri et al., 2017). כמו חוסר העקביות בהבדלים בין המינים בחוויית קונפליקט התפקידים שהוזכרה מעלה, גם במקרה של העשרה היעדר העקביות במחקרים אלו עשוי לנבוע מההתפתחויות בתפקידי המגדר. לפיכך בחנתי את ההבדלים המגדריים בחווייתיהם של משתתפי המחקר בשלוש המערכות ללא השערות מוקדמות, ואופייה של הבדיקה היה אקספלורטיבי.

החידוש במחקר ומטרותיו

בשל ההבדלים שהוזכרו לעיל בין תפקיד הלומד לשני התפקידים האחרים, החידוש במחקר זה טמון בכך שהוא בוחן את השאלה אם טיב הקשר בין יחסי התפקידים (קונפליקט התפקידים, ההעשרה והאיזון) במערכת המשפחה-העבודה ובין רווחה נפשית דומה לטיב הקשר במערכות האחרות, שבהן מעורב תפקיד הלומד (מערכת המשפחה-לימודים ומערכת העבודה-לימודים).

למחקר היו שלוש מטרות. העיקרית מביניהן הייתה לבחון את הקשרים בין חוויות המשתתפים בממשקי במערכות השונות ובין רווחה נפשית (אָפֶקְט חיובי ואָפֶקְט שלילי) בשלוש המערכות. המטרות המשניות היו לבחון הבדלים בין שלוש המערכות בעוצמות קונפליקט התפקידים, ההעשרה והאיזון, ולבחון הבדלים מגדריים בעוצמת יחסי התפקידים האלה בכל אחת משלוש המערכות.

כל אחד משלושת המשתתפים המתארים את יחסי התפקידים נבחן כמשתנה ייחודי בכל מערכת, אך גם כמשתנה כללי המבטא את יחסי התפקידים בשלוש המערכות בכלל.

שיטה

מדגם המחקר והליך איסוף הנתונים

מדגם המחקר נקבע לפי כמה קריטריונים: הורים לכל הפחות לילד אחד עד גיל 18 המתגורר בבית; לימודים בהיקף של ארבעה קורסים בשבוע לכל הפחות במוסד לימודים על-תיכוני, או כתיבת עבודת מחקר לתואר שני או שלישי; ועבודה בשכר בהיקף של 20

שעות בשבוע לכל הפחות. מדגם המחקר כלל 256 משתתפים יהודים, מתוכם 161 נשים ו-95 גברים. תחומי הלימוד היו מגוונים וכללו מדעי החברה והרוח, מדעים מדויקים, הוראה, ולימודים פרה-רפואיים כגון סיעוד או הפרעות בתקשורת; להתפלגות יתר משתני הרקע ראו טבלה 1. מהטבלה עולה כי גברים נבדלו מנשים בכמה משתני רקע: גילם הממוצע היה גדול מזה של הנשים, גיל הילד הצעיר שלהם היה נמוך יותר, הם עבדו בשכר שעות רבות יותר מהנשים והקדישו לעבודות הבית שעות מעטות יותר מהנשים. חלק מנתוני המחקר נאספו באמצעות קישור מקוון שהופץ ברשתות חברתיות, וחלק אחר על ידי מכון המחקר פאנלס מתוך פאנל המשיבים האינטרנטי של המכון, Panel4All, על פי הקריטריונים שנקבעו להכנסה למדגם. מתוך השוואת המאפיינים של מדגם המחקר למאפייני אוכלוסיית ההורים העובדים ולומדים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2018) אפשר לטעון כי אף שמדגם המחקר היה מדגם נוחות, במאפיינים מרכזיים הוא מייצג באופן כללי את אוכלוסיית ההורים היהודים העובדים ולומדים בישראל, למעט מידת הדתיות של האימהות: במדגם המחקר שיעור האימהות הדתיות היה גבוה מעט מאשר בקרב אוכלוסיית האימהות העובדות ולומדות בישראל.

טבלה 1. התפלגות משתני הרקע: גברים לעומת נשים (N=256)

χ^2/t	מגדר		ערכים	משתנים
	נשים	גברים		
	161	95	n	מגדר
	62.9%	37.1%		
t=2.565**	34.5	35.44	M	גיל
	9.17	9.06	SD	
t=1.70	2.50	2.48	M	מספר ילדים
	1.74	1.61	SD	
t=2.72**	4.53	3.17	M	גיל הילד הצעיר
	4.42	3.49	SD	
t=5.34***	31.39	37.9	M	שעות עבודה בשכר
	9.00	9.75	SD	
t=4.07***	5.65	4.03	M	שעות עבודת בית
	2.84	3.20	SD	
t=.577	12.51	13.18	M	שעות לימודים
	7.64	9.41	SD	
$\chi^2=3.62(3)$	37.9	42.1	ראשון	תואר אקדמי
	47.2	41.1	שני	
	3.7	8.4	שלישי	
	11.2	8.4	אחר	

$\chi^2=4.12(2)$	24.2	30.7	חילוני	דתיות
	18.6	22.1	מסורתי	
	57.2	47.7	דתי	
$\chi^2=1.31(3)$	27.3	21.1	הרבה מתחת לממוצע	רמת הכנסה
	29.2	31.6	מתחת לממוצע	
	26.1	29.5	ממוצע	
	16.4	17.9	מעל לממוצע	
$\chi^2=1.08(3)$	4.3	2.1	לא טוב	מצב בריאות
	20.5	22.1	די טוב	
	38.5	41.1	טוב	
	36.6	34.7	טוב מאוד	

* $p<.05$, ** $p<.01$, *** $p<.001$

כלי המחקר

כלי המחקר כללו חמישה שאלונים:

1. שאלון קונפליקט תפקידים - הכלי התבסס על שאלון הבוחן קונפליקט תפקידים במערכת המשפחה-עבודה (Netemeyer et al., 1996). השאלון המקורי כולל עשרה פריטים, שמתוכם חמישה בוחנים את קונפליקט התפקידים משפחה-עבודה, לדוגמה "דברים שאני רוצה לעשות בעבודה לא נעשים בגלל דרישות המשפחה"; וחמישה בוחנים את קונפליקט התפקידים עבודה-משפחה, לדוגמה "אני מחמיצה/פעילויות משפחתיות בשל כמות הזמן שאני חייבת/להקדיש לעבודה". כדי לבחון גם את קונפליקט התפקידים במערכות משפחה-לימודים ועבודה-לימודים הותאם השאלון המקורי לפעולות המאפיינות את המערכות הללו. לדוגמה, אחד הפריטים שבחן קונפליקט תפקידים במערכת המשפחה-לימודים היה "בשל דרישות המשפחה אני נאלצת/לשנות בהרבה מקרים תוכניות במסגרת הלימודים"; פריט שבחן קונפליקט תפקידים במערכת העבודה-לימודים היה למשל "בשל דרישות העבודה אני נאלצת/לשנות בהרבה מקרים תוכניות במסגרת הלימודים". משתתפי המחקר התבקשו לדרג את עמדתם לגבי ההיגדים בסולם בן חמש דרגות, בין 1 ("כלל לא נכון") ל-5 ("נכון מאוד").
- בכל אחת משלוש המערכות זוהו שני סוגים של קונפליקט תפקידים, והציון בכל אחד מהסוגים הופק באמצעות חישוב ממוצע הפריטים בקונפליקט זה. בסך הכול חושבו שישה סוגים של קונפליקטי תפקידים: במערכת המשפחה-עבודה חושבו קונפליקט משפחה-עבודה וקונפליקט עבודה-משפחה; במערכת המשפחה-לימודים חושבו קונפליקט משפחה-לימודים וקונפליקט לימודים-משפחה; ובמערכת העבודה-לימודים חושבו קונפליקט לימודים-עבודה וקונפליקט עבודה-לימודים. המהימנות שנמצאה לכל סוגי קונפליקט התפקידים הייתה גבוהה מ- $\alpha=0.85$.

נוסף על כל אחד מששת סוגי קונפליקט התפקידים, הוצג ציון כללי שחושב מתוך ממוצע כל הפריטים הבוחנים את עוצמת קונפליקט התפקידים בכל שלוש המערכות (להלן "קונפליקט תפקידים כללי").

2. שאלון העשרת התפקיד - שאלון זה התבסס על שאלון הבוחן העשרה בין התפקידים במערכת המשפחה-עבודה (Carlson et al., 2006) בארבעה היבטים: אפקטיבי, ערכי, יישומי ואנרגטי. נוסח השאלות בשאלון המקורי הותאם במטרה לבחון העשרה בין תפקידים גם בשתי המערכות האחרות. לדוגמה, פריט הבוחן העשרה במערכת המשפחה-לימודים היה "מיומנויות שאני רוכש/ת במשפחה מסייעות לי לתפקד טוב יותר בלימודים"; ואילו במערכת העבודה-לימודים, "מיומנויות שאני רוכש/ת בעבודה שלי מסייעות לי לתפקד טוב יותר בלימודים". משתתפי המחקר התבקשו לדרג את עמדותיהם לגבי ההיגדים בסולם בן חמש דרגות, בין 1 ("במידה מעטה מאוד") ל-5 ("במידה רבה מאוד"). בכל אחת משלוש המערכות זוהו שני סוגים של העשרה, ולכן הופקו עבור כל מערכת שני ציונים באמצעות חישוב ממוצע של סוג ההעשרה. בסך הכול התקבלו שישה מדדים של העשרה: במערכת המשפחה-עבודה התקבלו מדדי העשרה משפחה-עבודה והעשרה עבודה-משפחה; במערכת המשפחה-לימודים התקבלו מדדי העשרה משפחה-לימודים והעשרה לימודים-משפחה; ובמערכת העבודה-לימודים התקבלו מדדי העשרה לימודים-עבודה והעשרה עבודה-לימודים. כמו כן הוצג ציון העשרה כללי שחושב לפי ממוצע של הפריטים הבוחנים העשרה (להלן "העשרה כללית"). המהימנות שנמצאה בכל מדדי ההעשרה הייתה גבוהה מ- $\alpha=0.80$.

3. שאלון איזון בין תפקידים - השאלון נועד לבחון את תחושת האיזון בין המשפחה ובין העבודה (Greenhaus & Powell, 2006). אולם במחקר זה, מכיוון שתחושת האיזון נבדקה בשלוש מערכות במקביל, כדי שהשאלון לא יהיה ארוך מדי ביקשתי משני חוקרים העוסקים בתחום חקר מערכת המשפחה-עבודה לבחור פריטים שלדעתם הם הרלוונטיים ביותר להערכת איזון בין התפקידים. פריטים שנמצאו עבורם מתאם בין החוקרים נכללו בשאלון, ובהם למשל "אני מסוגלת/ לאזן בין דרישות העבודה לבין דרישות המשפחה". כמו בשאלונים הקודמים, גם שאלון זה הותאם כך שמלבד תחושת האיזון במערכת המשפחה-עבודה הוא יבחן גם איזון במערכות משפחה-לימודים ועבודה-לימודים. השאלון הסופי כלל 15 פריטים. משתתפי המחקר התבקשו לדרג את עמדותיהם ביחס להיגדים בסולם בן חמש דרגות, בין 1 ("בכלל לא") ל-5 ("במידה רבה"). בכל אחת מהמערכות הופק ציון אחד באמצעות חישוב הממוצע של פריטי השאלון, וכך התקבלו שלושה ציונים: איזון במערכת המשפחה-עבודה, איזון במערכת המשפחה-לימודים ואיזון במערכת העבודה-לימודים. כמו כן, לשאלון חושב ציון כללי לפי ממוצע של כל הפריטים (להלן "תחושת איזון כללית"). המהימנות השאלון בכל אחד מהגורמים של תחושת האיזון בכל מערכת הייתה גבוהה מ- $\alpha=0.80$.

4. שאלון רווחה נפשית - אפקט חיובי ואפקט שלילי (PANAS - Positive And Negative Affect Schedule) (Watson et al., 1988): שאלון זה כולל 29 פריטים המתארים שני גורמים - האפקט החיובי של תחושת הרווחה הנפשית, לדוגמה "מאושר", "מתרגש" או "עליז", והאפקט השלילי, לדוגמה "עצוב", "מבוהל" או "עצבני". משתתפי המחקר התבקשו לציין בסולם בן חמש דרגות, בין 1 ("בכלל לא") ל-5 ("תמיד"), באיזו מידה

הם חוו את התחושות המתוארות בהיגדים בשבועות שקדמו למילוי השאלון. לכל אחד מהגורמים חשוב ציון לפי ממוצע של כל פריטי הגורם. עבור גורם האפקט החיובי, ככל שהציון גבוה יותר כך הרווחה הנפשית רבה יותר; עבור גורם האפקט השלילי, ככל שהציון גבוה יותר כך הרווחה הנפשית מעטה יותר. המהימנות שנמצאה הייתה טובה: $\alpha=0.87$ עבור האפקט החיובי, ו- $\alpha=0.85$ עבור האפקט השלילי.

5. שאלון רקע – שאלון הרקע כלל את המשתנים מין (0=גברים, 1=נשים), גיל, מספר ילדים, גיל הילד הצעיר, סוג הלימודים (כמפורט בפרק הממצאים), מידת דתיות, מספר השעות בשבוע המוקדשות לעבודה בשכר, מספר השעות ביממה המוקדשות לעבודות הבית, מספר השעות בשבוע המוקדשות ללימודים פרונטליים, הערכת מצב הבריאות של המשתתף (להלן "מצב הבריאות") והערכת ההכנסה המשפחתית (להלן "רמת הכנסה"). הסולם בשני המדדים האחרונים היה בן חמש דרגות: ככל שהציון גבוה יותר, כך המצב הבריאותי או הכלכלי הוערך כטוב יותר.

עיבוד הנתונים

בהתאם להשערות המחקר, באמצעות מודל משוואות מבניות נבחנו נתיבי הקשר הישירים והעקיפים בין המשתנים המסבירים ובין משתנה התוצאה – רווחה נפשית. בניית מודל משוואות מבניות מבחינים בין שני סוגי משתנים: משתנים אקסוגניים – משתני בקרה, דהיינו משתני רקע שהניתוח אינו מסביר את שונותם, ומשתנים אנדוגניים ששונותם מוסברת על ידי המשתנים הקודמים להם במודל המחקר. ניתוח משוואות מבניות מאפשר גם לאמוד השפעות עקיפות, כאלה שאינן נאמדות ישירות אלא מחושבות על בסיס מקדמי המודל הישירים. תרומת המשתנים הבלתי תלויים להסבר הרווחה הנפשית על שני מדדיה (אפקט חיובי ואפקט שלילי) נבחנה בארבעה מודלים: מודל כללי שכלל משתנים המשקללים את משתני המחקר התלויים והבלתי תלויים בשלוש המערכות (כפי שתואר בפרק כלי המחקר), ומודלים עבור כל אחת מהמערכות: מערכת המשפחה-עבודה, מערכת המשפחה-לימודים ומערכת העבודה-לימודים.

ההבדלים בעוצמת המשתנים המבטאים את חוויות המשתתפים בממשק בין המערכות נבחנו באמצעות ניתוחי שונות. במקרים שבהם ניתוח השונות היה מובהק, וכדי למצוא את מקור ההבדל בין קבוצות המחקר, נעשה שימוש בניתוח המשך מסוג בונפרוני.

במרבית משתני המחקר ובפריטים המרכיבים אותם, שיעור הנתונים החסרים היה זניח, למעט במשתנים של מספר השעות המוקדשות לעבודה בשכר, לעבודות הבית וללימודים, שבהם החסר הממוצע עמד על כ-5%. בשל מיעוט הערכים החסרים השתמשתי בשיטת המידע המלא (full information maximum likelihood) (Enders, 2010), המשלימה נתונים חסרים על בסיס מתאם עם הנתונים המדווחים.

ממצאים

בדיקת מודל המחקר באמצעות ניתוח נתיב (השערות 1-6)

השערות המחקר נבדקו בשני שלבים. בשל המתאמים הגבוהים שנמצאו בין ששת הסוגים השונים של קונפליקט התפקידים (מעל 0.60), ובשל חשש לקשרים חזקים בין משתני המחקר המסבירים (מולטיקוליניריות), בבדיקת מודל המחקר נבחנו בשלב הראשון השערות המחקר באמצעות מודל כללי, בהתבסס על הציון הכללי של מדדי המחקר (המתואר בפרק כלי המחקר). נוסף על הצגת המודל הכללי נותחו משוואות מבניות עבור כל אחת משלוש המערכות בנפרד. כמקובל במודל משוואות מבניות, חושבו משתנים לטנטיים. בכל אחד מהמודלים הנפרדים המשתנים הלטנטיים הם מדרגה ראשונה, לעומת מודל המחקר הכללי, שבו המשתנים הלטנטיים הם מדרגה שנייה. עבור כל ארבעת המודלים המוצגים בהמשך התקבלו ערכי טיב התאמה טובים, כפי שיפורט להלן.

טרם בדיקת ארבעת המודלים האמפיריים, נבחנו הקשרים בין מספר רב של משתני רקע ובין המשתנים המוסברים במודל. משתני הרקע היו: גיל, מספר הילדים, גיל הילד הצעיר, רמת ההכנסה, מצב הבריאות, מידת הדתיות, סוג הלימודים (כמפורט להלן), מספר השעות בשבוע המוקדשות לעבודה בשכר, מספר השעות בשבוע המוקדשות ללימודים פרונטליים ומספר השעות ביממה המוקדשות לעבודות הבית. ואולם לא כל המשתנים הללו נמצאו קשורים למשתנים המסבירים שהוצבו במודלים השונים. לפיכך, בבחינת המודלים הסופיים הוכנסו למשוואות המבניות רק משתני רקע שנמצאו קשורים בקשר מובהק לאחד ממשתני המחקר האנדוגניים. משתני רקע אלו היו מגדר, גיל, מצב הבריאות, רמת ההכנסה, גיל הילד הצעיר, מספר השעות בשבוע המוקדשות לעבודה בשכר, מספר השעות ביממה המוקדשות לעבודות הבית, מספר השעות בשבוע המוקדשות ללימודים, וסוג הלימודים (סוג התואר).

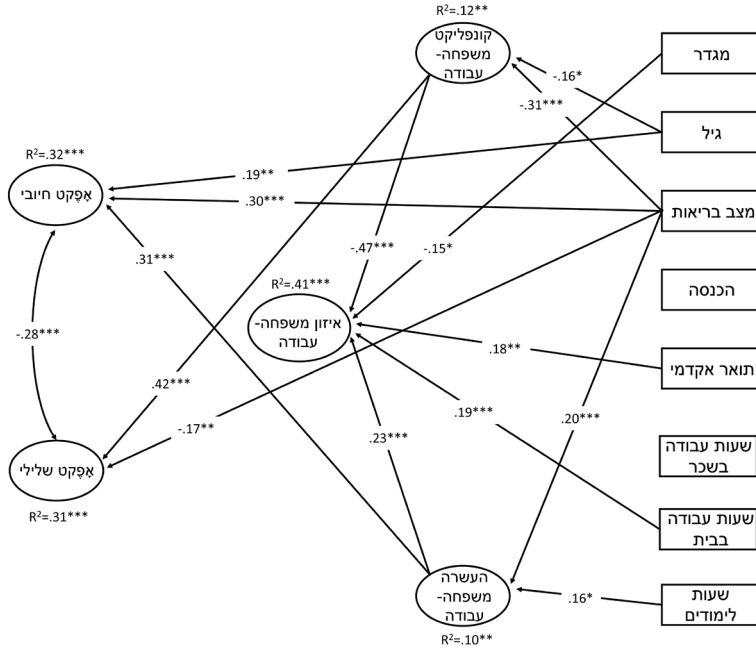
אשר למשתנה סוג הלימודים, בבדיקות מוקדמות נבחנו הבדלים בין משתני המחקר הבלתי תלויים והתלויים ונמצא דמיון בין משתתפים הלומדים לתארים מתקדמים (שני ושלישי) ובין משתתפים הלומדים לתואר ראשון או לומדים שלא לתואר (בדרך כלל לימודי השלמה לתואר ראשון, כגון תעודת הוראה). לכן משתנה סוג הלימודים הוכנס למשוואות המבניות כמשתנה דיכוטומי – לימודים לתואר ראשון, לימודי תעודה או השלמה לאחר תואר ראשון (להלן "לימודים אקדמיים בסיסיים"), ולימודים לתואר שני או שלישי (להלן "לימודים מתקדמים").

מודל המחקר הכללי: המודל האמפירי

למודל המחקר האמפירי נמצאה התאמה טובה למודל המשוער (CFI=.920, TLI=.907), כלל משתני המחקר מסבירים 32% מהאפקט החיובי ו-36% מהאפקט השלילי של הרווחה הנפשית (ראו איור 2 וטבלה 2).

כפי שאפשר לראות באיור 2 ובטבלה 2, נמצא קשר שלילי בין קונפליקט התפקידים הכללי ובין תחושת האיוון הכללית (אישוש השערה 1). עוד נמצא כי קונפליקט התפקידים

כמו כן, ההעשרה קשורה בקשר חיובי לתחושת האיזון (אישוש השערה 3) ולאֶפֶקט החיובי של הרווחה הנפשית, אך לא לאֶפֶקט השלילי של הרווחה הנפשית (אישוש חלקי של השערה 4). עם זאת, לא נמצא כי תחושת האיזון מתווכת את הקשרים בין קונפליקט תפקידים לרווחה הנפשית (דחיית השערה 5) ובין ההעשרה לרווחה הנפשית (דחיית השערה 6).

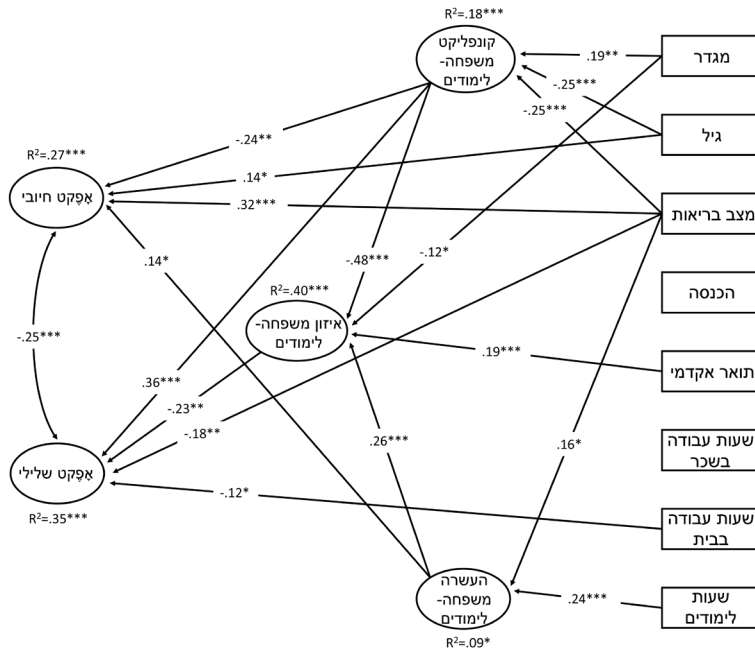
איור 3. מודל המחקר האמפירי: מערכת המשפחה-עבודה. משתני הרקע בטור מימין. חץ חד-כיווני לקשר רגרסיה, קשת דו-כיוונית למתאם דו-משתני, עיגול לגורם לטנטי, מרובע למשתנה נצפה

מערכת המשפחה-לימודים

טיב ההתאמה של המודל האמפירי למודל המשוער עונה על הדרישות המקובלות ($CFI=.971$, $TLI=.962$, $RMSEA=.044$, $Chi_Square=258.83$, $df=172$, $p<.001$, $SRMR=.032$). כלל משתני המחקר מסבירים 35% מהאֶפֶקט השלילי ו-27% מהאֶפֶקט החיובי של הרווחה הנפשית. אשר לקשרים בין המשתנים התלויים, קונפליקט התפקידים קשור בקשר שלילי לתחושת האיזון (אישוש השערה 1) ולאֶפֶקט החיובי של הרווחה הנפשית (אישוש השערה 2; ראו איור 4). כמו כן, ההעשרה קשורה בקשר חיובי לתחושת האיזון במערכת המשפחה-לימודים ($b=.26$, $p<.001$); אישוש השערה 3) ולאֶפֶקט החיובי של הרווחה הנפשית (אישוש חלקי של השערה 4).

מלבד ההשפעות הישירות, נמצאו כמה השפעות עקיפות בין המשתנים המסבירים למדדי הרווחה הנפשית (ראו טבלה 3 בנספח 2). כך, תחושת האיזון מתווכת בין קונפליקט

התפקידים ובין האָפֶקט השלילי ($\text{indirect}=0.11, p<.01$), וככל שעוצמת קונפליקט התפקידים גבוהה יותר, כך תחושת האיזון חלשה יותר וקשורה בתורה לאָפֶקט שלילי גבוה יותר (אישוש השערה 5). כמו כן, תחושת האיזון מתווכת בין ההעשרה ובין האָפֶקט השלילי ($\text{indirect}=-.06, p<.05$); ככל שההעשרה רבה יותר כך תחושת האיזון חזקה יותר, וככל שזו גבוהה יותר כך חלש יותר האָפֶקט השלילי של הרווחה הנפשית (אישוש השערה 6).

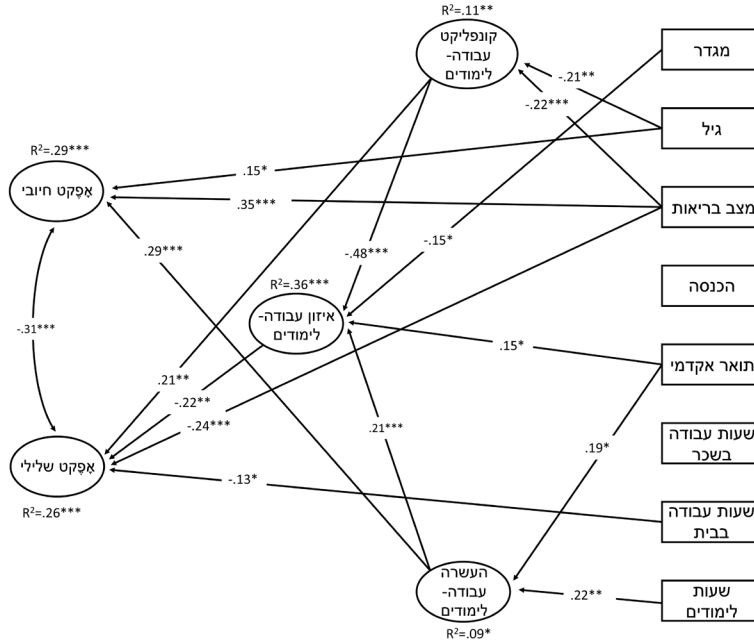
איור 4. מודל המחקר האמפירי: מערכת המשפחה-לימודים. משתני הרקע בטור מימין. חץ חד-כיווני לקשר רגרסיה, קשת דו-כיוונית למתאם דו-משתני, עיגול לגורם לטנטי, מרובע למשתנה נצפה

מערכת העבודה-לימודים

למודל האמפירי נמצאה התאמה טובה למודל המשוער ($I=.964, TLI=.953, RMSEA=.045$) כולל משתני המחקר מסבירים 26% מהאָפֶקט השלילי ו-29% מהאָפֶקט החיובי של הרווחה הנפשית.

קונפליקט התפקידים קשור בקשר שלילי לתחושת האיזון (אישוש השערה 1) ובקשר חיובי לאָפֶקט השלילי (אישוש חלקי של השערה 2). עוד נמצא כי תחושת ההעשרה קשורה בקשר חיובי לתחושת האיזון (אישוש השערה 3) ולאָפֶקט החיובי, וכי תחושת האיזון קשורה בקשר שלילי לאָפֶקט השלילי של הרווחה הנפשית (אישוש השערה 4; ראו איור 5). עוד נמצא במערכת העבודה-לימודים קשר עקיף בין קונפליקט התפקידים לאָפֶקט השלילי בתיווך של תחושת האיזון ($\text{indirect}=0.11, p<.01$). ככל שעוצמת קונפליקט התפקידים גבוהה יותר כך נחלשת תחושת האיזון, וככל שזו חלשה יותר כך גדל האָפֶקט השלילי (אישוש חלקי

של השערה 5; ראו טבלה 3). קשר עקיף נמצא גם בין ההעשרה לאפקט השלילי באמצעות תיווך של תחושת האיזון (indirect=-.06, p<.05). ככל שההעשרה רבה יותר כך מתחזקת תחושת האיזון, וככל שזו חזקה יותר כך קטן האפקט השלילי (אישוש השערה 7).

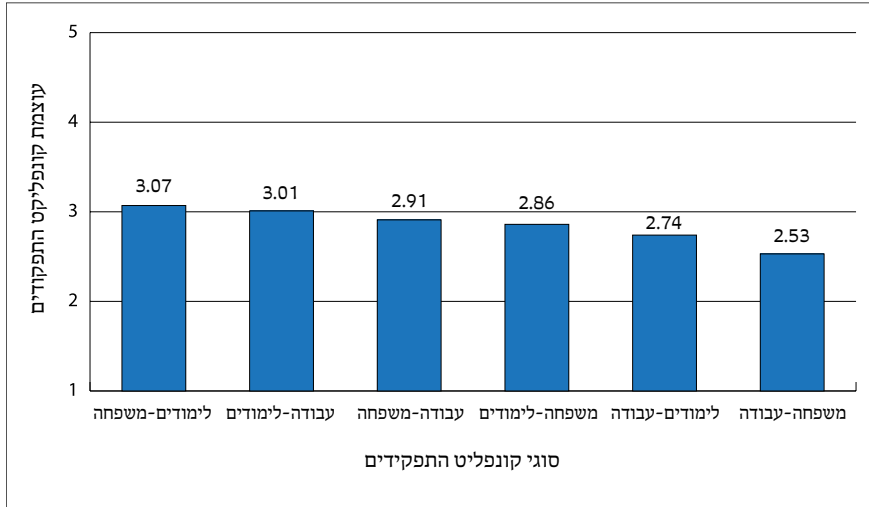
איור 5. מודל המחקר האמפירי: מערכת העבודה-לימודים משתני הרקע בטור מימין. חץ חד-כיווני לקשר רגרסיה, קשת דו-כיוונית למתאם דו-משתני, עיגול לגורם לטנטי, מרובע למשתנה נצפה

קונפליקט תפקידים, העשרה ואיזון: הבדלים בין המערכות ובין המגדרים

קונפליקט תפקידים

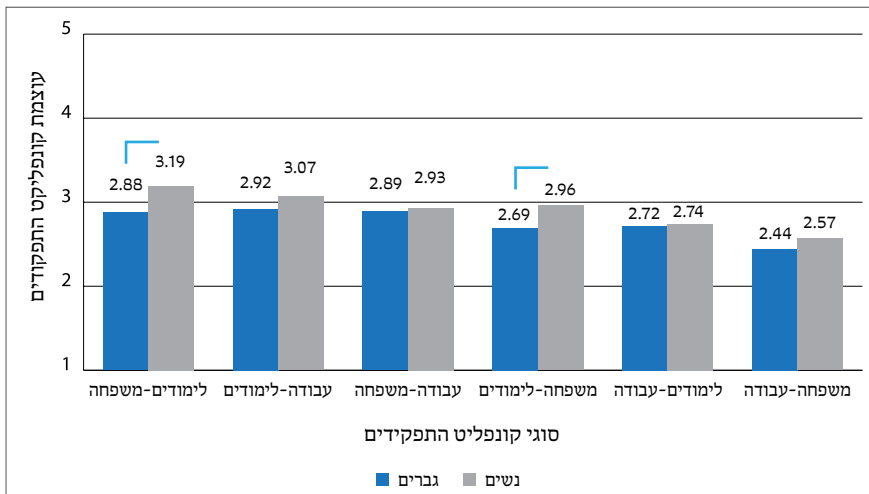
בכל אחת מהמערכות נבחנו שני סוגים של קונפליקט תפקידים: למשל, במערכת המשפחה-עבודה סוגי הקונפליקטים שנבחנו היו קונפליקט עבודה-משפחה וקונפליקט משפחה-עבודה. בסך הכול נבחנו שישה סוגי קונפליקטים בשלוש מערכות. כדי לבחון הבדלים בעוצמות של סוגי קונפליקט התפקידים על פי סוג הקונפליקט ועל פי מגדר, נערך ניתוח שונות דו-כיווני (2X6, סוג הקונפליקט X מגדר).

בניתוח זה נמצאו הבדלים מובהקים על פי סוג הקונפליקט (F(5,254)=33.23, p<.001, η²=.11) ועל פי מגדר (F(1, 254)=3.93, p<.05, η²=.02). כדי למצוא את מקור ההבדל בעוצמת קונפליקט התפקידים בין ששת הסוגים, נערך ניתוח המשך מסוג בונפרוני. ממוצעי הניתוח וההבדלים בין סוגי הקונפליקטים מוצגים באיור 6. נמצא כי עוצמת הקונפליקט לימודים-משפחה ועבודה-לימודים היא הגבוהה ביותר, ואילו העוצמה הנמוכה ביותר היא של הקונפליקט משפחה-עבודה ולימודים-עבודה.

איור 6. הבדלים בעוצמת קונפליקט התפקידים

באשר למגדר, נמצא כי בהשוואה לגברים, נשים חוות עוצמה גבוהה יותר של קונפליקט תפקידים כללי. כך, בקרב גברים עמדה עוצמת הקונפליקט הממוצעת על 2.76 (SD=2.44), ובקרב נשים על 2.92 (SD=2.57). כמו כן, נמצאה אינטראקציה מובהקת בין סוג הקונפליקט ובין מגדר (F(5, 254)=3.03, p<.01, η²=.012). ניתוח המשך מסוג בונפרוני העלה כי מקור האינטראקציה הוא בקונפליקט משפחה-לימודים ולימודים-משפחה, ונמצא כי נשים חוות את שני סוגי הקונפליקט האלה בעוצמות גבוהות יותר מגברים (ראו איור 7).

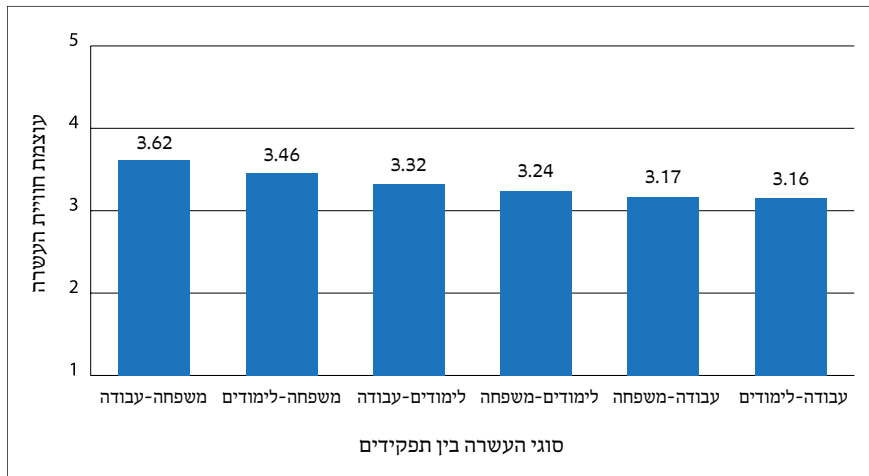
איור 7. הבדלים בעוצמת קונפליקט תפקידים על פי מגדר

הסימנים מעל העמודות מציינים את מקור האינטראקציה בין קונפליקט התפקידים ובין מגדר

העשרה בין תפקידים

בכל אחת מהמערכות נבחנו שני סוגים של העשרה בין תפקידים: למשל, במערכת המשפחה-עבודה נבחנו העשרה עבודה-משפחה והעשרה משפחה-עבודה. בסך הכול נבחנו שישה סוגים של העשרה בין תפקידים בשלוש המערכות. על מנת לבחון הבדלים בין סוגי ההעשרה והבדלים מגדריים נערך ניתוח שונות דו-כיווני (2X6), סוג הקונפליקט X מגדר).

בניתוח זה נמצאו הבדלים מובהקים בין סוגי ההעשרה ($F(5, 254)=7.97, p<.01, \eta^2=.08$). ניתוח המשך מסוג בונפרוני העלה כי חוויית ההעשרה החזקה ביותר היא בין תפקיד המשפחה לתפקיד העבודה, ואחריה ההעשרה בין תפקיד המשפחה לתפקיד הלימודים; חוויית ההעשרה החלשה ביותר נמצאה בין תפקיד העבודה לתפקיד הלימודים ובין תפקיד העבודה לתפקיד המשפחה (ראו איור 8). ואולם לא נמצאו הבדלים מובהקים בין המגדרים ולא נמצאה אינטראקציה בין סוג ההעשרה ובין מגדר.

איור 8. הבדלים בעוצמת חוויית ההעשרה

תחושת איזון בין התפקידים

תחושת האיזון נבחנה אף היא בשלוש המערכות: משפחה-עבודה, משפחה-לימודים ועבודה-לימודים. בניתוח שונות דו-כיווני של סוג תחושת האיזון ומגדר (2X3), סוג האיזון X מגדר) נמצאו הבדלים מובהקים בין המערכות בתחושת האיזון ($F(2, 254)=7.12, p<.001, \eta^2=.027$). ניתוח המשך מסוג בונפרוני העלה כי תחושת האיזון החלשה ביותר נמצאה במערכת המשפחה-לימודים ($M=3.24, SD=0.78$), והחזקה ביותר נמצאה במערכת משפחה-עבודה ($M=3.40, SD=0.82$) ועבודה-לימודים ($M=3.34, SD=0.80$). כמו כן נמצאו הבדלים מגדריים: נשים חוו תחושת איזון כללית חלשה יותר מגברים (גברים: $M=3.44, SD=0.83$; נשים: $M=3.20, SD=0.90$). אולם לא נמצאה אינטראקציה בין מגדר ובין סוג תחושת האיזון, ממצא המלמד על דמיון בין המינים בתחושת האיזון בכל שלוש המערכות.

דיון

מטרתו העיקרית של המחקר הייתה לבחון את הקשר בין חוויותיהם של הורים עובדים ולומדים, בממשק בין התפקידים שהם ממלאים במערכות השונות, ובין רווחה נפשית על שני מדדיה: אָפְקָט חיובי ואָפְקָט שלילי. כמו כן ביקש המחקר לבחון הבדלים בעוצמות של חוויות אלו בין שלוש המערכות ובין המגדרים.

הקשרים בין החוויות בממשק התפקידים ובין רווחה נפשית: כלל המערכות

במודל המחקר הכללי, המשקף שקלול של קונפליקט תפקידים, העשרה ואיזון בכל שלוש המערכות שנבחנו, רוב הקשרים שנמצאו בין המשתנים תאמו את המצופה. כך, כמו בממצאי מחקרים קודמים (Omar et al., 2015; Buda & Lenaghan, 2005), במודל הכללי נמצא כי קונפליקט התפקידים קשור בקשרים שליליים לתחושת האיזון (אישוש השערה 1) ולאָפְקָט החיובי, ובקשר חיובי לאָפְקָט השלילי של הרווחה הנפשית (אישוש השערה 2). כמו כן, כפי שנמצא במחקרים אחרים (Carlson et al., 2009), ההעשרה קשורה בקשר חיובי לתחושת האיזון (אישוש השערה 3) ולאָפְקָט החיובי, אך לא לאָפְקָט השלילי של הרווחה הנפשית (אישוש חלקי של השערה 4).

לעומת אישוש ההשערות בדבר הקשרים הישירים בין חוויותיהם של הורים עובדים ולומדים בשלוש המערכות ובין רווחה נפשית, הממצאים במודל הכללי אינם מאששים את ההשערות כי ימצאו קשרי תיווך וכי תחושת האיזון תתווך את הקשר בין קונפליקט תפקידים והעשרה ובין מדדי הרווחה הנפשית (דחיית השערות 5 ו-6). ואולם כאשר נבדקה כל אחת מהמערכות בנפרד, נמצאו קשרים אלו בחלקן.

לסיכום, אפשר לטעון כי במודל המחקר הכללי, המשקף את חוויות המשתתפים בכל שלוש המערכות, תרומת קונפליקט התפקידים להסבר הרווחה הנפשית רבה יותר מתרומתה של ההעשרה, שכן נמצא קשר בין קונפליקט התפקידים לשני מדדי הרווחה הנפשית (האָפְקָט החיובי והאָפְקָט השלילי), לעומת ההעשרה שנמצאה קשורה רק לאָפְקָט החיובי של הרווחה הנפשית. לפיכך אפשר להסיק כי בקרב הורים עובדים ולומדים סכנת הפגיעה ברווחה הנפשית, הטמונה בתחושה כללית של קונפליקט תפקידים, עולה על התרומה המיטיבה של העשרה כללית.

הקשרים בין החוויות בממשק התפקידים ובין רווחה נפשית: השוואה בין שלוש המערכות

מבדיקת נתיבי הקשר בין המשתנים המסבירים ובין מדדי הרווחה הנפשית בממשק שבין התפקידים בכל אחת מהמערכות בנפרד עולה דמיון מסוים ועולים גם הבדלים. הדמיון בנתיבי הקשר מלמד כי חלק מהתובנות שעלו במחקרים שנערכו לאורך שנים במערכת המשפחה-עבודה ניתנות ליישום גם בשתי המערכות האחרות, משפחה-לימודים ועבודה-לימודים. כך, כצפוי, נמצאו קשרים שליליים בין קונפליקט התפקידים לתחושת האיזון וקשרים חיוביים בין ההעשרה לתחושת האיזון. דמיון נוסף בין שלוש המערכות הוא הקשר

החיובי שנמצא בין קונפליקט התפקידים לאָפֶקט השלילי של הרווחה הנפשית. אשר להעשרה, נמצא כי בכל שלוש המערכות היא קשורה בקשר חיובי לאָפֶקט החיובי, אך אינה קשורה לאָפֶקט השלילי של הרווחה הנפשית. ממצא זה מלמד כי העשרה במערכות השונות מגבירה את הרגשות החיוביים אך אינה מצליחה להפחית את הרגשות השליליים שחווים הורים עובדים ולומדים, ולכן אפשר לטעון כי ההעשרה קשורה לרווחה הנפשית במידה חלקית בלבד.

ואולם לצד הדמיון קיימים גם הבדלים בין נתיבי הקשר בשלוש המערכות. הבולטים מביניהם נמצאו בקשר בין תחושת האיזון לרווחה הנפשית. כך, במערכות משפחה-לימודים ועבודה-לימודים נמצא כי ככל שתחושת האיזון נמוכה יותר, האָפֶקט השלילי עולה. אולם במערכת המשפחה-עבודה לא נמצא קשר בין תחושת האיזון ובין הרווחה הנפשית, על שני מדדיה. משמעות הממצא היא כי גם במקרים שבהם אין איזון במערכת המשפחה-עבודה, אין הדבר פוגע ברווחה הנפשית של משתתפי המחקר. את ההסבר לכך אפשר לתלות בהבדלים במאפייני התפקידים המייצגים, כאמור, את הסטטוסים של המשתתפים. התפקידים במערכת המשפחה-עבודה נגזרים מסטטוסים בולטים של הפרט - הורות ועבודה - ועל כן גם במקרה של חוסר איזון, המעיד על חוסר שביעות רצון מיחסי התפקידים במערכת זו, על מנת לשמר תפקידים אלו ומתוך הכרה בחשיבותם, מכילים המשתתפים את המצוקה, ומתוך כך אין הדבר פוגע ברווחתם הנפשית. ממצא זה נתמך גם על ידי מחקרים נוספים, המצביעים על כך שבתנאים מסוימים, למשל בחברות משפחתיות המתאפיינות בערכים קולקטיביסטיים, מצוקה הנחווית בעת מילוי תפקידים במשפחה ובעבודה אינה פוגעת בהכרח ברווחה הנפשית, משום שהפרט מוכן להקריב מעצמו לטובת המשפחה (Triandis, 2001).

הקשר בין משתני הרקע ובין החוויות במערכות השונות

תרומת משתנה הגיל בולטת ביציבותה בשלוש המערכות שנבחנו. נמצא כי הגיל מיטיב עם משתתפי ומשתתפות המחקר, וככל שגילם מבוגר יותר הם חווים בשלוש המערכות עוצמה נמוכה יותר של קונפליקט תפקידים והאָפֶקט החיובי עולה. הגיל המבוגר יותר של משתתפי המחקר עשוי להעיד גם על גיל מבוגר יותר של הילדים, וכפי שעולה מספרות המחקר, עיקר הלחץ בקרב הורים עובדים הוא כאשר הם מטופלים בילדים קטנים (Allen & Finkelstein, 2014). זאת ועוד, ייתכן שגיל מבוגר יחסית מעיד על התבססות כלכלית ועל ניסיון שנצבר במשך השנים - גורמים המסייעים להתמודדות עם לחצים הנובעים מהמערכות התובעניות. לפיכך, אין זה מפתיע כי ככל שהגיל עולה (בטווח הגילים של משתתפי המחקר) גם האָפֶקט החיובי עולה, וכי ממצא זה נתמך במחקרים נוספים שנערכו בישראל (קוליק, 2017). ואולם תמונת הראי של ממצא זה מובילה למסקנה כי הורים צעירים שעובדים ולומדים מהווים קבוצת סיכון, מכיוון שההשלכות של גילם הצעיר עלולות להביא אותם לחוות מצוקה ומתח במערכות השונות שבהן הם מתפקדים. דמיון נוסף בין שלוש המערכות נמצא בקשר בין מצב הבריאות לאָפֶקט החיובי. כך, ככל שהבריאות טובה יותר כך הרווחה הנפשית גבוהה יותר, כפי שמראים גם ממצאי מחקרים אחרים (ראו למשל Pressman et al., 2019). עוד מראים הממצאים כי משתתפי

המחקר הלומדים לימודים אקדמיים מתקדמים חווים תחושת איזון חזקה יותר בכל שלוש המערכות בהשוואה לזו שחווים אלו הלומדים לימודים אקדמיים בסיסיים. ייתכן כי סטודנטים הלומדים לימודים אקדמיים מתקדמים נהנים מהיתרון שמקנה הגיל המבוגר יותר, המסייע להם לחוות איזון בתפקידיהם בכל שלוש המערכות. הסבר אפשרי נוסף הוא הגמישות היחסית הקיימת בלימודים מתקדמים (ריכוז הלימודים ביום אחד או יומיים בשבוע ומספר קטן יחסית של שעות לימודים פרונטליים), אשר ככל הנראה מגבירה את תחושת האיזון בין התפקידים במערכות השונות. בניגוד למוסכמה המקובלת (Kikuchi et al., 2020), בכל המערכות נמצא כי מספר השעות המוקדשות לעבודות הבית מיטיב עם משתתפי המחקר ומפחית את האפקט השלילי. זאת ועוד, במערכת המשפחה-עבודה מספר שעות זה קשור לתחושת האיזון. ייתכן שהשעות שמשותפות המחקר מקדישים לבית ולילדים מספקות להם רגיעה מסוימת מהמרוץ למילוי תפקידי העבודה והלימודים, התובעניים והלא-גמישים. לבסוף, נמצא כי מספר השעות המוקדשות ללימודים קשור להעשרה בכל אחת משלוש המערכות שנבחנו. ממצא זה מצביע על חשיבות הלימודים על אף הקושי הכרוך במילוי שלל התפקידים.

הבדלים בחוויות המשתתפים על פי סוג מערכת ועל פי מגדר

מהממצאים עולה כי עוצמת קונפליקט התפקידים משפחה-עבודה ולימודים-עבודה היא בין הנמוכות ביותר. ממצא זה מצביע ככל הנראה על גמישות נמוכה של תפקיד העובד, ועל היעדר סובלנות של זירת העבודה להפרעות מצד המשפחה או הלימודים למהלך הפעילות השוטף. נראה כי בשל כך הורים עובדים ולומדים משמשים מעין שומרי סף לזירת העבודה ואינם מאפשרים לדרישות הלימודים והמשפחה להפריע להם בתחום זה, ומכיוון שדרישות זירת העבודה זוכות לקדימות על פני דרישות הזירות האחרות, עוצמתם של קונפליקטי התפקידים משפחה-עבודה ולימודים-עבודה נמוכה יחסית. עם זאת, נמצאו עוצמות גבוהות של קונפליקט תפקידים בין הלימודים למשפחה ובין העבודה ללימודים. יש להדגיש כי הקונפליקט לימודים-משפחה בולט בעוצמתו. ייתכן כי בקרב הורים עובדים ולומדים חלק מהלמידה היא למידה עצמית (שאופייה אינו פרונטלי) הנערכת בתחום המשפחה, המאופיין כשלעצמו בדרישות תובעניות, ולכן מגמה זו מעצימה את הקונפליקט בין הלימודים למשפחה. כמו כן, מכיוון שעל משתתפי המחקר לפרנס את משפחותיהם, ומתוך רצון לשמור על מקום עבודתם, הם נוהגים להיענות לדרישות העבודה גם במהלך יום הלימודים בקמפוס, למשל במענה למסרונים או לשיחות טלפון בנושאי עבודה כדבר שבשגרה, ולכן הם חווים עוצמה גבוהה יחסית של הקונפליקט עבודה-לימודים.

הרמה הגבוהה ביותר של איזון שחווים משתתפי המחקר נמצאה במערכות הקשורות לעבודה: משפחה-עבודה ועבודה-לימודים. נראה כי כדי לא לפגוע במקור הפרנסה, הורים עובדים ולומדים מקדישים מחשבה ומאמצים כדי להגן על תחום העבודה וליצור איזון בינה ובין התפקידים האחרים שהם ממלאים. יש לציין כי המשפחה נתפסת כתחום שתורמתו להעשרת תפקידי הלומד והעובד היא הגבוהה ביותר. כלומר, נראה כי משתתפי המחקר מעריכים שהמשפחה מקנה להם מיומנויות, מצב רוח טוב, אנרגיות חיוביות וכוחות, וכל אלה גם יחד מסייעים להם לתפקד טוב יותר בתחומי העבודה והלימודים.

אשר להבדלים מגדריים - בהשוואה לגברים, נשים חוות עוצמה גבוהה יותר של קונפליקט תפקידים כשהן נדרשות למלא בו־זמנית את התפקידים השונים (Byron, 2005). הדבר נכון במיוחד לגבי קונפליקט התפקידים משפחה-לימודים ולימודים-משפחה. נראה כי בשל המעמסה המוטלת על אימהות (קפלן וכרכבי סבאח, 2017), ועל מנת שלא לפגוע במקום פרנסתן, הן מנתבות את ההתמודדות עם דרישות המשפחה אל זירת הלימודים ולא אל זירת העבודה, שגמישותה מעטה יותר. ומנגד, עקב הגמישות הרבה יחסית של תחום המשפחה הן מאפשרות לדרישות הלימודים לזלוג לתוכן, ולעומת הגברים הן חוות עוצמה גבוהה יותר של הקונפליקט לימודים-משפחה, ובעקבותיו גם תחושת איזון כללית חלשה יותר. עם זאת, יש לציין כי בכלל התחומים שנבחנו לא נמצאו הבדלים מגדריים בחוויית ההעשרה - ממצא המלמד כי גברים ונשים מזהים באותה מידה מוקדי העצמה הנובעים מריבוי התפקידים שהם ממלאים.

מסקנות ותרומה תאורטית

אחת ממסקנות המחקר היא כי אופיים של התפקידים שהפרט ממלא, ושנבחנו במחקר זה, משליך על חווייתו במערכות השונות שבהן הוא ממלא תפקידים אלו. נראה שמערכת המשפחה-עבודה, שמבטאת תפקידים הנגזרים מסטטוסים בולטים ודיפוזיים המשקפים פונקציות חשובות בחיי הפרט (המשכיות ופרנסה), יוצרת בקרב משתתפי המחקר חוויה שונה מזו שהם חווים בשתי המערכות האחרות שנבחנו, שמעורב בהן תפקיד הלומד: מערכת המשפחה-לימודים ומערכת העבודה-לימודים. כך, נראה כי למרות התובענות של תפקידי ההורות והעבודה, עוצמתו של קונפליקט התפקידים במערכת המשפחה-עבודה נמוכה בהשוואה לעוצמת הקונפליקט בשתי המערכות האחרות, והיעדר איזון במערכת זו אינו פוגע בתחושת הרווחה הנפשית של המשתתפים. אם כן, יהיה נכון להסיק כי כאשר מדובר במערכת בולטת וחשובה לפרט כמו מערכת המשפחה-עבודה, הפרט מתגייס למלא את תפקידיו בה. מתוך כך, על אף הקושי, התגייסותו הנחרצת מפחיתה את תחושת המצוקה שהוא חווה במערכת זו ומונעת את פגיעתה של תחושת חוסר האיזון ברווחתו הנפשית. לעומת זאת, במערכות האחרות - אלה שבהן מעורב תפקיד הלומד - בשל האופי הוולונטרי של תפקיד זה, בשל היותו ארעי וזמני ובשל היותו נגזרת של סטטוס שאופיו עצמאי, הורים עובדים ולומדים אינם מתגוננים מספיק בפני חויית חוסר האיזון הנוצר בעת מילוי התפקידים. לפיכך, מכיוון שהם אינם נערכים די הצורך, יחסי התפקידים המשקפים מתח במערכות אלו נותנים יותר את אותותיהם על הרווחה הנפשית בהשוואה למערכת המשפחה-עבודה. בהמשך לכך אפשר להציע פיתוח תאורטי לגישות שעמדו בבסיסו של מחקר זה, שהצביעו - כל אחת בדרכה - על קשר בין יחסי תפקידים (קונפליקט תפקידים, העשרה ואיזון) ובין רווחה נפשית. ממצאי המחקר מצביעים על כך שתרומתם של יחסי התפקידים השונים להסבר הרווחה הנפשית אינה אחידה, אלא תלויה באופי התפקיד שהפרט ממלא.

אשר לתפקידי המגדר, ההבניה החברתית של תפקידי המגדר שלפיה נשים הן הנושאות בעול המשפחה מסבירה את המצוקה הרבה יותר שחוו המשתתפות במחקר לעומת המשתתפים, בקונפליקט התפקידים במערכות שבהן מעורב תפקיד ההורות (משפחה-

עבודה ומשפחה-לימודים). אפשר להסיק כי לא כל היחסים בין מערכות התפקידים השונות, כפי שעולה מהתאוריות שעמדו בבסיס המחקר, תורמים באותה מידה להסבר רווחתם הנפשית של משתתפי המחקר, הנקבעת על פי המאפיינים של התפקיד. מסקנה זו קוראת לפיתוח תאורטי רחב שיתייחס למאפייני התפקידים במערכות השונות כאל גורמים חשובים בקביעת טיב הקשר בין יחסי התפקידים (קונפליקט תפקידים, העשרה ואיזון) ובין רווחה נפשית.

מגבלות המחקר והמלצות למחקרי המשך

באופן כללי, מבחינת מאפייני רקע בסיסיים המדגם ייצג את כלל אוכלוסיית ההורים היהודים העובדים והלומדים בישראל. ואולם דגימת המחקר הייתה דגימת נוחות, המצמצמת את האפשרות להכליל ממנו לגבי כלל האוכלוסייה. מגבלה נוספת קשורה בכך שנתוני המחקר נאספו בקרב אבות ואימהות שאינם נשואים זה לזו או מנהלים משק בית משותף. כמו כן, יש לזכור כי מלבד שלושת התפקידים שבהם עסק מחקר זה (הורות, עבודה, לימודים), אנשים ממלאים תפקידים רבים נוספים (Kulik et al., 2015) שלא נבחנו במחקר, וייתכן שתפקידים אלו תורמים להסבר חוויותיהם של המשתתפים במערכות השונות שבהן הם מתפקדים. לבסוף, יש לזכור שמדגם המחקר כלל שיעור גבוה יחסית של נשים דתיות, ולא כלל משתתפים מהמגזר הערבי. במחקרים שיעסקו בסוגיות אלו בעתיד יש להביא בחשבון את המגבלות הללו.

תרומתו הייחודית של מחקר זה טמונה בבחינת הקשר בין תפקידי ההורות, העבודה והלימודים ובין רווחה נפשית. במחקרים עתידיים יש להעמיק בסוגיה ולהוסיף למודלים שפותחו במחקר זה תפקידים אחרים שנפוצים בעידן הנוכחי (למשל התנדבות או טיפול בהורים מבוגרים), כדי להבין טוב יותר את תרומת יחסי התפקידים השונים לרווחה הנפשית בקרב אוכלוסיית ההורים העובדים והלומדים בישראל.

המלצות יישומיות

מהממצאים אפשר לגזור המלצות ברמת המיקרו (הורים עובדים ולומדים), ברמת המזו (ארגוני עבודה) וברמת המקרו (שינויים נורמטיביים של תפקידי המגדר). ברמת המיקרו, בשל הקשר החיובי בין מספר השעות המוקדשות ללימודים ובין חוויית ההעשרה בכל שלוש המערכות, נראה כי אפשר להמליץ להורים עובדים החפצים בכך להשתלב בלימודים, למרות התובענות של תפקידי העבודה וההורות. עם זאת, כדי לשלב בהצלחה בין הדרישות התובעניות של שלוש המערכות יש לעודד פיתוח מימוניות התמודדות מתאימות – משימה הדורשת התבוננות פנימה וחיפוש שיטות ההולמות את סגנון החיים האישי והמשפחתי.

על פי הממצאים, האוכלוסייה הפגיעה היא אוכלוסיית האימהות הצעירות העובדות ולומדות, שחוות תחושת איזון חלשה יותר ועוצמה גבוהה יותר של קונפליקט תפקידים בהשוואה לאבות. בשל התרומה הפוטנציאלית של הלימודים למוביליות חברתית ותעסוקתית, בפרט עבור נשים, ברמת המזו על ארגוני עבודה ומוסדות אקדמיים להיות חשובים לצורכיהן של אימהות צעירות שעובדות ולומדות ולהקל עליהן בהתמודדותן. על

ארגוני עבודה להנהיג מדיניות ארגונית ידידותית למשפחה וללימודים. מוסדות אקדמיים יכולים להאריך את חופשת הלידה, להגמיש את הדרישות מנשים לאחר לידה (מבלי להוריד את הרמה האקדמית) ולהציע שירותים תומכים כגון מעונות יום בתוך הקמפוסים ושירותי שמרטפות בעת הרצאות, שיקלו על השילוב בין שלוש המערכות. ברמת המאקרו, יש לעודד ולקדם מודעות לתפיסה שוויונית של תפקידי המגדר במטרה להקל על נשים עובדות ולומדות למלא את שלושת התפקידים גם יחד, וכך לסייע לאבות ולאמהות כאחד ליהנות מפוטנציאל ההעשרה הטמון, על פי הממצאים, במילוי ב־זמני של תפקידי ההורות, העבודה והלימודים.

מקורות

- גור אפטר, יאיר. (2018). "אבא הולך לעיבוד" – עמדות כלפי פנייה לעזרה נפשית מקצועית בקרב אבות במעבר לאבהות: ניתוח משווה בין אבות הטרוסקסואליים לאבות הומוסקסואליים [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן].
- דונת, אורנה. (2011). ממני והלאה: הבחירה בחיים בלי ילדים בישראל. ידיעות ספרים והקיבוץ המאוחד.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2018). הכנסות והוצאות משק הבית: נתונים מסקר הוצאות משק הבית 2018 – סיכומים כלליים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2020). לקט נתונים לקראת יום האישה הבין-לאומי.
- פוקס, הדס, וגיל אפשטיין. (2019). שוק העבודה: מבט על. בתוך אבי וייס (עורך), דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות (עמ' 125-146). מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- קוליק, ליאת. (2017). תחושת קונפליקט תפקידים בין המשפחה לעבודה, מחולליה ותוצאותיה: מבט משווה בין שלבים שונים במעגל ההורות. חברה ורווחה, לז(4), 885-912.
- קפלן, עמית, ומהא כרכבי סבאח. (2017). עבודות שקופות בישראל: דוח מחקר למוסד לביטוח לאומי. מכון ון ליר ושוות – המרכז לקידום נשים בזירה הציבורית.
- שטייר, חיה, ואפרת הרצברג. (2013). נשים בשוק העבודה: השפעת ההשכלה על דפוסי התעסוקה ועל השכר (נייר מדיניות מס' 2013.08). מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- Adams, Gary A., Lynda A. King, & Daniel W. King. (1996). Relationships of job and family involvement, family social support, and work-family conflict with job and life satisfaction. *Journal of Applied Psychology*, 81(4), 411-420.
- Allen, Tammy D., & Lisa M. Finkelstein. (2014). Work-Family conflict among members of full-time dual-earner couples: An examination of family life stage, gender, and age. *Journal of Occupational Health Psychology*, 19(3), 376-384.
- Banchefsky, Sarah, & Bernadette Park. (2016). The "new father": Dynamic stereotypes of fathers. *Psychology of Men & Masculinity*, 17(1), 103-107.

- Beham, Barbara, Sonja Drobnič, Patrick Präg, Andreas Baierl, & Suzan Lewis. (2017). Work-to-Family enrichment and gender inequalities in eight European countries. *The International Journal of Human Resource Management*, 31(5), 589–610.
- Berger, Joseph, & M. Hamit Fişek. (2006). Diffuse status characteristics and the spread of status value: A formal theory. *American Journal of Sociology*, 111(4), 1038–1079.
- Buda, Richard, & Janet A. Lenaghan. (2005). Engagement in multiple roles: An investigation of the student–work relationship. *The Journal of Behavioral and Applied Management*, 6(3), 211–224.
- Byron, Kristin. (2005). A meta-analytic review of work–family conflict and its antecedents. *Journal of Vocational Behavior*, 67(2), 169–198.
- Carlson, Dawn S., Joseph G. Grzywacz, & Suzanne Zivnuska. (2009). Is work–family balance more than conflict and enrichment? *Human Relations*, 62(10), 1459–1486.
- Carlson, Dawn S., Michele K. Kacmar, Julie H. Wayne, & Joseph G. Grzywacz. (2006). Measuring the positive side of the work–family interface: Development and validation of a work–family enrichment scale. *Journal of Vocational Behavior*, 68(1), 131–164.
- Clark, Lee A., & David Watson. (1991). Tripartite model of anxiety and depression: psychometric evidence and taxonomic implications. *Journal of Abnormal Psychology*, 100(3), 316–336.
- Cooklin, Amanda R., Elizabeth Westrupp, Lyndall Strazdins, Rebecca Giallo, Andrej Martin, & Jan M. Nicholson. (2015). Mothers' work–family conflict and enrichment: Associations with parenting quality and couple relationship. *Child: Care, Health and Development*, 41(2), 266–277.
- Eagly, Alice H. (2013). *Sex differences in social behavior: A social-role interpretation*. Psychology Press.
- Enders, Craig, K. (2010). *Applied missing data analysis*. Guilford press.
- Fredrickson, Barbara L. (2004). The broaden-and-build theory of positive emotions. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B: Biological Sciences*, 359(1449), 1367–1377.
- Fredrickson, Barbara L., & Christine Branigan. (2005). Positive emotions broaden the scope of attention and thought-action repertoires. *Cognition & Emotion*, 19(3), 313–332.
- Fredrickson, Barbara L., & Thomas Joiner. (2002). Positive emotions trigger upward spirals toward emotional well-being. *Psychological Science*, 13(2), 172–175.

- Ghislieri, Chiara, Federica Emanuel, Monica Molino, Claudio G. Cortese, & Lara Colombo. (2017). New technologies smart, or harm work–family boundaries management? Gender differences in conflict and enrichment using the JD-R theory. *Frontiers in Psychology*, 8, 1070.
- Goode, William J. (1960). A theory of role strain. *American Sociological Review*, 25(4), 483–496.
- Greenhaus, Jeffrey H., & Gary N. Powell. (2006). When work and family are allies: A theory of work–family enrichment. *The Academy of Management Review*, 31(1), 72–92.
- Hobfoll, Stevan E. (2001). The influence of culture, community, and the nested-self in the stress process: Advancing conservation of resources theory. *Applied Psychology*, 50(3), 337–421.
- Home, Alice M. (1998). Predicting role conflict, overload and contagion in adult women university students with families and jobs. *Adult Education Quarterly*, 48(2), 85–97.
- Hughes, Everett C. (1945). Dilemmas and contradictions of status. *American Journal of Sociology*, 50(5), 353–359.
- Jaga, Ameeta, Jeffrey Bagraim, & Zahira Williams. (2013). Work-Family enrichment and psychological health. *SA Journal of Industrial Psychology*, 39(2), 1–10.
- Kikuchi, Hiroyuki, Yuko Odagiri, Yumiko Ohya, Yutaka Nakanishi, Teruichi Shimomitsu, Tores Theorell, & Shigeru Inoue. (2020). Association of overtime work hours with various stress responses in 59,021 Japanese workers: Retrospective cross-sectional study. *PloS One*, 15(3), e0229506.
- Kulik, Liat, Sagit Shilo-Levin, & Gabriel Liberman. (2015). Multiple roles, role satisfaction, and sense of meaning in life: An extended examination of role enrichment theory. *Journal of Career Assessment*, 23(1), 137–151.
- Lenaghan, Janet A., & Kaushik Sengupta. (2007). Role conflict, role balance and affect: A model of well-being of the working student. *Journal of Behavioral and Applied Management*, 9(1), 88–109.
- Linton, Ralph. (1936). *The study of man*. Appleton Century Crofts.
- Marks, Stephen R., & Shelley M. MacDermid. (1996). Multiple roles and the self: A theory of role balance. *Journal of Marriage and the Family*, 58(2), 417–432.
- McNall, Laurel A., Jessica M. Nicklin, & Aline D. Masuda. (2010). A meta-analytic review of the consequences associated with work–family enrichment. *Journal of Business and Psychology*, 25(3), 381–396.
- Netemeyer, Richard G., James S. Boles, & Robert McMurrian. (1996). Development and validation of work–family conflict and family–work conflict scales. *Journal of Applied Psychology*, 81(4), 400–410.

- OECD. (2016). *Measuring and assessing well-being in Israel*.
- Omar, Muhd K., Idaya H. Mohd, & Mohd S. Ariffin. (2015). Workload, role conflict and work-life balance among employees of an enforcement agency in Malaysia. *International Journal of Business, Economics and Law*, 8(2), 52–57.
- Pressman, Sarah D., Brooke N. Jenkins, & Judith T. Moskowitz. (2019). Positive affect and health: What do we know and where next should we go? *Annual Review of Psychology*, 70, 627–650.
- Rothbard, Nancy P. (2001). Enriching or depleting? The dynamics of engagement in work and family roles. *Administrative Science Quarterly*, 46(4), 655–684.
- Shockley, Kriste, M., & Neha Singla. (2011). Reconsidering work-family interactions and satisfaction: A meta-analysis. *Journal of Management*, 37(3), 861–886.
- Sieber, Sam D. (1974). Toward a theory of role accumulation. *American Sociological Review*, 39(4), 567–578.
- Strier, Roni. (2015). Fathers in Israel: Contextualizing images of fatherhood. In J. L. Roopnarine (ed.), *Fathers across cultures: The importance, roles, and diverse practices of dad* (pp. 350–367). Praeger
- Triandis, Harry C. (2001). Individualism-Collectivism and personality. *Journal of Personality*, 69(6), 907–924.
- Watson, David, Lee A. Clark, & Auke Tellegen. (1988). Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(6), 1063–1070.
- Williams, Joan. (2001). *Unbending gender: Why family and work conflict and what to do about it*. Oxford University Press.

נספח 1

מקדמי מודל מבני (structural equation model) מתוקננים עבור הקשרים הישירים
 בין משתני המחקר - מודל כללי (N=256)

אָפֶקְט חִיּוּבִי	אָפֶקְט שְׁלִילִי	אִיזוּן	הַעֲשֶׂרָה	קוֹנְפְּלִיקַט	
-0.06 (.07)	.01 (.06)	-.14* (.06)	.07 (.07)	.15* (.07)	מגדר
.13~ (.07)	-.05 (.07)	-.08 (.06)	.11 (.08)	-.24** (.07)	גיל
.30*** (.06)	-.17** (.06)	.05 (.06)	.15* (.07)	-.29*** (.06)	מצב בריאות
-.02 (.07)	.01 (.06)	-.04 (.06)	-.04 (.07)	-.11 (.07)	הכנסה
-.01 (.07)	.03 (.06)	.19*** (.06)	.16* (.07)	.04 (.07)	תואר אקדמי
.05 (.07)	-.08 (.07)	-.05 (.06)	-.02 (.08)	-.02 (.07)	שעות עבודה בשכר
.01 (.06)	-.12* (.06)	.07 (.06)	.02 (.07)	-.03 (.07)	שעות עבודת בית
.07 (.06)	-.09 (.06)	.002 (.06)	.23*** (.07)	-.03 (.07)	שעות לימודים
-.22** (.08)	.43*** (.08)	-.50*** (.06)	-.10 (.07)		קונפליקט בין תפקידים
.29*** (.07)	.03 (.07)	.21*** (.06)			העשרה בין תפקידים
-.01 (.08)	-.13 (.08)				איזון בין תפקידים
-.26*** (.07)					אָפֶקְט שְׁלִילִי
.32*** (.05)	.36*** (.06)	.40*** (.06)	.10* (.04)	.16*** (.04)	R ²

*p<.05 **p<.01 ***p<.001

הערות:

שגיאות התקן של מקדמי הרגרסיה בסוגריים.

הריבועים האפורים בלוח מייצגים מתאמים, קשר דו-כיווני בין שני משתנים.

נספח 2

טבלה 3. מקדמי מודל מבני (structural equation model) מתוקננים עבור הקשרים העקיפים בין קונפליקט תפקידים והעשרה ובין האפקט השלילי באמצעות תחושת האיזון במערכות השונות (N=256)

משתנה ב"ת	משתנה מתווך	משתנה תלוי	משתנה ב"ת ← מתווך	משתנה ב"ת ← מתווך	משתנה תלוי	משתנה תלוי	משתנה תלוי	משתנה תלוי
קונפליקט משפחה-לימודים	איזון לימודים-משפחה	קונפליקט משפחה-לימודים	אפקט שלילי	אפקט שלילי	אפקט שלילי	אפקט שלילי	אפקט שלילי	אפקט שלילי
העשרה-לימודים	איזון לימודים-משפחה	העשרה-לימודים	אפקט שלילי	אפקט שלילי	אפקט שלילי	אפקט שלילי	אפקט שלילי	אפקט שלילי
קונפליקט עבודה-לימודים	איזון עבודה-לימודים	קונפליקט עבודה-לימודים	אפקט שלילי	אפקט שלילי	אפקט שלילי	אפקט שלילי	אפקט שלילי	אפקט שלילי

*p<.05 **p<.01 ***p<.001

הערה:

שגיאות התקן של מקדמי הרגרסיה בסוגריים.

אי־שוויון מעמדי בבריאות ובתמותה בישראל: סקירה תאורטית ואמפירית

יצחק ששון, עתליה רגב*

תקציר. כמו במדינות אחרות, גם בישראל קיים קשר הדוק בין מעמד חברתי־כלכלי ובין בריאות, והוא הלך והתחזק בעשורים האחרונים. בעלי רמות גבוהות של השכלה והכנסה נהנים מבריאות פיזית וקוגניטיבית טובה יותר, משיעורי תחלואה נמוכים יותר ומתוחלת חיים גבוהה יותר. על אף חשיבותם של הפערים המעמדיים בבריאות ולמרות היותם זירה מרכזית של אי־שוויון חברתי, הנושא זכה לתשומת לב מועטה במחקר הסוציולוגי בישראל. על רקע זה בולט במיוחד היעדרן של תובנות סוציולוגיות חשובות לגבי אי־שוויון בבריאות, מקורותיו ודרכי ההתמודדות עימו מהשיח הציבורי והאקדמי. במאמר זה מוצגת סקירת הספרות התאורטית העוסקת בפערים המעמדיים בבריאות, ומודגשות שלוש גישות: תאוריית אורח החיים הבריא, תאוריית מהלך החיים ופרדיגמת הדחק הכרוני. לאחר מכן משורטטת תמונת מצב אמפירית של הפערים המעמדיים בבריאות ובתמותה בישראל, ומתוארות המגמות בפערים אלו בעשורים האחרונים. לבסוף, מתוך החיבור של שני אלה, מתוארים דפוסים ותהליכים ייחודיים לחברה הישראלית בהשוואה למתרחש בעולם, ומוצעים כיווני מחקר שיש בהם פוטנציאל רב למחקר המקומי על אי־שוויון בבריאות.

מילות מפתח: סוציולוגיה של הבריאות, אי־שוויון בבריאות ובתמותה, ריבוד חברתי, מעמד חברתי־כלכלי

מבוא

תוחלת החיים הגלובלית עלתה במידה ניכרת מאז המהפכה התעשייתית, תחילה במדינות המערב העשירות ולאחר מכן במדינות העניות, במיוחד בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה. במדינות רבות, ובהן ישראל, תוחלת החיים בלידה אף חצתה זה מכבר את רף 80 השנים לנשים ולגברים גם יחד (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2018). עם זאת, על אף השיפור המתמיד בבריאות האוכלוסייה, בעשורים האחרונים נצפית במדינות רבות מגמת התרחבות של הפערים החברתיים בבריאות ובתמותה. המעמד החברתי־כלכלי הפך למנבא בולט של אריכות ימים ושל בריאות. בעלי השכלה גבוהה, הכנסה גבוהה ומשלח

* פרופ' יצחק ששון, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה ומכון להקרן הזקנה, אוניברסיטת תל אביב
עתליה רגב, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

יד יוקרתי נהנים מתוחלת חיים גבוהה יותר, משיעורי תחלואה נמוכים יותר ומבריאות פיזית וקוגניטיבית טובה יותר בממוצע מבעלי מעמד חברתי-כלכלי נמוך (Crimmins et al., 2018; Hummer & Hernandez, 2013; Mackenbach et al., 2008; Martikainen et al., 2014). יתרה מזו, הקשר בין המעמד החברתי-כלכלי ובין בריאות ותמותה הולך ומתחזק במדינות רבות זה כמה עשורים (Mackenbach et al., 2015; Meara et al., 2008; Sasson, 2016). מגמה זו לא פסחה על ישראל והיא נצפית גם במדינות השוויוניות ביותר במערב הגלובלי, לרבות מדינות הרווחה הנורדיות (Mackenbach, 2012).

אחת התובנות החשובות ביותר בסוציולוגיה של הבריאות בעשורים האחרונים היא כי התרחבות הפערים המעמדיים בבריאות אינה מתרחשת על אף השיפור המתמיד בבריאות האוכלוסייה, אלא היא תוצר ישיר שלו. ככל שהשתפרה היכולת האנושית למנוע תחלואה ולטפל בה, כך התחזק הקשר בין מעמד חברתי-כלכלי ובין בריאות (Link & Phelan, 1995). הסיבה לכך היא שיכולת זו לעולם מתווכת על ידי סבך של קשרים חברתיים, כלכליים ופוליטיים שנוטים להיטיב עם אלו הנהנים מסטטוס חברתי גבוה ומגישה למשאבים חומריים, שמאפשרים סביבת מחיה בריאה יותר, ולמשאבים לא-חומריים – לרבות הון חברתי – שמקנים גישה למידע רפואי ולטכנולוגיות קליניות חדשות (Link et al., 2008). אף שפערים מעמדיים בבריאות אינם תופעה סוציולוגית חדשה, בעשורים האחרונים הם הלכו והתעצמו עקב שינויים באופי התחלואה מחד גיסא ועקב שינויים במדיניות בריאות הציבור מאידך גיסא. פרופיל התחלואה באוכלוסייה השתנה במרוצת השנים, ומחלות מידבקות ואקוטיות התחלפו בהדרגה במחלות כרוניות שאינן מידבקות (Omran, 1971). בארצות הברית, למשל, מחלות לב וסרטן גורמות לכמחצית ממקרי המוות כיום, לעומת פחות מחמישית ממקרי המוות בשנת 1900 (McCracken & Phillips, 2017). לעומת זאת, מחלות מידבקות וטפיליות, שגרמו לכשליש ממקרי המוות בראשית המאה ה-20, גורמות לפחות מ-5% מהם כיום. שינוי זה באופי התחלואה, המכונה "התמורה האפידמיולוגית" (epidemiological transition), גרר שינוי פרדיגמטי באופן ההתמודדות עם מחלות, והתפיסה שלפיה מטרתה העיקרית של הרפואה היא ריפוי המחלה התחלפה בתפיסה שיש לנהל את המחלה לאורך החיים (Frenk et al., 1991). למחלות כרוניות יש קשר הדוק לאורח החיים ולחשיפה ארוכת טווח לגורמי סיכון, ואלה העמיקו את הפערים בין מי שיכולים לבחור באורח חיים בריא ולעצב לעצמם סביבת מחיה בריאה ובין מי שאינם יכולים לעשות זאת.

לצד השינויים באופי התחלואה חלו שינויים נרחבים במדיניות בריאות הציבור. המאה ה-19 וראשיתה של המאה ה-20 אופיינו ביוזמות לשיפור התברואה ובריאות הציבור שהיטיבו עם כלל האוכלוסייה. לעומת זאת, משנות השמונים של המאה ה-20 ואילך המפנה הניאורליברלי במדיניות הבריאות נטה להדגיש את אחריות הפרט לבריאותו (Ayo, 2012). כתוצאה מכך, יוזמות ריכוזיות, כגון שיפור איכות מי השתייה ומבצעי חיסונים, פינו את מקומן לקמפיינים הסברתיים העוסקים בחשיבותם של פעילות גופנית, הקפדה על בדיקות רפואיות לאיתור מוקדם של מחלות, ותזונה נכונה. המשותף ליוזמות מהסוג האחרון, למשל סימון מוצרים על פי ערכם התזונתי, הוא שהן מותירות את הבחירה לפתחו של הפרט אך מתעלמות מיכולתם הדיפרנציאלית של יחידים וקבוצות לבחור באפשרות הבריאה גם אם ירצו בכך. לסיכומו של דבר, השינויים בדפוסיים אפידמיולוגיים ובמדיניות בריאות הציבור,

והתמורות שחלו ברפואה הקלינית, תרמו יחדיו להתעצמות הפערים החברתיים בבריאות ודווקא בעידן שבו חל שיפור חסר תקדים בבריאות האוכלוסייה (Navarro, 2009). בניגוד לתפיסה הרווחת בציבור ואף במקצועות הרפואה, אשר נוטה לטרמיניזם טכנולוגי ורואה בטכנולוגיה פְּנֵצָאָה לתחלואה ביולוגית ואף לבעיות חברתיות (Timmermans & Berg, 2003), המחקר הסוציולוגי מראה כי הפערים החברתיים-כלכליים בבריאות ילכו ויתעצמו ככל שתגבר שליטתנו בבריאות ובחולי (Link & Phelan, 2002). לכן חשוב להבין מניין נובעים פערים אלו וכיצד הם מתבטאים בישראל, שבה המחקר הסוציולוגי על אי־שוויון בבריאות מועט יחסית. מטרתו של מאמר זה היא לשרטט מפת דרכים להבנת הפערים החברתיים בבריאות בישראל, ובמיוחד פערים מבוססי מעמד חברתי-כלכלי! ראשית נדון באופיו של הקשר בין מעמד חברתי-כלכלי ובין בריאות ותמותה, ונסקור את הגישות התאורטיות העיקריות המסבירות פערים מעמדיים בבריאות. לאחר מכן נציג סקירה אמפירית של אי־שוויון בבריאות ובתמותה בישראל על בסיס מעמד חברתי (לרבות מאפיינים של השכלה, הכנסה ומקום מגורים). לבסוף, בפרק הדיון, נקשור את תופעת אי־שוויון בבריאות בישראל הן לתהליכי הריבוד הייחודיים לחברה הישראלית הן למגמות במדינות אחרות, נצביע על הלקונה במחקר בנושא זה בסוציולוגיה הישראלית, ונציע כיוונים למחקר עתידי.

הקשר בין מעמד חברתי-כלכלי לבריאות ולתמותה

כבר מראשיתה עסקה הסוציולוגיה בשאלת הפערים החברתיים בבריאות ובתמותה, אך עד למחצית השנייה של המאה ה־20 התרכזו מאמצים אלו בעיקר בתיאורים סטטיסטיים של התופעה, למשל תיעוד שיעורי התמותה בקרב המעמדות החברתיים השונים (Antonovsky, 2000; Whitehead, 1967). רק במחצית השנייה של המאה ה־20, וביתר שאת משנות השישים ואילך, התגבשו גישות תאורטיות כגון אפידמיולוגיה חברתית וכלכלה פוליטית של בריאות, אשר אתגרו את המודל הביורפואי לתחלואה והציעו תחתיו מודל חלופי, שראה בתנאים החברתיים גורם ישיר לתחלואה וכתוצאה מכך גם לאי־שוויון בבריאות (Krieger, 2001). ממצא בולט במחקר האמפירי מתקופה זו, שהתמקד בסוגיה המעמדית, הראה כי הקשר בין מעמד חברתי-כלכלי ובין בריאות ותמותה אינו דיכוטומי (עשירים לעומת עניים) אלא רציף. כלומר, ככל שעולים בסולם החברתי-כלכלי כך חל שיפור במצב הבריאות, או לחלופין כך יורד שיעור התמותה. מחקרים פורץ הדרך של אוולין קיטגאווה ופיליפ האוזר בארצות הברית מצא כי ב־1960 התקיים, אצל גברים ונשים כאחד, קשר רציף בתמותה על פי רמת השכלה, שלפיו הסיכון לתמותה יורד ככל שרמת ההשכלה עולה (Kitagawa & Hauser, 1968). מחקרים עדכניים מהשנים האחרונות הראו כי קשר זה אף התחזק בשלהי המאה ה־20 ובתחילת המאה ה־21 (Hayward et al., 2015).

1 על אף חשיבותם של מאפיינים חברתיים אחרים להבנת אי־שוויון בבריאות, כגון מגדר, גזע, אתניות או סטטוס אזרחי, מאמר זה אינו עוסק בהם. יש לציין כי מאפיינים אלו עשויים להצטלב עם מעמד חברתי-כלכלי וליצור "נטל כפול".

כמיטב המסורת, בשעה שהמחקר הסוציולוגי בארצות הברית השתמש בהשכלה בתור המאפיין העיקרי של המעמד החברתי, המחקר הבריטי השתמש לשם כך במשלחי יד. סדרת מחקרי Whitehall, שנערכו מסוף שנות השישים ואילך, עקבה אחר גברים בשירות הציבורי הבריטי והראתה כי סיכון התמותה ממחלת לב נטה לרדת בעקביות ככל שעולים בסולם הדרגות המקצועי (Marmot et al., 1978). חשיבותו של מחקר זה בכך שהתמקד במעמד הביניים הבריטי (קרי, ללא זנבות ההתפלגות המעמדית), ובכל זאת מצא פערים גדולים בין בעלי תפקידים בסטטוס שונה. כך למשל, הסיכון למות ממחלת לב כלילית היה גבוה פי ארבעה בדרגה הנמוכה ביותר בסולם התפקידים לעומת הסיכון בדרגה הגבוהה ביותר. רק חלק קטן מהפער הזה הוסבר על ידי הבדלים מעמדיים בגורמי סיכון ידועים כגון כולסטרול, עישון ויתר לחץ דם. ממצאים אלו שוחזרו מאז במדינות רבות נוספות (Elo, 2009), לרבות ישראל (Goldbourt et al., 2007), הן ביחס לממדים נוספים של מעמד חברתי-כלכלי הן ביחס למגוון היבטים של בריאות.

מחקרים אלו היו יריית הפתיחה לפרוגרמה מחקרית ענפה שהתפרשה על פני חמשת העשורים הבאים. במרכז הפרוגרמה ניצבו שלוש שאלות בסיסיות: מתי החל להיווצר הקשר בין מעמד חברתי-כלכלי לבריאות, והאם השתנה לאורך זמן? האם הקשר סיבתי? ואם הוא אכן סיבתי, מהם המכניזמים העומדים מאחוריו? קצרה היריעה מכדי לסקור את ספרות המחקר הנוגעת לכל אחת מהשאלות האלה, ולכן הפרק הבא יתמקד בשאלה השלישית לבדה. ובכל זאת נציין כי קשר זה אכן השתנה במרוצת השנים, לצידם של שינויים מקרו-חברתיים רבים, וכאמור הוא במגמת התחזקות במדינות רבות. מחקר שנערך בעת האחרונה בשוודיה אף הראה כי הקשר בין מעמד חברתי-כלכלי לתמותה לא התקיים במדינה זו כלל לפני 1950, וכי הוא נוצר רק לאחר מכן (Bengtsson et al., 2020).

סוגיית הסיבתיות מורכבת יותר ועדיין שנויה במחלוקת. להסבר הסיבתי יש כמה חלופות (Goldman, 2001). ראשית, המתאם בין מעמד לבריאות עשוי לנבוע מסיבתיות הפוכה (reverse causation) – כלומר, אנשים שבריאותם לקויה נוטים לרדת בסולם המעמדי, או שהניעות המעמדית שלהם מוגבלת מכיוון שמצבם הבריאותי מקשה עליהם לרכוש השכלה או משלח יד, ולכן גם הכנסתם נמוכה. שנית, הקשר בין מעמד לבריאות עשוי לנבוע מגורם שלישי שיש לו מתאם לשניהם (spurious correlation). למשל, תכונות אישיותיות כגון אינטליגנציה ויכולת דחיית סיפוקים עשויות להסביר הן הישגים אקדמיים או הצלחה מקצועית, הן אורח חיים בריא. מחקרים רבים ניסו לענות על שאלת הסיבתיות באסטרטגיות שונות. לדוגמה, מחקר אורך שנערך בבריטניה מצא קשר חיובי בין הכנסה קבועה ובין בריאות גם לאחר פיקוח על מצב בריאותי קודם (Benzeval & Judge, 2001), ובכך שלל את טענת הסיבתיות הפוכה כגורם יחיד לקשר. מחקר אחר השתמש בניסוי טבעי (natural experiment) ובחן כיצד השינוי בחוק חינוך חובה במדינות שונות בארצות הברית השפיע על שיעור התמותה בקרב שנתוני לידה סמוכים, לפני ואחרי כניסת החוק לתוקף (Lleras-Muney, 2005). מחקר זה מצא אישור להסבר הסיבתי והראה כי קיימת השפעה ניכרת של ההשכלה על תוחלת החיים – עלייה של שנת השכלה אחת תרמה לעלייה של 1.7 שנים בתוחלת החיים בגיל 35. עם זאת, מדובר היה ברמות השכלה נמוכות יחסית והקשר אינו בהכרח ליניארי, כך ששנות השכלה נוספות כגון השכלה אקדמית עשויות שלא להיתרגם לעלייה דומה בתוחלת החיים. אסטרטגיה שלישית עשתה שימוש

במחקר תאומים. מחקר שנערך בדנמרק בקרב כ-5,000 תאומים זהים דווקא לא מצא קשר בין השכלה ובין סיכון לאשפוז או תמותה (Behrman et al., 2011), אך השונות בשנות ההשכלה בין התאומים הזהים הייתה קטנה יחסית (מעל מחציתם היו בעלי מספר זהה של שנות השכלה, והפער הממוצע עמד על כשנה וחצי בלבד). בסיכום מחקרים אלו ואחרים עולה כי סביר שהקשר בין מעמד לבריאות סיבתי לפחות בחלקו. הפרק הבא סוקר את המכניזמים העיקריים להסבר הקשר הסיבתי.

גישות סוציולוגיות להסבר פערים חברתיים בבריאות

הקשר בין מעמד חברתי-כלכלי ובין בריאות ותמותה הוא למעשה רב-סיבתי, מכיוון שהוא מונע ממגוון הבדלים מעמדיים הן בנסיבות החיים הן באורח החיים. הבדלים אלו מעצבים את החשיפה לגורמי סיכון בריאותיים הנפרשת על פני שנים רבות, ותוצאותיה מתבטאות לעיתים רק בשלב מאוחר של החיים ואף לעת זקנה. כלומר, אי-שוויון בבריאות בהווה אינו נעוץ בהכרח בפערים החברתיים כיום, אלא הוא תוצר של תהליכים ארוכי טווח (Ben-Shlomo & Kuh, 2002). נוסף על כך, אנו נדרשים להסביר כיצד אותם תהליכים חברתיים "חודרים תחת העור" ובאים לידי ביטוי פיזיולוגי (McEwen, 2012). מגוון גישות תאורטיות מבקשות להסביר את הפערים החברתיים בבריאות, ומתוכן נעסוק כאן בשלוש גישות המתמקדות במכניזמים שקושרים בין ריבוד חברתי ובין תחלואה ותמותה:

1. תאוריית אורח החיים הבריא (health lifestyle theory), העוסקת במתח שבין מבנה חברתי ובין סוכנות שינוי חברתי (structure vs. agency) בעיצוב התנהגויות מקדמות בריאות;
2. תאוריית מהלך החיים (life course theory), המדגישה את החשיבות של פרספקטיבת הזמן ותהליכי יתרון וחיסרון מצטבר בחשיפה לגורמי סיכון בריאותיים, פיזיים או חברתיים;
3. פרדיגמת הדחק הכרוני (chronic stress paradigm), העוסקת בנתיבים הפסיכו-חברתיים שדרכם החברתי מחלחל לפיזיולוגי.

חשוב לציין כי שלוש הגישות אינן מנוגדות זו לזו אלא משלימות זו את זו.

תאוריית אורח החיים הבריא

התמורה האפידמיולוגית, המאופיינת בהתארכות תוחלת החיים לצד עלייה בשכיחות המחלות הכרוניות, העלתה את חשיבותו של אורח החיים לשמירה על הבריאות (Rogers & Hackenberg, 1987). מחלות כרוניות, בניגוד לרבות מן המחלות המידבקות, משקפות פעמים רבות חשיפה מצטברת וארוכת טווח לגורמי סיכון שונים. מכיוון שגורמי הסיכון אף הם תלויים בסגנון החיים, שיש לו קשר הדוק למעמד החברתי, התחזק הקשר שבין מעמד חברתי-כלכלי ובין בריאות. בשלהי המאה ה-20 הקפדה על אורח חיים בריא אף הפכה לצייווי מוסרי בקרב החברה המערבית, ובפרט בקרב המעמד הבינוני-גבוה, שיש לו הפנאי והמשאבים הדרושים לכך (Conrad, 1994; Leichter, 2003). כל אלה גם יחד תרמו

להיווצרות הבדלים מעמדיים בולטים בהתנהגויות מקדמות בריאות (health behaviors), לרבות הימנעות מעישון ומצריכה מופרזת של אלכוהול, פעילות גופנית, תזונה בריאה, הימנעות מסיכונים והקפדה על בדיקות רפואיות מניעתיות (Pampel et al., 2010), שבתורם תרמו לפערים מעמדיים בבריאות ובתמותה.

שאלות סוציולוגיות חשובות הן מדוע מעמדות חברתיים נבדלים זה מזה בהתנהגויות מקדמות בריאות, והאם דפוסי התנהגות אלו מתקבצים לכדי "סגנון חיים" קוהרנטי. מחקרים רבים הראו כי קיים מתאם חיובי בין מעמד ובין התנהגויות מקדמות בריאות, קרי, ככל ששורדים בסולם המעמדי כך ההתנהגויות הלא בריאות נעשות שכיחות יותר. אך בשנים האחרונות נמצא גם שהתנהגויות לא בריאות (כגון עישון, צריכת אלכוהול מופרזת או אורח חיים יושבני) נוטות להתקבץ יחדיו בקרב המעמד הנמוך (Skalamera & Hummer, 2016). לעיתים נהוג לתלות דפוסי התנהגות אלו בחוסר מודעות של בני המעמד הנמוך להשלכות הבריאותיות של סגנון חייהם. אך הפתרון אינו נעוץ רק בקמפינים הציבוריים להעלאת המודעות. לדוגמה, סקרים שנערכו בארצות הברית בסוף המאה ה-20 הראו כי יותר מ-90% מהאמריקנים מסכימים עם הטענה שעישון סיגריות גורם לסרטן ריאות, ובכלל זה כ-87% מקרב מי שאינם בוגרי תיכון, ובכל זאת שיעור המעשנים בקרב האחרונים עמד על כ-32%, לעומת 15% בלבד בקרב בעלי השכלה אקדמית (Link, 2008). לכן את ההבדלים המעמדיים בהתנהגות אי-אפשר לתלות בהיעדר מודעות לנזקי העישון בלבד. מדוע אפוא יש הבדלים מעמדיים באורח החיים הבריאי?

בניסיון לענות על שאלה זו הציע הסוציולוג ויליאם קוקרהאם תאוריה מקיפה של אורח החיים הבריאי (Cockerham, 2005). כמו מקס ובר ופייר בורדייה, גם קוקרהאם רואה בהבדלים מעמדיים באורח החיים, ובפרט בהקשר של התנהגויות מקדמות בריאות, תוצר של דיפרנציאציה בין קבוצות סטטוס. על כן התנהגות כזו או אחרת אינה תוצר של בחירה אישית בלבד אלא היא גם תוצר של נסיבות החיים (ובהן מיקום מעמדי), של תהליכי סוציאליזציה, ושל ההביטוס שנרכש כתוצאה מכל אלה גם יחד. עם זאת, המודל של קוקרהאם מכיר ביכולתו של הפרט לפעול באופן רפלקטיבי וביקורתי המנוגד למבנה החברתי ולהביטוס. עבור קוקרהאם, פעולה זו אינה רציונלית ביסודה כי אם פרשנית. כך למשל, נשים קנדיות בעלות הכנסה נמוכה הסבירו את חוסר יכולתן להפסיק לעשן – אף שהיו מודעות לסיכונים הבריאותיים הכרוכים בכך – בטענה שהעישון מהווה עבורן אמצעי להפגת מתחים בעבודה ובמשפחה, ומשמש זרז להתערות בסביבתן החברתית (Stewart et al., 2011). כלומר, אימוץ התנהגות מזיקה לבריאות הוא תוצר של נסיבות החיים בשילוב תסריט חברתי מקובל במעגל החברתי. ובכל זאת, לא כל הנשים הנתונות בנסיבות דומות יאמצו את אותה התנהגות. התאוריה של קוקרהאם גם מסייעת להבין מדוע אין לבחון כל התנהגות בפני עצמה בלבד, אלא לבחון סט של התנהגויות מקדמות בריאות כמכלול המהווה סגנון חיים. מכיוון שסגנונות חיים הם תוצר של כורח ונסיבות, נוסף על בחירה אישית, הם ייטו להיות דומים, אך לא זהים, בקרב מעמדות וקבוצות אוכלוסייה.

הבדלים באורח החיים הם חלק חשוב מהסבר אי-השוויון המעמדי בבריאות, אך הם אינם מספקים הסבר שלם לתופעה. למעשה, הבדלים בדפוסי התנהגות מסבירים כרבע עד 40% בלבד מהפערים המעמדיים בתמותה בארצות הברית ובאירופה (Mehta et al., 2015; Petrovic et al., 2018), וכוח ההסבר שלהם קטן משמעותית עם הגיל (Shaw et al., 2014).

לכן נדרשת מסגרת תאורטית מקיפה שאינה תולה פערים אלו בהבדלים התנהגותיים בלבד.

גישת מהלך החיים ותהליכי יתרון וחסרון מצטבר

גישת מהלך החיים מדגישה את חשיבותם המצטברת של מנגנונים ביולוגיים, התנהגותיים ופסיכו-חברתיים לאורך החיים ואת השלכותיהם על בריאות הפרט (Ben-Shlomo & Kuh, 2002). ההתמקדות בציר הזמן קושרת בין התפתחותן של מערכות פיזיולוגיות וביולוגיות ובין האטיולוגיה של מחלות, לרבות גורמי סיכון חברתיים והתנהגותיים, ומתוך כך היא מקנה הבנה טובה יותר של מנגנוני ההיווצרות של אי-השוויון בבריאות. גישה זו עוסקת בפרט באופן שבו חשיפה לגורמי סיכון בתקופה קריטית או רגישה, למשל בפרק זמן מוגבל של התפתחות מואצת (הגיל הרך, גיל ההתבגרות), עלולה לגרום להשפעה שלילית מתמשכת על המבנה או התפקוד של רקמות ומערכות בגוף. חשיפה כזאת במהלך תקופה קריטית טוביל לנזק בלתי הפיך ולפגיעות נוספת לגורמי סיכון עתידיים, ואילו חשיפה דומה בתקופה רגישה ניתנת לתיקון אף מחוץ לחלון זמן זה. לדוגמה, תינוקות שנולדו בהולנד בסמוך לכיבוש הנאצי סבלו ממשקל לידה נמוך עקב הרעב הקיצוני ששרר באותה תקופה, וכתוצאה מחסך התפתחותי זה הראו שיעורים גבוהים של מחלות לב ואי-סבילות לגלוקוז בעשור השישי של חייהם (Roseboom et al., 2006). באופן דומה, מחקרים בארצות הברית הראו קשר שלילי בין המעמד החברתי-כלכלי ותנאי החיים בילדות ובין שיעורי התמותה בגיל מבוגר (Hayward & Gorman, 2004; Preston et al., 1998), גם כאשר מפקחים על המעמד החברתי-כלכלי בבגרות (Montez & Hayward, 2014). כלומר, נמצא כי לתנאים החברתיים-כלכליים בשנות החיים המוקדמות יש השפעה ארוכת טווח על הבריאות.

חשיבותה של גישה זו בכך שהיא אינה תולה את הפערים החברתיים בבריאות באי-שוויון חברתי-כלכלי בהווה, אלא מפנה את מבטנו לנסיבות החיים המשתנות לאורך שנים ואף עשורים, וכן לתזמון התרחשותם של אירועי חיים משמעותיים. לדוגמה, מות בן או בת הזוג הוא אירוע טראומטי בכל עת בחיים ויש לו השפעה שלילית על הבריאות הפיזית והנפשית (Liu & Umberson, 2008). אך בניגוד לאובדן בן או בת זוג בגיל מבוגר, המלווה בתקופת הסתגלות ושיבה למצב הבריאות הנפשית הקודם בתוך שנים אחדות, לחוויית אובדן דומה בגיל צעיר יש השפעה ארוכת טווח (Sasson & Umberson, 2014). מכיוון שהשכיחות והתזמון של משברים מסוג זה ואחרים במהלך החיים נבדלים בין המעמדות החברתיים, וכמוהם גם החשיפה המצטברת לעוני ולמחסור מילדות, הם תורמים לאי-השוויון בבריאות.

גישת מהלך החיים אף משתלבת היטב עם תאוריות סוציולוגיות מוקדמות של תהליכי היווצרות אי-שוויון לאורך זמן. תאוריית היתרון המצטבר של רוברט מרטון, אף שעסקה במקורה בתהליכי ריבוד בקריירה של מדענים, משמשת זה מכבר להסבר תהליכי ריבוד שונים (DiPrete & Eirich, 2006). התובנה הבסיסית של מרטון הייתה כי יתרון שמושג בשלב מוקדם יחסית בקריירה או בחיים, אף אם הוא מקרי, מגדיל את סיכויי ההצלחה העתידיים (Merton, 1968). כך למשל, זכייה במלגה או בפרס יוקרתי בשלב מוקדם בקריירה המדעית "מסמנת" את החוקרת ומקלה על זכיית בפרסים ובמענקי מחקר נוספים בהמשך הקריירה,

על מציאת משרה קבועה המקנה תנאים אופטימליים למחקר, וכך הלאה. כל אלה מגדילים עוד יותר את סיכויי ההצלחה העתידית. כלומר, באופן דומה למנגנון ריבית דריבית, הנושא תשואה הן על הקרן הן על הריבית המצטברת, כך מנגנוני יתרון מצטבר יוצרים פער שהולך וגדל אקספוננציאלית עם הזמן.² לכן זכייה באותו פרס יוקרתי בשלב מאוחר של הקריירה תגרור תשואה מצטברת נמוכה במידה ניכרת. בשינוי קל, אפשר להחיל היגיון זה גם על תהליכי ריבוד ואישוויון בבריאות (Dannefer, 2003). בניגוד לטובין כמו כסף או יוקרה, הנוטים לגדול עם הזמן, הבריאות נוטה (בממוצע) לפחות וסיכון התמותה נוטה לעלות ככל שמזדקנים. על כן, נוח יותר לבחון את היווצרות אישוויון בבריאות כתהליך של חיסרון מצטבר, שבו קצב הפגיעה בבריאות הפיזית או הקוגניטיבית מואץ בקרב אוכלוסיות מסוימות.

גם כאן אפשר לנסח מנגנונים שונים (ולעיתים חופפים) של חיסרון מצטבר (Hatch, 2005). מנגנון אחד הוא חשיפה מתמשכת לגורם סיכון, לרבות גורמים חברתיים והתנהגותיים כגון עוני או עישון, שיש להם השפעה שלילית על הבריאות. ככל שמשך החשיפה לגורם הסיכון מתארך, כך יגדל הפער בבריאות בין מי שחשופים לגורם הסיכון ובין מי שאינם חשופים לו. מנגנון שני הוא התרחשות של אירועי חיים משמעותיים שעלולים להסיט את החיים ממסלולם ולגרור פגיעה מתמשכת בבריאות – למשל פגיעה או מחלה בגיל צעיר, המותירים פגיעה מתמשכת בתפקוד או בבריאות ומגדילים סיכונים בריאותיים נוספים. לעיתים ייתכנו כמה אירועים שאינם תלויים זה בזה, כגון יציאה כפויה ממעגל העבודה במקביל לאובדן הורה, שאף שהם אינם קשורים זה לזה במישורן הם מצויים בשכיחות גבוהה יותר בקרב המעמד הנמוך.

המשותף לגישת מהלך החיים ולתאוריית החיסרון המצטבר הוא שתאוריות אלו תולדות את הפערים חברתיים בבריאות, וכן את המגמות בפערים אלו, בתהליכים ארוכי טווח שראשיתם בעבר. גישה זו מנוגדת לתפיסה הרווחת בציבור, ולעיתים אף בשיח הפוליטי, התולה את אישוויון בבריאות בבעיות בהקצאת משאבים למערכת הבריאות בהווה (Bambra et al., 2005; Marmot et al., 2008). אף שהרפואה הקלינית ונגישותה חשובות לטיפול בבעיות בריאותיות לאחר שאלה נוצרו, הפערים חברתיים בבריאות מונעים ברובם מהבדלים מעמדיים בפרופיל התחלואה (אילו מחלות שכיחות יותר) ובסיכון לפי גיל (מתי הן מתפרצות). הגישות הסוציולוגיות גם אינן חופפות לחלוטין לתחומי בריאות הציבור מכיוון שהן אינן עוסקות ברפואה מונעת בלבד. נוסף על חשיבותם של גורמי הסיכון המידיים הן מדגישות גם את חשיבותם של מבנים חברתיים ופוליטיים להבנת אישוויון בבריאות.³ כך למשל, רפואה מונעת תשים לעצמה למטרה להפחית את שיעור המעשנים בחברה, והיא עשויה אף להכיר בכך ששיעור המעשנים גבוה יותר בקרב אוכלוסיות חלשות ולהתאים להן תוכניות התערבות ייחודיות. גישת מהלך החיים, לעומת

2 יש לציין כי מאז מרטון הוצעו ניסוחים מתמטיים שונים לתהליכי יתרון מצטבר, אך בניסוחם המחמיר נשמר העיקרון שקצב הגידול במשתנה התלוי הוא פונקציה של המשתנה התלוי עצמו, ושיתרון או חיסרון קטן בשלב מוקדם הופך ליתרון או חיסרון גדול בהמשך (DiPrete & Eirich, 2006).

3 על ההבחנה בין אפידמיולוגיה חברתית לסוציולוגיה אפידמיולוגית ראו Link, 2008.

זאת, תראה בחשיפה ממושכת לעוני ולמצוקה כלכלית גורם בסיסי לאי-השוויון בבריאות, המתווך בין היתר על ידי שיעורי עישון גבוהים יותר באוכלוסייה זו. עם זאת, יש לציין כי מבקרי גישת מהלך החיים טענו כי היא מדגישה יתר על המידה את מידת חשיבותם של מאפייני הפרט בהסבר של אי-השוויון בבריאות, לעיתים על חשבון הסברים מבניים הנוגעים למאפיינים של משטרי רווחה ולמדיניות חברתית (Corna, 2013).

הבדלים התנהגותיים מספקים כאמור הסבר חלקי לאי-השוויון בבריאות, גם כאשר צופים בהם מפרספקטיבת הזמן. נדבך חשוב נוסף בפאזל, שמספקת התאוריה השלישית, עונה על נקודה זו בדיוק – כיצד תהליכים חברתיים מיתרגמים במישרין להבדלים פיזיולוגיים ובריאותיים בין פרטים וקבוצות חברתיות.

פרדיגמת הדחק הכרוני

פרדיגמת הדחק הכרוני החלה להתגבש בשנות החמישים של המאה ה-20, תחילה בניסויים על חיות מעבדה ואחר כך במחקר תצפיתי באוכלוסיות אנושיות. פרדיגמה זו קושרת בין חשיפה למצבי דחק ובין בריאות (Thoits, 2010). דחק הוא תגובה של עוררות פיזיולוגית ורגשית למצבים סביבתיים וחברתיים מזיקים או מסוכנים, המחייבים את הפרט להתמודד עימם ולהתאים אליהם את התנהגותו. כאשר החשיפה לדחק אקוטית או מתמשכת, ההתמודדות מכלה משאבים נפשיים ופיזיים ומתוך כך היא מגדילה את הסיכון למחלה, לפגיעה או למצוקה נפשית. בקרב חיות מעבדה נבחנה ההשפעה של גורמי דחק בסיסיים כגון חשיפה לטמפרטורות קיצון, חסך במים ובמזון, שהות ממושכת בתנאי שבי או בידוד, חוסר שינה, חשיפה לרעש ועוד. באוכלוסיות אנושיות, לעומת זאת, התמקד המחקר התצפיתי בגורמי דחק מורכבים יותר כגון חשיפה ממושכת לעוני ולמחסור, למערכת יחסים מתוחות ולאירועי חיים שליליים או טראומטיים. השאלה המרכזית שעזמה נדרשה הפרדיגמה להתמודד הייתה כיצד הסביבה החברתית "חודרת תחת העור", קרי כיצד קונפליקטים ומתחים בחיי היומיום מתורגמים למצבים מנטליים שבתורם משפיעים על הפיזיולוגיה ועל תפקוד הגוף.

מחקרים רבים עסקו בזיהוי המנגנונים הפסיכו-חברתיים שדרכם אפקט זה מתבטא, ובפרט בתהליך האֶלוֹסְטָזִיס, שתפקידו לווסת את התפקוד הפיזיולוגי בתנאי סביבה משתנים, לרבות מצבי דחק (McEwen, 1998). בתהליך זה מעורבות מערכת העצבים האוטונומית, המערכת האנדוקרינית-מטבולית, מערכת החיסון והמערכת הרגשית, הפועלות יחדיו כדי להגן על הגוף מפני שינויים חיצוניים ופנימיים במטרה להביאו לכדי יציבות. מחיר ההתמודדות עם דחק כרוני עשוי להיות אפוא עומס אלוסטטי – שחיקה ובליה גופנית הנובעות מפעילות יתר או מפעילות חסר כרונית של המערכות שתוארו לעיל. מצב זה עלול לגרום לפגיעה במערכת החיסונית, להפרשה מוגברת של קורטיזול ואדרנלין ולעלייה ברמות האינסולין והכולסטרול בגוף, וכתוצאה מכך הוא עלול להגביר את הסיכון למחלות לב, לסוכרת, לירידה בצפיפות העצם ולתהליכים דלקתיים (Guidi et al., 2021).

פרדיגמת הדחק הכרוני אינה רק החוליה המקשרת בין הסביבה החברתית ובין מצבים בריאותיים, אלא היא גם עשויה להסביר חלק מהפערים החברתיים בבריאות (Szanton et al., 2005). קבוצות שוליות בחברה, לרבות המעמד החברתי-כלכלי הנמוך, חשופות

למצבי דחק בשכיחות גבוהה יותר, ואלה בתורם מגבירים את קצב ההזדקנות הביולוגית ומזיקים לבריאות. מחקר המבוסס על סקר באוכלוסייה הכללית בארצות הברית מצא כי העומס האלוסטטי גבוה יותר בקרב עניים בהשוואה לאוכלוסייה הלא ענייה, וכי פער זה – שאינו קיים כמעט בנעורים – הולך וגדל עד גיל 60 כתוצאה מחשיפה לנסיבות חיים שונות (Geronimus et al., 2006). מדידת העומס האלוסטטי במחקר זה ובאחרים נעשת באמצעות ביו-מרקרים שונים – מדדים פיזיולוגיים כגון לחץ דם, כולסטרול, המוגלובין מסוכרר, אדרנלין, קורטיזול, חלבון מגיב C ועוד – המצביעים על השחיקה והבליה של הגוף ברמות תת-קליניות, אף לפני הופעתן של בעיות בריאות או של מחלות כרוניות. מחקרים נוספים בארצות הברית ובאירופה מצאו קשר בין עומס אלוסטטי ובין סטטוס תעסוקתי, תנאי ההעסקה, מידת האוטונומיה בעבודה ותפיסות סובייקטיביות של מיקום בהיררכיה החברתית. נוסף על הבדלים מעמדיים בחשיפה לגורמי דחק, קיימים גם הבדלים ביכולת ההתמודדות עימם ובטווח האפשרויות העומד בפני קבוצות חברתיות שונות. כל אלה עשויים להסביר את הקשר שבין מעמד חברתי-כלכלי ובין דחק כרוני, ומתוך כך הם עשויים להסביר גם פערים מעמדיים בבריאות (Baum et al., 1999).

חשוב לציין כי פרדיגמת הדחק הכרוני זכתה גם לביקורת. על אף העדויות האמפיריות הברורות לכך שמצבי דחק משפיעים על הבריאות, נטען כי מודל זה מתקשה להסביר את התרחבות אי-השוויון החברתי בבריאות (Mackenbach, 2012). עם זאת, ייתכן כי התרחבות אי-השוויון הכלכלי הגבירה את חשיפתם של המעמדות הנמוכים בחברה למצבי דחק או החלישה את יכולתם להתמודד עם מצבים אלו. למשל, לצד השחיקה בשכר הריאלי של מעמד הביניים במדינות רבות בעשורים האחרונים, שינויים בעולם העבודה השפיעו לרעה על היציבות התעסוקתית של עובדים ללא השכלה אקדמית. מגמות אלו יחד הגבירו את המצוקה הכלכלית ואת אי-הוודאות בקרב חלקים נרחבים באוכלוסייה, ומתוך כך ייתכן שתרמו להתרחבות הפערים בבריאות.

גישה אינטגרטיבית להבנת הפערים החברתיים בבריאות

כאמור, הגישות שסקרנו ואחרות אינן מתחרות זו בזו אלא מספקות יחדיו הסבר כולל לקשר שבין המעמד החברתי-כלכלי ובין בריאות ותמותה.⁴ סביר להניח כי תרומתם היחסית של המנגנונים הסיבתיים, וגם של מנגנונים לא סיבתיים, השתנתה במרוצת הזמן ובהתאם להקשר החברתי וההיסטורי הרחב יותר (Goldman, 2001). למשל, הקשר בין רמת ההשכלה ובין תמותה התחזק בעשורים האחרונים, הן כתוצאה מהתרחבות מערכת ההשכלה הגבוהה ושינויים בתהליכי הסלקציה אליה (Bound et al., 2015), הן כתוצאה מתמורות טכנולוגיות וכלכליות בשוק העבודה שהפכו את ההשכלה הגבוהה לתנאי הכרחי כמעט להשתלבות במעמד הביניים (Hayward et al., 2015). כמו כן, השינוי בסביבה האפידמיולוגית הגדיל את חשיבותם של משאבים חומריים ולא חומריים לקיום אורח חיים בריא, לחשיפה מופחתת לגורמי סיכון ולשמירה על הבריאות (Link & Phelan, 1995). יתרה מזו, ייתכן כי חשיבות הגורמים הלא חומריים – כגון הון חברתי ותרבותי, חשיפה

לגורמי דחק, וגישה למידע ולטכנולוגיה רפואית – אף גדלה ביחס לחשיבות המשאבים החומריים, והדבר עשוי להסביר מדוע אי-השוויון המעמדי בבריאות גדל גם במדינות העשירות ביותר, לרבות מדינות הרווחה הנורדיות (Mackenbach, 2012). אך על אף הדמיון בין מדינות המערב העשירות, המגמות בהן אינן זהות. הפרק הבא סוקר את אי-השוויון המעמדי בבריאות בישראל בעשורים האחרונים.

תמונת מצב בישראל: פערים מעמדיים בבריאות ובתמותה

מגמות אי-השוויון בבריאות בישראל בעשורים האחרונים נושאות קווי דמיון רבים לאלה שבמדינות המערב העשירות. לצד השיפור בבריאות האוכלוסייה והעלייה בתוחלת החיים בלידה, שבישראל היא מהגבוהות בעולם, הפערים המעמדיים בבריאות התרחבו במידה ניכרת בעשורים האחרונים. מגמה זו אינה מפתיעה, לנוכח הגידול באי-השוויון הכלכלי בתקופה זו. לצד המעבר מכלכלה קורפורטיסטית לכלכלה ניאוליברלית, אי-השוויון הכלכלי בישראל גדל מאמצע שנות השמונים של המאה ה-20 ועד לסוף העשור הראשון של שנות האלפיים, אז התהפכה המגמה ואי-השוויון פחת מעט (המוסד לביטוח לאומי, 2019; קריסטל, 2014).⁵ נוסף על הרמה הגבוהה יחסית של אי-שוויון כלכלי בהשוואה למדינות ה-OECD, תחולת העוני בישראל גבוהה במיוחד וכיום היא עולה על 20% בקרב משפחות יחידים כאחד (אנדבלד ואחרים, 2021). כלומר, בישראל יש פערים כלכליים ניכרים הצפויים להתבטא גם בפערים בבריאות ובתמותה.

מלבד ההיבט הכלכלי, יש לישראל גם כמה מאפיינים דמוגרפיים ייחודיים. בהיותה מדינת הגירה, אוכלוסייתה הטרוגנית למדי. אך בניגוד למדינות הגירה עשירות אחרות, ההגירה לישראל אינה סלקטיבית על בסיס מעמד חברתי-כלכלי אלא על בסיס אתני-דתי. לכן מהגרים בישראל נטו להיות בריאים פחות מהאוכלוסייה הכללית, באופן העולה בקנה אחד עם מעמדם החברתי-כלכלי הנמוך יחסית במדינות המוצא ועם התנאים ששררו בהן (Baron-Epel & Kaplan, 2001). תופעה זו מנוגדת למתרחש במדינות אחרות כגון ארצות הברית, קנדה, בריטניה ואוסטרליה, שבהן ההגירה היא סלקטיבית על בסיס הון אנושי, מצב בריאותי ומאפיינים אישיותיים. משום כך, מהגרים למדינות אלו נהנים משיעורי תמותה נמוכים יותר ולעיתים גם מבריאות טובה יותר בממוצע מהאוכלוסייה הקולטת, תופעה שזכתה לכינוי "אפקט המהגר הבריא" (Kennedy et al., 2015). ההטרוגניות של האוכלוסייה בישראל מתבטאת גם בהרכבה האתני והדתי, לרבות הבדלים ברמת הדתיות, ולשניהם קשר הדוק הן למעמד החברתי-כלכלי הן לבריאות (שובל ואנסון, 2000). פערים בהשכלה, במשלח יד, בהכנסה ובעושר תועדו זה מכבר בין יהודים לערבים, בין אשכנזים למזרחים, ובין ילידי ישראל לילידי ברית המועצות לשעבר (כהן, 1998; Khattab & Míaari, 2011; Semyonov & Lewin-Epstein, 2013). אף שההבדלים בבריאות ובתמותה בין קבוצות אלו אינם מיוחסים לפערים מעמדיים בלבד, הפערים האלה מסבירים חלקית את ההבדלים בבריאות.

על אף כל אלה, ישראל מתאפיינת במערכת בריאות שוויונית יחסית ששירותי הבריאות בה, ובפרט רפואה ראשונית, נגישים במידה רבה לכלל קבוצות האוכלוסייה (Clarfield et al., 2017). נגישות זו נובעת בחלקה מחוק ביטוח בריאות ממלכתי, שנחקק ב-1994 והבטיח שירותי בריאות בסיסיים לכלל אזרחי המדינה ותושביה; אך גם טרם חקיקתו הגיע שיעור המבוטחים בקופות החולים ל-95% בקרב כלל האוכלוסייה, ול-88% בקרב האוכלוסייה הערבית (שובל ואנסון, 2000). בשנים שלאחר כניסת החוק לתוקף גדלו השוויון בנגישותם של שירותי הבריאות וגם בשימוש בשירותים אלו בפועל, אך השפעת החוק על אי-השוויון בבריאות הייתה מוגבלת (Shmueli & Gross, 2004).

בפרק זה נסקור את הפערים המעמדיים בבריאות ובתמותה בישראל. תחילה נתייחס לפערים בבריאות ובתחלואה. אחר כך נתייחס לפערים בתמותה ובתוחלת החיים. על אף הנטייה לראות במעמד חברתי-כלכלי מאפיין של הפרט (קרי, רמת השכלה, משלח יד והכנסה), נדון גם בפערים מעמדיים בהתייחס לרמת המקרו (שכונת מגורים, אזור מגורים וכן הלאה). לבסוף נתייחס להבדלים מעמדיים באורח החיים ובהתנהגויות מקדמות בריאות.

פערים מעמדיים בבריאות ובתחלואה

הפערים המעמדיים בישראל מתבטאים הן בפרופיל התחלואה הן במדדי בריאות שונים. אומדן בריאות האוכלוסייה באמצעות סקרים נעשה בשתי גישות עיקריות. האחת מתמקדת בהערכה סובייקטיבית של מצב הבריאות הכללי של הפרט בהווה ("מה מצב בריאותך בדרך כלל?") או בהשוואה על ציר הזמן ("באופן כללי, בהשוואה למצב בריאותך לפני שנה, איך היית מתאר/ת את מצב בריאותך כיום?"). אף שהשאלות הוליסטיות, מחקרים רבים הראו כי להערכה הסובייקטיבית יש תוקף חיצוני בלתי מבוטל. מי שמדרגים את בריאותם נמוך אכן נוטים לסבול ממחלות, מתפקוד נמוך יותר ומשיעורי תמותה גבוהים יותר. הגישה השנייה, שאף היא מבוססת על דיווח עצמי, מתמקדת בתחלואה ספציפית ("האם הרופא אבחן אצלך אי פעם את המצבים הבאים?") כגון אסתמה, יתר לחץ דם, מחלת לב, שבץ וכן הלאה.

ככלל, בעלי רמות נמוכות של השכלה והכנסה נוטים לדווח במוצק על בריאות כללית ירודה יותר, הן על שיעור גבוה יותר של מחלות כרוניות. מחקר שחיבר בין נתוני הכנסה ובין סקר הבריאות הלאומי בישראל מצא (לאחר תקנון לגיל) קשר שלילי בין הכנסה ובין היארעות של יתר לחץ דם, מחלות לב, סוכרת, מחלות נשימתיות ומגבלות תפקודיות (Shmueli, 2014). קשר זה תוך בחלקו על ידי הבדלים באורח החיים, הקפדה על המלצות רפואיות או על טיפול רפואי, ושימוש בשירותי רפואה מונעת. באופן דומה, דוח חטיבת המחקר של בנק ישראל (2017) מצא פערים ניכרים בדיווח סובייקטיבי על מצב הבריאות הכולל בקרב עובדים על בסיס רמת ההשכלה. למשל, הסיכוי של עובד בעל השכלה על-תיכונית לדרג את בריאותו כ"טובה מאוד" היה גבוה ב-72% מזה של עובד בעל השכלה נמוכה, לאחר פיקוח על מגדר וגיל. עוד נמצא כי הקשר השלילי בין רמת ההשכלה להערכת הבריאות הסובייקטיבית נותר גם לאחר פיקוח על רמת ההכנסה של משק הבית.

פערים מעמדיים בתמותה ובתוחלת החיים

לא יפליא אפוא לגלות כי הקשר החזק בין מעמד חברתי-כלכלי ובין בריאות ותחלואה מתורגם לפערים בתמותה ובתוחלת החיים, שהיא מספר השנים הממוצע שאדם צפוי לחיות אם שיעורי התמותה הסגוליים לגיל יישארו קבועים לאורך חייו. ואכן, בישראל יש קשר חיובי בין תוחלת החיים ובין רמת ההשכלה. בשנת 2017 תוחלת החיים בגיל 30 של נשים וגברים כאחד – קרי, שנות החיים הנתרות לאחר שרוב רוכשי ההשכלה האקדמית סיימו את לימודיהם – עמדה על 56.9 שנים בקרב בעלי השכלה על-תיכונית לעומת 50.8 שנים בלבד בקרב בעלי 11 שנות השכלה ומטה (OECD, 2019). פער זה היה גדול יותר בקרב גברים (7.0 שנים) בהשוואה לנשים (5.1). כמו במדינות אחרות, גם בישראל אי-השוויון בתוחלת החיים על בסיס השכלה נמצא במגמת עלייה בעשורים האחרונים: בשנת 2000, אותו הפער בין קבוצת ההשכלה הגבוהה לנמוכה עמד על 4.3 שנים בלבד בקרב גברים ונשים גם יחד.

מחקרים נוספים איששו ממצאים אלו גם בהתייחסות לשינויים בהרכב האוכלוסייה, לרבות גלי ההגירה והתרחבות ההשכלה הגבוהה על פני זמן. למשל, נמצא כי בין שנות השמונים ובין ראשית שנות האלפיים התרחבו הפערים בתמותה כוללת לפי השכלה, ובפרט בתמותה ממחלות לב (Jaffe et al., 2008). מחקר נוסף מצא מגמות דומות בהתייחס למדדים נוספים של מעמד חברתי-כלכלי (Jaffe & Manor, 2009), ואילו דוח מחקר של המוסד לביטוח לאומי (2017) הראה קשר שלילי בין חמישוני הכנסה ובין תמותה, בפיקוח על מאפיינים דמוגרפיים נוספים.

עד כה התייחסנו לקשר שבין מעמד חברתי-כלכלי ברמת הפרט ובין תמותה ותוחלת חיים, אך מחקרים נוספים בחנו קשר זה ברמת היישוב. מנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה עולה כי קיים קשר חיובי בין האשכול החברתי-כלכלי ובין תוחלת החיים ביישוב. לדוגמה, מבין הערים בישראל המונות מעל 50,000 תושבים, תוחלת החיים הנמוכה ביותר נצפתה באום אל-פחם (79 שנים). תוחלת החיים בהוד השרון, מהמובילות בדירוג, היתה גבוהה ממנה ב-7.0 שנים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2019b). ניכר גם כי מראשית שנות האלפיים חלה עלייה של כ-9% בשוונות בתוחלת החיים בין יישובים, המוסברת על ידי הממד החברתי-כלכלי (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ומשרד הבריאות, 2006). עם זאת, יש יישובים אחדים יוצאים מן הכלל שבהם תוחלת החיים גבוהה על אף הרמה החברתית-כלכלית הנמוכה, כגון מודיעין עילית, בני ברק, ביתר עילית, בית שמש וירושלים. חשוב לציין כי הקשר השלילי בין שיעור התמותה המתוקנן לגיל ובין אשכול חברתי-כלכלי הוא רציף וחל גם על יישובים המשתייכים לאשכול חזק יחסית; ירידה של 1.35 נקודות בממד החברתי-כלכלי מקושרת לעלייה ממוצעת של פטירה אחת לכל אלף תושבים ביישוב (בנק ישראל, 2017). מחקר אקולוגי נוסף מצא קשר שלילי בין רמת ההשכלה הממוצעת בנפה ובין תמותה כללית ותמותה מסיבות מוות ספציפיות (סרטן וסוכרת) לאחר תקנון לגיל ולמאפיינים דמוגרפיים נוספים (Gordon et al., 2017).

6 מחקר של מרכז טאוב (צ'רניחובסקי ושרוני, 2015) ייחס יתרון זה להון החברתי הרב בקהילה החרדית, המתאפיין בקשרי משפחה חזקים ובמעורבות גבוהה בקהילה ובמסגרות התנדבותיות.

עם זאת, מחקרים אקולוגיים מוגבלים ביכולתם להבחין בין השפעת מאפייני הפרט על הבריאות ובין ההשפעה הישירה של סביבת המגורים. כדי לענות על שאלה זו השתמשו מחקרים אחדים במודלים רב-רמתיים, המשלבים את מאפייני הפרט ואת מאפייני סביבת המגורים במודל יחיד (Jaffe et al., 2005; Soskolne & Manor, 2010). נמצא כי יש קשר בין סביבת המגורים ובין הערכת הבריאות הסובייקטיבית ושיעור התמותה גם כאשר מפקחים על המעמד החברתי-כלכלי של הפרט, אך ייתכן כי קשר זה נעוץ יותר בהון החברתי וברמת המעורבות של תושבים בקהילה מאשר בתנאי המחיה הפיזיים בשכונת המגורים.

הבדלים מעמדיים באורח החיים ובהתנהגויות מקדמות בריאות

בישראל מתקיים קשר הדוק בין מעמד חברתי-כלכלי ובין אורח חיים ודפוסי התנהגות בריאותית, המסבירים באופן חלקי את הפערים בבריאות ובתמותה. הבדלים אלו ניכרים בין היתר בהרגלי תזונה, פעילות גופנית, עישון, גישה למידע רפואי ושימוש בשירותי רפואה מונעת. דוח של משרד הבריאות בנושא אישויון בבריאות וההתמודדות עימו (משרד הבריאות, 2019), המתבסס על נתוני הסקר החברתי משנת 2017, מראה פערים משמעותיים בהרגלי התזונה על פי רמת ההכנסה של משק הבית. למשל, במשקי בית שבהם ההכנסה החודשית לנפש נמוכה מ-2,000 שקלים, רק 29.6% צורכים שלוש או יותר מנות ירק ביום, לעומת 44.4% בקרב משקי בית שהכנסתם גבוהה מרף זה. פער דומה נמצא בצריכת שתי מנות פרי ביום (38.6% ו-47.6%, בהתאמה), ופער הפוך בצריכת שלוש כוסות משקה ממותק או יותר ביום (49.2% ו-35.5%, בהתאמה).⁷ פערים אלו מיוחסים בחלקם לויתורים מודעים שבעלי הכנסה נמוכה מבצעים בהרגלי התזונה מדי יום. מנתוני הסקר החברתי של 2017, שהתמקד בנושא הבריאות ואורח החיים, עולה כי שיעור לא מבוטל של ישראלים מוותר על מזון (8%) או צורך פחות מזון מהרצוי (7%) בשל קשיים כלכליים – מרביתם בקרב משקי בית בקבוצת ההכנסה הנמוכה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2019א).

פערים דומים על בסיס השכלה והכנסה ניכרים אף בדפוסי פעילות גופנית, עישון וצריכת אלכוהול. למשל, 33% מבעלי ההשכלה האקדמית עוסקים בפעילות גופנית מאומצת (מעל 10 דקות רצופות לפחות פעם בשבוע), לעומת 15% בלבד בקרב חסרי תעודת בגרות. כמו כן, בקבוצת ההשכלה הנמוכה שיעור המעשנים כפול מזה שבקבוצת ההשכלה הגבוהה (27% לעומת 13%), ומתוך כך קיימים גם הבדלים בחשיפה לעישון פסיבי (77% לעומת 60% בהתאמה). דפוסים דומים, הן באשר לפעילות גופנית הן באשר לעישון, נצפו על פי רמת ההכנסה של משק הבית.

בעלי השכלה אקדמית נוטים גם לחפש מידע רפואי באופן אקטיבי ולעקוב אחר המלצות רפואיות. מנתוני הסקר החברתי עולה כי בשלושת החודשים הקודמים לסקר, 67% מקרב קבוצה זו חיפשו מידע באינטרנט הקשור לבריאות, לעומת 25% בלבד בקרב חסרי תעודת בגרות. בעלי השכלה אקדמית אף עושים שימוש תכוף יותר במידע רפואי

7 משרד הבריאות ממליץ לצרוך חמש מנות ירק ושתיים או שלוש מנות פרי ביום, ולהמעט בצריכת משקאות המכילים סוכר.

ונוטים לאמץ המלצות בריאותיות. לדוגמה, 54% מתוכם בודקים את רישום המרכיבים או הסימון התזונתי על אריזות מזון, לעומת 42% בקרב בעלי תעודת בגרות ו-29% ללא תעודת בגרות. באופן דומה, בעלי השכלה והכנסה גבוהות נוטים להתחסן בחיסונים שגרתיים ולערוך בדיקות רפואיות מקדימות לגילוי מחלות ממאירות (קולונוסקופיה, ממוגרפיה) על פי המלצות משרד הבריאות.

דיון

כמו במדינות אחרות, גם בישראל מתקיים קשר הדוק בין מעמד חברתי-כלכלי ובין בריאות, תחלואה ותמותה, וניכר כי קשר זה נמצא במגמת התחזקות. לנוכח השינויים שהתרחשו בחברה הישראלית בעשורים האחרונים, מגמה זו של התרחבות הפערים המעמדיים בבריאות ובתמותה אינה מפתיעה. המעבר מכלכלה קורפורטיסטית לכלכלה ניאוליברלית, שהחל באמצע שנות השמונים של המאה ה-20, אופיין בגידול חד באי-השוויון בהכנסות (קריסטל, 2014). אי-השוויון הכלכלי בתורו תרם להתרחבות הפערים המעמדיים ברכישת השכלה גבוהה, על אף התרחבותה הניכרת של מערכת ההשכלה הגבוהה בתקופה זו (בר-חיים ושביט, 2018). לא מן הנמנע שאי-השוויון הכלכלי הגבוה בישראל, הגם שגידולו נבלם ואף הצטמצם מעט בעשור האחרון (אנדבלד ואחרים, 2019), יתורגם לאי-שוויון בבריאות – מגמה שככל הנראה תעמיק בשנים הבאות, מכיוון שאי-השוויון בבריאות הוא כאמור תוצר של שינויים חברתיים ארוכי טווח. יש לציין כי לצד נסיגת מדיניות הרווחה בישראל בעשורים האחרונים, במערכת הבריאות התרחשו דווקא שינויים הפוכים שהעמיקו את שירותי הבריאות הבסיסיים ומיסדו את עקרון האוניברסליות (כהן ומזרחי, 2011). בשל כך נתפסת מערכת הבריאות הישראלית, בצדק, כנגישה וכשוויונית יחסית למדינות אחרות בעולם (Clarfield et al., 2017). אך גישת מהלך החיים מלמדת כי נגישות של שירותי בריאות אין בכוחה להעלים פערים חברתיים בבריאות, שהם תוצר של אי-שוויון חברתי וכלכלי מתמשך.

על אף חשיבותו של נושא אי-השוויון המעמדי בבריאות ובתמותה, שיש לו מסורת ארוכת שנים הן בסוציולוגיה הבריטית הן בזו האמריקנית, הנושא בולט בהיעדרו במחקר הסוציולוגי בישראל.⁸ משום כך הידע שלנו בנושא נובע, רובו ככולו, מסטטיסטיקה רשמית כגון סקרים ודוחות מחקר של משרד הבריאות והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, וממחקר שמקורו במדעי הרפואה (אפידמיולוגיה, בריאות הציבור) ובתחומים משיקים (עבודה סוציאלית, גרונטולוגיה). אף שאלה וגם אלה אימצו זה מכבר תובנות סוציולוגיות בסיסיות

8 בישראל קיימת מסורת ארוכה של עיסוק בסוציולוגיה רפואית, אך אנו מבדילים בין זו ובין הסוציולוגיה של הבריאות, ובפרט הסוציולוגיה של אי-השוויון המעמדי בבריאות. כמו כן, ראוי לציין כאן את מחקרן המקיף של יהודית שובל ועפרה אנסון (2000) על השתקפות הריבוד החברתי בישראל בבריאות האוכלוסייה; אך המחקר הוקדש ברובו להבדלים התנהגותיים ולמאפיינים של שירותי הבריאות, שכאמור מספקים הסבר חלקי בלבד לפערים המעמדיים בבריאות. ראו גם את הביקורת של דני פילק (2007) על מסחור מערכת הבריאות בישראל, אף שניתוחו נותר ברמה המוסדית ואינו קושר את העניין במישרין לפערים החברתיים בבריאות.

על חשיבותם של גורמים חברתיים לבריאות, מרביתם עושים זאת בפרשנות צרה המתמקדת בהבדלים בין יחידים, ובכך הם תורמים לדה־פוליטיזציה של אי־השוויון בבריאות (Bambra et al., 2005). כך למשל, דוח ההסתדרות הרפואית בישראל (אפשטיין, 2008) תולה את אי־השוויון בבריאות בפערים בתקצוב שירותי בריאות בין המרכז לפרפריה, בהוצאה הפרטית הגדלה על שירותי בריאות ובהיעדר "כשירות תרבותית" של עובדי מערכת הבריאות. הדוח מציין אמנם כי אי־השוויון בבריאות טמון גם ב"תכונות חברתיות ותרבותיות", אך ממנהר לסייג כי אין זה תפקידה של מערכת הבריאות לטפל באלה.

מאמר זה נועד לקרוא תיגר על התפיסה הזאת ולהצביע על גישות תאורטיות חלופיות להסבר הפערים החברתיים, והמעמדיים בפרט, בבריאות ובתמותה. תאוריות אלו קושרות בין מבנה חברתי וסיכויי החיים ובין האטיולוגיה של מחלות, בין החברתי לפיזיולוגי. עולה מהן כי מדיניות חברתית מהווה גם מדיניות בריאות, מכיוון שצמצום אי־השוויון החברתי־כלכלי יכול לצמצם גם את אי־השוויון בבריאות (Mechanic, 2002). לעומת זאת, מדיניות בריאות המבוססת על פעולה וולונטרית עלולה לתרום דווקא להגדלת אי־השוויון בבריאות. בשנים האחרונות נראה כי ישראל בחרה דווקא בדרך השנייה כשנקטה פעולות כגון סימון הערך התזונתי על מוצרי מזון, מדיניות שסביר שהשפעתה על הרגלי התזונה באוכלוסייה תהיה דיפרנציאלית על פי מעמד חברתי־כלכלי.⁹ אך מלבד תובנות סוציולוגיות כלליות שאפשר להסיק מתוכן גם על המקרה הישראלי, יש צורך במחקר סוציולוגי מקומי שירחיק אל מעבר לתיעוד הפערים בבריאות ויבחן את המנגנונים המייצרים אותם, החל בגורמים מבניים וכלה בנתיבים הפסיכו־חברתיים שדרכם הם חודרים אל מתחת לעור. נסיים אפוא בשתי הצעות למחקר בתחום זה בישראל.

ראשית, מחקרים המכוונים להבנת מנגנונים סיבתיים מציבים דרישות גבוהות מאוד, הן מבחינת הנתונים הנחוצים הן מבחינת שיטות המחקר. בישראל חסרים סקרי אורך באוכלוסייה הכללית, ובפרט כאלה המכסים את מהלך החיים במלואו.¹⁰ במדינות אחרות, ובפרט בארצות הברית ובבריטניה, יש סקרי אוכלוסייה הכוללים גם מדידת ביו־מרקרים וכך מאפשרים בחינה ישירה של מנגנונים פסיכו־חברתיים ושל השפעתם על הבריאות. עם זאת, בישראל יש כמה מקורות מידע ייחודיים כגון נתוני מרשם האוכלוסין, הניתנים להצלבה עם נתוני הביטוח הלאומי על הכנסות מעבודה ותשלומי העברה, וכן מידע רפואי דיגיטלי של מבוטחי קופות החולים. לכל אלה פוטנציאל רב ובלתי מנוצל לחשיפת המכניזמים שדרכם מתבטא הקשר בין מעמד חברתי־כלכלי ובין בריאות. את הפוטנציאל הזה אפשר לנצל בכמה מישורים: (1) מחקרי אורך פרוספקטיביים שיעקבו במקביל הן אחר שינויים בבריאות, הן אחר שינויים בתנאים החברתיים־כלכליים במהלך החיים; (2) שילוב מדדים פיזיולוגיים במחקר הסוציולוגי; (3) בחינת ההקשר המעמדי־סיבתי, כגון מאפייני

9 יש לציין כי בינואר 2022 נכנס לתוקפו צו המיסוי על משקאות ממותקים, הצפוי לצמצם את צריכתם בעיקר בקרב המעמד הנמוך, שרגיש יותר לעליית המחירים. אך גם צעד זה אינו חורג מקווי המדיניות הניאו־ליברלית, החותרת לשינוי התנהגות צרכנים באמצעות תמריצים כלכליים. אפשר להנגיד מדיניות זו לניסיון של עיריית ניו יורק לפני שנים אחדות, שלא צלח, להגביל את גודל מנות המשקאות הממותקים הנמכרים במסעדות וברשתות מזון מהיר.

10 סקר SHARE בישראל בולט לחיוב בהקשר זה, אך אוכלוסיית היעד שלו היא מעל גיל 50.

סביבת המגורים והקהילה, והשפעתו על הבריאות מעבר למאפיינים המעמדיים של הפרט או באינטראקציה איתם; (4) שימוש בנתוני אוכלוסייה מלאים, ולא רק במדגם קטן מתוכם, על מנת לבחון דפוסים ומגמות בבריאות בקרב קבוצות מיעוט או באזורים גאוגרפיים קטנים.

שנית, על אף הדמיון למדינות המערב במגמות אי-השוויון בבריאות ובתמותה, ישראל גם נבדלת מהן בכמה אופנים ולכן היא מהווה זירת מחקר מעניינת גם בהשוואה בינלאומית. הדפוסים והמגמות הייחודיים לישראל טרם נחקרו דיים. לדוגמה, בישראל הפערים בתוחלת החיים על בסיס השכלה קטנים בהשוואה למדינות ה־OECD (Murtin et al., 2017), וכך גם הפער המגדרי, שנותר יציב לאורך עשורים ומשקף בחלקו דפוסי התנהגות בריאים יותר בקרב גברים ישראלים לעומת מדינות המערב (Staetsky & Hinde, 2009). לעומת זאת, הפער בתוחלת החיים בלידה בין יהודים לערבים נמצא במגמת עלייה מאז ראשית שנות האלפיים (Saabneh, 2016). כלומר, בניגוד למדינות אחרות, בישראל אי-השוויון בבריאות גדל הן ביחס למעמד חברתי-כלכלי הן ביחס לאתניות. מגמות אלו מלמדות אותנו על שינויים ארוכי טווח במערכת הריבוד החברתי בישראל ועל סיכויי החיים של קבוצות שונות בה, ובכלל זה הצטלבויות של מעמד, אתניות ומגדר, שמקבלים ביטוי גם בבריאות ובתוחלת החיים. לדוגמה, בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל ההחזר הכלכלי על השכלה נמוך יותר מאשר באוכלוסייה היהודית (Khattab & Miaari, 2013), וייתכן שכך הדבר גם ביחס להחזר הבריאותי על השכלה (Issaq, 2020). ביאור המנגנונים הסיבתיים ברמת הפרט, קישור לשינויים ארוכי טווח של מערכת הריבוד החברתי, והבנת ההקשר המוסדי שבו התרחשו – כל אלה חיוניים להבנת אי-השוויון החברתי בבריאות בישראל, והם מהווים כר פורה למחקר עתידי.

רשימת מקורות

- אנדבלד, מירי, דניאל גוטליב, אורן הלר ולהב כראדי. (2019). ממדי העוני והפערים החברתיים: דוח שנתי, 2018. המוסד לביטוח לאומי.
- אנדבלד, מירי, להב כראדי, רינה פינס וניצה קלינר קסיר. (2021). ממדי העוני והאי-שוויון בהכנסות: 2020 (לפי נתונים מנהליים). הביטוח הלאומי.
- אפשטיין, ליאון. (2008). אי-שוויון בבריאות בישראל. ההסתדרות הרפואית בישראל.
- בנק ישראל. (2017). הסקירה הפיסקלית התקופתית ולקט ניתוחים מחקריים 142. חטיבת המחקר.
- בר-חיים, אייל, ויוסי שביט. (2018). התרחבות ההשכלה הגבוהה, שוויון כלכלי ושוויון הזדמנויות. מגמות, נג(1), 101-124.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2018). תוחלת חיים ותמותת תינוקות – השוואות בין-לאומיות (טבלה 3.33).
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2019א). הסקר החברתי 2017: בריאות ואורח חיים (פרסום מס' 1761).
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2019ב). פרופיל בריאותי-חברתי של היישובים בישראל, 2011-2017 (370/2019).

- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ומשרד הבריאות. (2006). פרופיל בריאותי-חברתי של היישובים בישראל 2002-1998. המוסד לביטוח לאומי. (2019). לוחות עוני ואישוויון (דוח שנתי). המוסד לביטוח לאומי והמכון הישראלי לדמוקרטיה. (2017). הקשר בין רמת ההכנסה ותוחלת החיים: המקרה הישראלי. כהן, ינון. (1998). פערים סוציו-אקונומיים בין מזרחים ואשכנזים, 1975-1995. סוציולוגיה ישראלית, א(1), 115-134.
- כהן, ניסים, ושלמה מזרחי. (2011). חמש-עשרה שנות מדיניות בריאות בישראל בראי החקיקה: ניתוח ניאורמוסדי של חוק ביטוח בריאות ממלכתי והשינויים שחלו בו (2009-1994). ביטחון סוציאלי, 87, 65-103.
- משרד הבריאות. (2019). אישויון בבריאות וההתמודדות עמו 2018. מינהל תכנון אסטרטגי וכלכלי. פילק, דני. (2007). מסחורה של מערכת הבריאות - תהליך ראוי או שגוי? משפט ועסקים, 6, 277-293.
- צ'רניחובסקי, דב, וחן שרוני. (2015). הקשר בין הון חברתי לבריאות בקרב חרדים. בתוך אבי וייס ודב צ'רניחובסקי (עורכים), דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2015 (עמ' 383-409). מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- קריסטל, טלי. (2014). הכלכלה הפוליטית של ישראל והגידול באישוויון בהכנסות, 1970-2010. סוציולוגיה ישראלית, טו(2), 282-311.
- שובל, יהודית ט', ועפרה אנסון. (2000). העיקר הבריאות: מבנה חברתי ובריאות בישראל. מאגנס.
- Antonovsky, Aaron. (1967). Social class, life expectancy and overall mortality. *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, 45(2), 31-73.
- Ayo, Nike. (2012). Understanding health promotion in a neoliberal climate and the making of health conscious citizens. *Critical Public Health*, 22(1), 99-105.
- Bambra, Clare, Debbie Fox, & Alex Scott-Samuel. (2005). Towards a politics of health. *Health Promotion International*, 20(2), 187-193.
- Baron-Epel, Orna, & Giora Kaplan. (2001). Self-reported health status of immigrants from the former Soviet Union in Israel. *The Israel Medical Association Journal: IMAJ*, 3(12), 940-946.
- Baum, Andrew, J. P. Garofalo, & Ann Marie Yali. (1999). Socioeconomic status and chronic stress: Does stress account for SES effects on health? *Annals of the New York Academy of Sciences*, 896(1), 131-144.
- Behrman, Jere R., Hans-Peter Kohler, Vibeke Myrup Jensen, Dorthe Pedersen, Inge Petersen, Paul Bingley, & Kaare Christensen. (2011). Does more schooling reduce hospitalization and delay mortality? New evidence based on Danish twins. *Demography*, 48(4), 1347-1375.
- Bengtsson, Tommy, Martin Dribe, & Jonas Helgertz. (2020). When did the health gradient emerge? Social class and adult mortality in southern Sweden, 1813-2015. *Demography*, 57(3), 953-977.

- Ben-Shlomo, Yoav, & Diana Kuh. (2002). A life course approach to chronic disease epidemiology: Conceptual models, empirical challenges and interdisciplinary perspectives. *International Journal of Epidemiology*, 31(2), 285–293.
- Benzeval, Michaela, & Ken Judge. (2001). Income and health: The time dimension. *Social Science & Medicine*, 52(9), 1371–1390.
- Bound, John, Arline T. Geronimus, Javier M. Rodriguez, & Timothy A. Waidmann. (2015). Measuring recent apparent declines in longevity: The role of increasing educational attainment. *Health Affairs (Project Hope)*, 34(12), 2167–2173.
- Clarfield, Mark A., Orly Manor, Gabi Bin Nun, Shifra Shvarts, Zaher S. Azzam, Arnon Afek, Fuad Basis, & Avi Israeli. (2017). Health and health care in Israel: An introduction. *The Lancet*, 389(10088), 2503–2513.
- Cockerham, William C. (2005). Health Lifestyle Theory and the convergence of agency and structure. *Journal of Health and Social Behavior*, 46(1), 51–67.
- Conrad, Peter. (1994). Wellness as virtue: Morality and the pursuit of health. *Culture, Medicine and Psychiatry*, 18(3), 385–401.
- Corna, Laurie M. (2013). A life course perspective on socioeconomic inequalities in health: A critical review of conceptual frameworks. *Advances in Life Course Research*, 18(2), 150–159.
- Crimmins, Eileen M., Yasuhiko Saito, Jung Ki Kim, Yuan S. Zhang, Isaac Sasson, & Mark D. Hayward. (2018). Educational Differences in the prevalence of dementia and life expectancy with dementia: Changes from 2000 to 2010. *The Journals of Gerontology: Series B*, 73(suppl_1), S20–S28.
- Dannefer, Dale. (2003). Cumulative advantage/disadvantage and the life course: Cross-Fertilizing age and social science theory. *The Journals of Gerontology: Series B*, 58(6), S327–S337.
- DiPrete, Thoma A., & Gregory M. Eirich. (2006). Cumulative advantage as a mechanism for inequality: A review of theoretical and empirical developments. *Annual Review of Sociology*, 32(1), 271–297.
- Elo, Irma T. (2009). Social class differentials in health and mortality: Patterns and explanations in comparative perspective. *Annual Review of Sociology*, 35(1), 553–572.
- Frenk, Julio, José Luis Bobadilla, Claudio Stern, Tomas Frejka, & Rafael Lozano. (1991). Elements for a theory of the health transition. *Health Transition Review*, 1(1), 21–38.
- Geronimus, Arline T., Margaret Hicken, Danya Keene, & John Bound. (2006). “Weathering” and age patterns of allostatic load scores among blacks and whites in the United States. *American Journal of Public Health*, 96(5), 826–833.

- Goldbourt, Uri, Michal Schnaider-Beeri, & Michael Davidson. (2007). Socioeconomic status in relationship to death of vascular disease and late-life dementia. *Journal of the Neurological Sciences*, 257(1–2), 177–181.
- Goldman, Noreen. (2001). Social inequalities in health disentangling the underlying mechanisms. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 954, 118–139.
- Gordon, Ethel-Sherry, Ziona Haklai, Jill Meron, Miriam Aburbeh, Inbal Weiss Salz, Yael Applbaum, & Nehama F. Goldberger. (2017). Regional variations in mortality and causes of death in Israel, 2009–2013. *Israel Journal of Health Policy Research*, 6(1), Article 39.
- Guidi, Jenny, Marcella Lucente, Nicoletta Sonino, & Giovanni A. Fava. (2021). Allostatic Load and Its Impact on Health: A Systematic Review. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 90(1), 11–27.
- Hatch, Stephani L. (2005). Conceptualizing and identifying cumulative adversity and protective resources: Implications for understanding health inequalities. *The Journals of Gerontology: Series B*, 60(special issue 2), S130–S134.
- Hayward, Mark D., & Bridget K. Gorman. (2004). The long arm of childhood: The influence of early-life social conditions on men's mortality. *Demography*, 41(1), 87–107.
- Hayward, Mark D., Robert A. Hummer, & Isaac Sasson. (2015). Trends and group differences in the association between educational attainment and U.S. adult mortality: Implications for understanding education's causal influence. *Social Science & Medicine*, 127, 8–18.
- Hummer, Robert A., & Elaine M. Hernandez. (2013). The effect of educational attainment on adult mortality in the United States. *Population Bulletin*, 68(1), 1–16.
- Issaq, Liana. (2020). *The association between educational attainment and health behaviors among Jews and Arabs in Israel* [Master's Thesis, Tel Aviv University].
- Jaffe, Dena H., Zvi Eisenbach, Yehuda D. Neumark, & Orly Manor. (2005). Individual, household and neighborhood socioeconomic status and mortality: A study of absolute and relative deprivation. *Social Science & Medicine*, 60(5), 989–997.
- Jaffe, Dena H., & Orly Manor. (2009). Assessing changes in mortality inequalities in Israel using a period-specific measure of socio-economic position, 1983–92 and 1995–2004. *The European Journal of Public Health*, 19(2), 175–177.
- Jaffe, Dena H., Yehuda D. Neumark, Zvi Eisenbach, & Orly Manor. (2008). Educational inequalities in mortality among Israeli Jews: Changes over time in a dynamic population. *Health & Place*, 14(2), 287–298.

- Kennedy, Steven, Michael P. Kidd, James Ted McDonald, & Nicholas Biddle. (2015). The healthy immigrant effect: Patterns and evidence from four countries. *Journal of International Migration and Integration*, 16(2), 317–332.
- Khattab, Nabil, & Sami Miaari. (2013). The occupational mismatch amongst Palestinians and Jews in Israel: A new evidence from the LFS 2000–2010. *Research in Social Stratification and Mobility*, 34, 1–13.
- Kitagawa, Evelyn M., & Philip M. Hauser. (1968). Education differentials in mortality by cause of death: United States, 1960. *Demography*, 5(1), 318–353.
- Krieger, Nancy. (2001). Theories for social epidemiology in the 21st century: An ecosocial perspective. *International Journal of Epidemiology*, 30(4), 668–677.
- Leichter, Howard M. (2003). “Evil habits” and “personal choices”: Assigning responsibility for health in the 20th century. *The Milbank Quarterly*, 81(4), 603–626.
- Link, Bruce G. (2008). Epidemiological sociology and the social shaping of population health. *Journal of Health and Social Behavior*, 49(4), 367–384.
- Link, Bruce G., & Jo Phelan. (1995). Social conditions as fundamental causes of disease. *Journal of Health and Social Behavior; Extra Issue (Forty Years of Medical Sociology)*, 80–94.
- Link, Bruce G., & Jo C. Phelan. (2002). McKeown and the idea that social conditions are fundamental causes of disease. *American Journal of Public Health*, 92(5), 730–732.
- Link, Bruce G., Jo Phelan, Richard Miech, & Emily Leckman Westin. (2008). The resources that matter: Fundamental social causes of health disparities and the challenge of intelligence. *Journal of Health and Social Behavior*, 49(1), 72–91.
- Liu, Hui, & Debra J. Umberson. (2008). The times they are a changin’: marital status and health differentials from 1972 to 2003. *Journal of Health and Social Behavior*, 49(3), 239–253.
- Lleras-Muney, Adriana. (2005). The relationship between education and adult mortality in the United States. *Review of Economic Studies*, 72(1), 189–221.
- Mackenbach, Johan P. (2012). The persistence of health inequalities in modern welfare states: The explanation of a paradox. *Social Science & Medicine*, 75(4), 761–769.
- Mackenbach, Johan P., Ivana Kulhánová, Gwenn Menvielle, Matthias Bopp, Carme Borrell, Giuseppe Costa, Patrick Deboosere, Santiago Esnaola, Ramune Kalediene, Katalin Kovacs, Mall Leinsalu, Pekka Martikainen, Enrique Regidor, Maica Rodriguez-Sanz, Bjørn Heine Strand, Rasmus Hoffmann, Terje A Eikemo, Olof Östergren, & Olle Lundberg. (2015).

- Trends in inequalities in premature mortality: A study of 3.2 million deaths in 13 European countries. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 69(3), 207–217.
- Mackenbach, Johan P., Irina Stirbu, Albert-Jan R. Roskam, Maartje M. Schaap, Gwenn Menvielle, Mall Leinsalu, & Anton E. Kunst. (2008). Socioeconomic inequalities in health in 22 European countries. *New England Journal of Medicine*, 358(23), 2468–2481.
- Marmot, Michael, Sharon Friel, Ruth Bell, Tanja A. J. Houweling, Sebastian Taylor, & Commission on Social Determinants of Health. (2008). Closing the gap in a generation: Health equity through action on the social determinants of health. *Lancet*, 372(9650), 1661–1669.
- Marmot, Michael G., Geoffrey Rose, Martin Shipley, & Peter J. Hamilton. (1978). Employment grade and coronary heart disease in British civil servants. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 32(4), 244–249.
- Martikainen, Pekka, Pia Mäkelä, Riina Peltonen, & Mikko Myrskylä. (2014). Income differences in life expectancy: The changing contribution of harmful consumption of alcohol and smoking. *Epidemiology*, 25(2), 182–190.
- McCracken, Kevin, & David Phillips. (2017). *Global Health: An Introduction to Current and Future Trends* (2nd ed.). Routledge.
- McEwen, Bruce S. (1998). Stress, adaptation, and disease: Allostasis and allostatic load. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 840(1), 33–44.
- McEwen, Bruce S. (2012). Brain on stress: How the social environment gets under the skin. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(supplement_2), 17180–17185.
- Meara, Ellen R., Seth Richards, & David M. Cutler. (2008). The gap gets bigger: Changes in mortality and life expectancy, by education, 1981–2000. *Health Affairs*, 27(2), 350–360.
- Mechanic, David. (2002). Disadvantage, inequality, and social policy. *Health Affairs (Project Hope)*, 21(2), 48–59.
- Mehta, Neil K., James S. House, & Michael R. Elliott. (2015). Dynamics of health behaviours and socioeconomic differences in mortality in the USA. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 69(5), 416–422.
- Merton, Robert K. (1968). The Matthew effect in science: The reward and communication systems of science are considered. *Science*, 159(3810), 56–63.
- Montez, Jennifer K., & Mark D. Hayward. (2014). Cumulative childhood adversity, educational attainment, and active life expectancy among U.S. adults. *Demography*, 51(2), 413–435.

- Murtin, Fabrice, Johan Mackenbach, Domantas Jasilionis, & Marco Mira d'Ercole. (2017). *Inequalities in longevity by education in OECD countries: Insights from new OECD estimates* (OECD Statistics Working Papers No. 2017/02).
- Navarro, Vicente. (2009). What we mean by social determinants of health. *International Journal of Health Services*, 39(3), 423–441.
- OECD. (2019). *Health at a glance 2019: OECD indicators*.
- Omran, Abdel R. (1971). The epidemiologic transition: A theory of the epidemiology of population change. *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, 49(4), 509–538.
- Pampel, Fred C., Patrick M. Krueger, & Justin T. Denney. (2010). Socioeconomic disparities in health behaviors. *Annual Review of Sociology*, 36(1), 349–370.
- Petrovic, Dusan, Carlos de Mestral, Murielle Bochud, Mel Bartley, Mika Kivimäki, Paolo Vineis, Johan Mackenbach, & Silvia Stringhini. (2018). The contribution of health behaviors to socioeconomic inequalities in health: A systematic review. *Preventive Medicine*, 113, 15–31
- Preston, Samuel H., Mark E. Hill, & Greg L. Drevenstedt. (1998). Childhood conditions that predict survival to advanced ages among African-Americans. *Social Science & Medicine*, 47(9), 1231–1246.
- Rogers, Richard G., & Robert Hackenberg. (1987). Extending epidemiologic transition theory: A new stage. *Social Biology*, 34(3–4), 234–243.
- Roseboom, Tessa, Susanne de Rooij, & Rebecca Painter. (2006). The Dutch famine and its long-term consequences for adult health. *Early Human Development*, 82(8), 485–491.
- Saabneh, Ameen M. (2016). Arab-Jewish gap in life expectancy in Israel. *The European Journal of Public Health*, 26(3), 433–438.
- Sasson, Isaac. (2016). Trends in life expectancy and lifespan variation by educational attainment: United States, 1990–2010. *Demography*, 53(2), 269–293.
- Sasson, Isaac, & Debra J. Umberson. (2014). Widowhood and depression: New light on gender differences, selection, and psychological adjustment. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 69B(1), 135–145.
- Semyonov, Moshe, & Noa Lewin-Epstein. (2011). Wealth inequality: Ethnic disparities in Israeli society. *Social Forces*, 89(3), 935–959.
- Shaw, Benjamin A., Kelly McGeever, Elisabeth Vasquez, Neda Agahi, & Stefan Fors. (2014). Socioeconomic inequalities in health after age 50: Are health risk behaviors to blame? *Social Science & Medicine*, 101, 52–60.
- Shmueli, Amir. (2014). Income-related inequalities in health and health services use in Israel. *Israel Journal of Health Policy Research*, 3(1), Article 37.

- Shmueli, Amir, & Revital Gross. (2004). Health inequality in Israel during the 1990s. *Social Security*, 7, 139–152.
- Skalamera, Julie, & Robert A. Hummer. (2016). Educational attainment and the clustering of health-related behavior among U.S. young adults. *Preventive Medicine*, 84, 83–89.
- Soskolne, Varda, & Orly Manor. (2010). Health inequalities in Israel: Explanatory factors of socio-economic inequalities in self-rated health and limiting longstanding illness. *Health & Place*, 16(2), 242–251.
- Staetsky, L. Daniel, & Andrew Hinde. (2009). Unusually small sex differentials in mortality of Israeli Jews: What does the structure of causes of death tell us? *Demographic Research*, 20, 209–252.
- Stewart, Miriam J., Lorraine Greaves, Kaysi Eastlick Kushner, Nicole L. Letourneau, Denise L. Spitzer, & Madeline Boscoe. (2011). Where there is smoke, there is stress: Low-Income women identify support needs and preferences for smoking reduction. *Health Care for Women International*, 32(5), 359–383.
- Szanton, Sarah L., Jessica M. Gill, & Jerylin K. Allen. (2005). Allostatic load: A mechanism of socioeconomic health disparities? *Biological Research For Nursing*, 7(1), 7–15.
- Thoits, Peggy A. (2010). Stress and health: Major findings and policy implications. *Journal of Health and Social Behavior*, 51(1_suppl), S41–S53.
- Timmermans, Stefan, & Marc Berg. (2003). The practice of medical technology. *Sociology of Health & Illness*, 25(3), 97–114.
- Whitehead, Margaret. (2000). William Farr's legacy to the study of inequalities in health. *Bulletin of the World Health Organization*, 78(1), 86–87.

התמורה הגדולה כתאוריה כלכלית-פוליטית: המסר של פולני לתנועות השמאל בעידן המשברים הגדולים

אריה קרמפף*

תקציר. חיבור זה מבקש לפענח את העניין המחודש שרבים מוצאים בהגותו של קרל פולני בשנים האחרונות, ובפרט בספרו התמורה הגדולה. ייחודו של פולני בכך שהוא מציע ביקורת של המשטר הקפיטליסטי שאינה מבוססת על הנחות יסוד מרקסיסטיות, ואף קוראת עליהן תיגר. פולני, כך אטען במאמר, מציע שלוש טענות יסוד המאתגרות גם את השיח של הימין הליברלי וגם את השיח של השמאל החברתי. ראשית, את הכוח המניע של התמורה הגדולה במאה התשע-עשרה הוא מייחס לתהליך הגלובלי של בינאום הכסף (גלובליזציה פיננסית), ולא לגורמים מקומיים. שנית, הוא מצמצם את תפקידה של מלחמת המעמדות בעיצוב הקפיטליזם המודרני; לתפיסתו, ליחסים בין מדינות הלאום ובין המערכת הכלכלית הבינלאומית היה תפקיד משמעותי יותר בעיצוב המשטר הקפיטליסטי במאה התשע-עשרה והעשרים. שלישית, נקודת התורפה של המשטר הקפיטליסטי לדידו אינה אי-השוויון שהוא יוצר, אלא הפגיעות שלו כתוצאה מחוסר יציבות ומפגיעה בתשתית האנושית, החברתית והטבעית המאפשרת אותו. טענות אלו מסבירות מדוע רבים מוצאים אצל פולני תשובות לשאלות העולות מחדש בעידן המשברים הגדולים בתחילת המאה העשרים ואחת.

מילות מפתח: התנועה הכפולה, גלובליזציה פיננסית, כלכלה פוליטית

את פולני נהוג לקרוא כהוגה נורמטיבי וכסוציולוג. הקריאה הנורמטיבית מדגישה את ביקורת המשטר הקפיטליסטי, את רעיונותיו על כלכלת הצרכים, הכלכלה המוסרית והקהילתנות (סיטבון, 2020). הקריאה הסוציולוגית מדגישה את מושג המשוקעות - embeddedness - שהיה למושג מרכזי ונפוץ בסוציולוגיה הכלכלית (Gemici, 2008). מוכרת פחות היא הקריאה של פולני ככלכלן פוליטי. בשנים האחרונות רעיונותיו משמשים כלכלנים פוליטיים לחקר הקפיטליזם מנקודת מבט השוואתית ובינלאומית (Bohle &

* פרופ' אריה קרמפף, בית הספר לממשל וחברה, האקדמית תל אביב-יפו

מאמר זה הוא גרסה מעובדת של הרצאה שניתנה באירוע ההשקה של המהדורה העברית של התמורה הגדולה, אשר התקיים באוניברסיטת תל אביב ב-24 בנובמבר 2021. אני מבקש להודות לתום פסח על הערותיו.

של פולני, את הנחות היסוד הכלכליות הפוליטיות ואת מנגנוני השינוי שהוא מתאר יש לזקק מתוך הנרטיב ההיסטורי שהוא מציג לגבי השינויים שעברה הכלכלה העולמית במהלך המאה ה-19 וה-20.

במאמר סקירה זה אני מבקש לקרוא את התמורה הגדולה (פולני, 2020) כספר המציג תאוריה כלכלית פוליטית. תרומתה של תאוריה זו, אטען, בכך שהיא מציגה מנגנון המסביר את השינויים שעבר הקפיטליזם העולמי במאה ה-19, והיא יכולה להסביר גם את השינויים שעבר הקפיטליזם העולמי בעשורים האחרונים. התאוריה הזאת נבדלת מהסברים מקובלים אחרים, ובפרט מההסברים המרקסיסטיים.

אף שהתמורה הגדולה יצא לאור לפני יותר מ-70 שנה, אפשר לקרוא אותו כתרומה רעננה וחדשנית לשיח הכלכלי-פוליטי בעידן שלאחר המשבר הפיננסי העולמי. הספר מזכיר לנו מחדש דברים ששכחנו ככלכלנים פוליטיים. הוא שולח לנו מסר מן העבר: גישה חדשנית לחקר הקפיטליזם, הכוחות והגורמים המניעים אותו בזירה המקומית והגלובלית. משום כך תרגומו של התמורה הגדולה לעברית בשנה האחרונה, אירוע שהוא הזרז לכתיבת סקירה זו, הוא בעל חשיבות רבה.

אפתח בהצגת התאוריה הכלכלית-פוליטית המזוקקת מתוך התמורה הגדולה. אטען כי פולני מציג תאוריה שמסבירה כיצד המוסדות הפוליטיים והכלכליים היו אלה שיצרו ועיצבו את כלכלת השוק. במובן זה פולני מציב אלטרנטיבה לתאוריה המרקסיסטית, שלפיה המוסדות הפוליטיים הם תוצאה של כלכלת השוק. לאחר מכן אדון בהשלכותיה הפוליטיות של תאוריה זו. אנסה להסביר את חוסר הפופולריות של פולני עד המשבר של 2008, ואת העניין ההולך וגובר בעבודתו מאז 2008. אסיים בדיון באתגר שפולני מציב לתנועות השמאל החברתי בעולם ובישראל.

פולני כפשוטו

הטענה המרכזית המוצגת בתמורה הגדולה היא כי את תהליכי השינוי המאפיינים את המשטר הקפיטליסטי אפשר לתאר על פי היגיון של תנועה כפולה. התנועה האחת, תנועת המסחור – קומודיפיקציה, או marketization – נוצרת כאשר ההיגיון של השוק מוחל על מרחבים חברתיים שהתנהלו קודם לכן בהתאם להגיונות לא מסחריים כמו המשפחה, הקהילה והמדינה. תנועת המסחור חושפת את החברה האנושית לכוחות השוק ולמנגנון המחירים. כתוצאה מתהליך המסחור מתערערים המוסדות החברתיים המספקים לבני האדם יציבות. תנועת הנגד לתהליך המסחור היא התנועה של הגנה חברתית. זו באה לידי ביטוי באמצעות חקיקה, רגולציה והסדרים מוסדיים שונים המגבילים את זרימת הסחורות, השירותים וההון במטרה לגונן על בני האדם, על המרקם החברתי, על המוסדות החברתיים ועל הטבע (פולני, 2020, עמ' 134).

פולני אינו רואה בכלכלת השוק כשלעצמה את המאפיין המייחד את המשטר הקפיטליסטי כיום (כלומר, מאז המאה ה-19). כבר בתקופה הטרומית-קפיטליסטית היו קיימים שווקים, אולם הם "לא היו אלא נספח של החיים הכלכליים" (פולני, 2020, עמ' 80). במובן זה, פולני דוחה את הטענה הליברלית שכלכלת השוק וההומו אקונומיקוס הם

אוניברסליים וא-היסטוריים. הקפיטליזם, בצורתו הנוכחית, הוא תוצר של העידן שהחל במחצית השנייה של המאה ה-18 ושהגיע לשיאו במהלך המאה ה-19. בתקופה זו חדר הגיון השוק לשלושה מרחבים: מרחב יחסי העבודה, המרחב של נכסי דלא-ניידי (הקרקע) ומרחב הכסף, הבנקאות והפיננסים. חדירתו של הגיון השוק למרחבים אלו יצרה שלוש סחורות שפולני מכנה אותן "סחורות פיקטיביות": עבודה, אדמה וכסף.

יש לשאול מה הופך סחורות אלו לפיקטיביות. הרי אפשר לטעון כי אם קיימים שוק עבודה, שוק של קרקעות ושוק של כסף, אלה הם סחורות של ממש. אך עבודה, קרקע וכסף אינם סחורות של ממש, משום שהם אינם ניתנים למסחור באופן מלא. העבודה, האדמה והכסף תמיד יכללו מרכיב חברתי, לאומי או קולקטיבי ולכן מרכיב שאינו כנוע להיגיון של השוק. כדי שדבר מה יהפוך במלואו לסחורה, עליו להיות קניין פרטי מבוסס המלא והמוחלט של המושג. כאשר אדם רוכש סחורה פשוטה, למשל ככר לחם, הכיכר נמצאת בבעלותו המלאה והמוחלטת. הוא חופשי לעשות בה כרצונו - לצרוך אותה, להשמיד אותה או לשמור אותה לשימוש עתידי. סחורות פיקטיביות, בניגוד לסחורה הפשוטה, לעולם אינן נמצאות לגמרי ובאופן מוחלט בבעלות הרוכש (Fraser, 2014).

את העבודה אי-אפשר לנתק מן האדם כישות ביולוגית, חברתית, משפטית ופוליטית. העובד אינו נמצא בבעלות המעסיק, וזה האחרון אינו יכול לבצע על העובד כל פעולה שעולה בדעתו. בעלותו של המעסיק על כוח עבודה מוגבלת באמצעות החוק, באמצעות המבנה של המערכת החברתית והפוליטית, וגם כתוצאה מאילוצים ביולוגיים. הקרקע היא מוצר מוגבל הנתון לשליטתן של המדינות הריבוניות. קרקעות עוברות מיד ליד לא רק באמצעות סחר חליפין אלא גם כתוצאה ממלחמות. הקרקע היא משאב לאומי, והיא אינה פוסקת להיות כזאת גם כאשר היא הופכת לפרטית. מדינות ריבוניות אינן מפקירות לחלוטין את המשאבים הלאומיים לכוחות השוק. לבסוף, את הכסף אי-אפשר לנתק מן המדינה המנהלת אותו באמצעות בנק מרכזי. יציבותם של הכסף ושל המערכת הפיננסית דורשת את קיומו של הריבון שיגביל את היצע הכסף וישמש מלווה של מוצא אחרון בעת משבר. הכסף והמערכת הפיננסית הם מוצר ציבורי ותשתית מוסדית לפעילות המשקית כולה. מבנהו של הכסף הוא אפוא תמיד היברידי: פרטי וציבורי (Mehrling, 2010).

כדי להפוך את העבודה ואת הקרקע לסחורות פיקטיביות (בשוק הכסף אדון בהמשך) היה צורך בפעולה אלימה וכוחנית מצד המדינה. לטענת פולני, תהליך יצירתם של שוק העבודה ושוק הקרקעות היה אלים משום שהוא דרש לפרק את המסגרות החברתיות שסיפקו לאדם את צורכי החיים שלו בכלכלה הטרומ-קפיטליסטית. זהו אחד המסרים התאורטיים החשובים של התמורה הגדולה: כדי ליצור את השוק החופשי היה צורך בשימוש באמצעים מדינתיים, ריבוניים ואנטי-ליברליים שכללו פגיעה בזכויות אדם וקניין; ללא הפירוק הזה של מסגרות לא היה לאדם תמריץ למכור את עבודתו בשוק העבודה המתגבש. יצירתה של כלכלת השוק דרשה את "הריסת המבנים החברתיים כדי לזקק מתוכם את רכיבי העבודה" (פולני, 2020, עמ' 164). אם כן, פולני אינו דוחה את התאוריה הליברלית של השוק ואינו טוען כי היא שגויה; הוא מבקר את האידאולוגים הליברלים על כך שהם מדחיקים את ההיסטוריה הלא-ליברלית של השוק ומציגים אותו כמוסד אוניברסלי וחסר היסטוריה.

ראוי לציין כאן את ההבדל בין מושג המסחור של פולני למושג המסחור של מרקס. מרקס מבסס את הסבריו לתהליך המסחור בכלל ולמסחור העבודה בפרט על תהליך החליפין

ומנגנון המחירים. יתר על כן, הוא מניח כי תהליך המסחור של העבודה הופך את העבודה לסחורה של ממש שעוברת מן העובד למעביד: "מה שעומד בשוק לעומת בעל-ההון, במישרין – הרי זו לא העבודה, אלא העובד. ואין זה מוכר אלא את כוח-עבודתו. משהתחילה עבודתו ממש, שוב פסקה זו מלהיות שלו" (מרקס, 1953, עמ' 440). עבור מרקס, תהליך המסחור של העבודה נובע משאיפתם של בעלי ההון לרווח ומעקרון הירידה ברווחיות (זכים, 2020): בעלי הון ומשקיעים מחפשים הזדמנויות עסקיות חדשות בדמות שווקים חדשים ופונים לא רק למדינות לא מפותחות אלא גם למרחבים חברתיים בתוליים מבחינה כלכלית. פולני מסביר את תהליך המסחור בדרך שונה. לטענתו תהליך המסחור הוא תנאי לקיומו של שוק העבודה, ולכן הוא אינו יכול להיות תוצאה של המפגש בין המעסיק למועסק (2020, עמ' 142). במונחיה של ננסי פרייזר, לפי התאוריה של מרקס הסתירות של הקפיטליזם נובעות מתוך ההיגיון הכלכלי של השוק, ואילו התאוריה של פולני גורסת כי המשבר נוצר כתוצאה מסתירה בין השוק למוסדות שהוא שזור בהם, קרי החברה והטבע (Fraser, 2017, pp. 2–3). לכן תהליך המסחור של העבודה נידון לכישלון, והיא לעולם לא תהפוך לגמרי לסחורה¹; מסחור מלא של העבודה יוביל למשבר שיחתור תחת קיומו של השוק. כפי שמנסחת זאת פרייזר, "הסחר בפסאודו-סחורות [...] משול לנמר האוכל את זנבו" (Fraser, 2017, p. 3).

עד כאן פולני כפשוטו. מה שחסר, לכאורה, בתיאור של פולני הוא התייחסות למניע לתהליך המסחור. פרייזר סבורה שההסבר של מרקס – השאיפה להגדיל את הרווחיות בסביבה של שיעורי רווח הולכים וקטנים – מציע פתרון לשאלה שלפולני אין תשובה עליה. ללא תפיסת ההון של מרקס, היא טוענת, "אין לנו דרך להבין מדוע 'השווקים המסדירים את עצמם' מחדירים את עצמם למרחבים הולכים וגדלים של חיים חברתיים" (Fraser, 2017, p. 4). הטענה כי המדינה היא שמחדירה את השווקים למרחבים חברתיים חדשים אינה מספקת, משום שלא ברור מהו המניע של המדינה; האם היא פשוט משרתת את האינטרס של ההון? במקרה זה אנחנו חוזרים אל ההסבר המרקסיסטי. לטענתי, פולני מציע תשובה טובה לשאלה זו, אך תשובתו חורגת מן התחום של הכלכלה הפוליטית המקומית ודורשת התייחסות למערכת הבינלאומית ולבינאום של הכסף.

הגלובליזם

בפתיחת התמורה הגדולה, ממש בפסקה הראשונה, פולני מציין כי בכונתו להתמקד בארבעה מוסדות: המערכת הגאופוליטית הבינלאומית ("מאזן הכוחות"), כלכלת השוק, המערכת המוניטרית והפיננסית הבינלאומית ("תקן הזהב") והמדינה הליברלית (מה שהיום ייקרא המדינה הניאו-ליברלית) (טבלה 1). מבין ארבעת המוסדות הללו פולני מייחס חשיבות מרעפת למבנה המערכת המוניטרית והפיננסית הבינלאומית. על פי הפרשנות שאציע כאן, פולני מראה כיצד הליברליזציה הפיננסית צמצמה את מרחב הפעולה המקרו-כלכלי של המדינות, ואילצה אותן לקדם את המסחור של העבודה והקרקע.

1 זהו הבסיס לטענתם של הסוציולוגים פרד בלוק ומרגרט זומרס (Block & Somers, 2016) שהכלכלה תמיד נותרת משוזרת במוסדות.

טבלה 1. המוסדות המעצבים את המשטר הקפיטליסטי לפי פולני

	פוליטי	כלכלי
מקומי	המדינה הניאו־ליברלית	כלכלת השוק
גלובלי	המערכת הבינלאומית	המערכת המוניטרית והפיננסית הבינלאומית

העובדה כי פולני פותח את ספרו בהצבעה על מוסדות הכוללים את המדינה ואת המערכת הבינלאומית מלמדת על הבדל מהותי נוסף בין התאוריה הכלכלית־פוליטית המרקסיסטית ובין זו של פולני. נקודת המוצא של הניתוח המרקסיסטי היא מיקרו־כלכלית: מרקס מסביר את התפתחות "מבנה־העל" – המוסדות הפוליטיים והכלכליים – על בסיס ניתוח מיקרו־כלכלי ומיקרו־חברתי של היחסים בין העובדים לבעלי ההון, או לתאגידים כיום. מה שמגדיר את הכלכלה הקפיטליסטית הוא יחסי הייצור (בין העובד לתאגיד). העובדה שיחסים אלו מתנהלים בתנאים של כלכלת שוק היא שמסבירה את יחסי הכוח בין עבודה להון. השאיפה לרווח בסביבה של רווחיות שהולכת וקטנה מסבירה את הכוח המניע המביא להתפשטות כלכלת השוק ולחידרתה למרחבים חברתיים וגאופוליטיים חדשים. נקודת המוצא של פולני הפוכה: המוסדות הפוליטיים קודמים לשוק מבחינה היסטורית ומסבירים אותו. מוסדות אלו גם מסבירים את המניע לתהליך המסחור. בפרט, התהליך שעברה המערכת המוניטרית והפיננסית הבינלאומית – התגבשות תקן הזהב – הוא הגורם העיקרי האחראי לתמורה הגדולה.

המשמעות של התגבשות תקן הזהב היא הבינאום של הכסף, או במונחים מקובלים יותר כיום – הגלובליזציה הפיננסית. הגלובליזציה הפיננסית במופעה כתנועה חופשית יותר ואינטנסיבית של הון החלה בסוף המאה ה־18, במקביל לעלייתה של האימפריה הבריטית (Calomiris & Neal, 2013). מגמה זו הגבירה את כוח המשיכה של סטנדרט הזהב הבריטי. במחצית השנייה של המאה ה־19 הצטרפו מדינות נוספות לתקן הזהב עד שהפך למוסד כמעט גלובלי. תקן הזהב היה אפוא גולת הכותרת של תהליך הבינאום של הכסף שהחל בתחילת אותה מאה.

הגלובליזציה של הכסף הגבילה את יכולתן של המדינות הליברליות להגיב לנסיבות כלכליות מקומיות. כללי המשחק של תקן הזהב אילצו את המדינות להגיב לתנאים המוניטריים הבינלאומיים, והדבר מנע מהן להגיב לתנאים חברתיים וכלכליים מקומיים. במילים אחרות, במקום שמדינות יחצינו סיכונים כלכליים כדי להגן על הכלכלה המקומית, על הקבוצות החברתיות ובעיקר על העובדים, תקן הזהב אילץ אותן להפנים את הסיכונים, אי־הוודאות והתנדותיות הגלובליים לתוך הזירה המקומית כדי לשמור על סביבה גלובלית יציבה. מי שספגו את הסיכונים, התנדותיות ואי־הוודאות בזירה המקומית היו בראש וראשונה העובדים. כדי להעביר את הסיכונים אל העובדים נדרשו המדינות למסחר את כוח העבודה ולחשוף את העובדים למנגנון המחירים ולכוחות השוק הגלובליים. כלומר, כדי לשמור על שערי חליפין קבועים אפשרו המדינות תנודות קיצוניות בשיעורי האבטלה:

יכולתה של המדינה לנקוט מדיניות סעד או ליוזם עבודות ציבוריות תוגבל על ידי הדרישה לאיזון תקציבי, שגם הוא תנאי מוקדם ליציבות שערי החליפין. כך, תקן הזהב יבלום את פעולתו של משרד האוצר באותה היעילות שבה הוא יבלום את הבנק המרכזי, והגוף המחוקק ימצא את עצמו ניצב בפני אותן מגבלות שחלות על התעשייה. (פולני, 2020, עמ' 202)

אם כן, המסחור של העבודה – היכולת להעסיק ולפטר עובדים לפי הביקושים בשוק – היה תנאי שאפשר את הבינאום של הכסף ושמר על יציבות משטר תקן הזהב. מדינה שהייתה מסרבת להסדר הזה הייתה משלמת מחיר כבד בדמותו של בידוד כלכלי. בפרט, מעמד ההון המקומי בה היה משלם מחיר כבד. כלומר, מסחור העבודה היה התנאי שאפשר למדינות לשרוד ולהתחרות בכלכלה עולמית שעברה גלובליזציה פיננסית (פולני, 2020, עמ' 141). הטיעון הכלכלי בדבר הקשר הסיבתי בין תקן הזהב ליכולת התגובה של מדינות לתנאים כלכליים מקומיים אינו מקורי. בתקופה שבה פולני עבד על ספרו שקד הכלכלן הבריטי ג'ון מיינרד קיינס על תוכניתו להקים מסלקה בינלאומית (international clearing union) (Iwamoto, 1995). המלצותיו של קיינס לגבי הסדר המוניטרי הבינלאומי החדש התבססו על עבודות שכתב כבר בשנות השלושים. הניתוחים של קיינס הראו כי קיים trade off בין יציבות המערכת הבינלאומית והיציבות של הכלכלות המקומיות. טענה זו מקובלת כיום גם בורם המרכזי בכלכלה, והיא מנוסחת בעקרון הטריילמה המקרו-כלכלית של מונדל-פלמינג (Mundell-Fleming trilemma) (Obstfeld, 2021). אפשר לומר שפולני עומד על כתפיו של קיינס. קיינס סיפק את התאוריה הכלכלית המסבירה את השפעת הגלובליזציה הפיננסית על המשטר הכלכלי המקומי, ואילו פולני המשיך מנקודה זו והצביע על ההשלכות הפוליטיות והכלכליות של התהליך.

תפקיד המעמדות

בהינתן התפקיד המרכזי של המדינה בעיצוב הסדר הקפיטליסטי, צריך לשאול מה מקומם של המעמדות ושל הקבוצות החברתיות המקומיות בתהליך זה. שאלה זו מהותית לכלכלנים פוליטיים השוואתיים וכן לתנועות שמאל חברתי, שמבקשות לקדם שינוי של הסדר הכלכלי המקומי. בפרט נשאלת השאלה אם העמדה של פולני מציעה אלטרנטיבה משכנעת לפרדיגמה המרקסיסטית הרואה במעמדות – מעמד העובדים ומעמד בעלי ההון – את השחקנים הראשיים בדרמה הקפיטליסטית. אף שפולני הושפע רבות מן המסורת המרקסיסטית, ממשיכו ופרשניו חלוקים בנוגע לשאלה זו.² קריאה בהתמורה הגדולה מובילה למסקנה שפולני אינו מקבל את הנחות היסוד המרקסיסטיות בדבר תפקידם ההיסטורי של המעמדות בעיצוב הקפיטליזם: "אינטרסים

2 שאלת היחסים בין המרקסיזם ובין התזה של פולני היא נושא מורכב וטעון בקרב התאורטיקנים של השמאל הסוציאליסטי והסוציאלי-דמוקרטי. יש פרשנים שתופסים אותו כממשיך דרכו של מרקס (Lacher, 2019). אחרים ממקמים אותו במרכז הפוליטי (Block & Somers, 2016). בנושא זה ראו את הביקורת של יאיר קלדור על ספרו של פולני מנקודת מבט מרקסיסטית (קלדור, 2021).

כלכליים צרופים אינם יכולים להיות הסבר מספק לשום תהליך חברתי ארוך טווח", הוא כותב בקצרה וחד־משמעית (פולני, 2020, עמ' 153). לקביעתו כי אי־אפשר לקבל את הפרדיגמה המרקסיסטית כהסבר להיסטוריה של הקפיטליזם העכשווי מציג פולני שני נימוקים.

ראשית, הוא מערער על כיוונו של הקשר הסיבתי בין האינטרסים של הקבוצות החברתיות מצד אחד ובין הסדר הכלכלי מצד שני. הקבוצות החברתיות, הוא טוען, אינן רק מעצבות את הסדר הכלכלי – הן גם התוצר שלו. פולני דוחה את תאוריית משאבי הכוח (power resources theory), המקובלת בקרב כלכלנים פוליטיים רבים (Korpi, 2006). לדבריו, הצלחתו של מעמד לממש את האינטרסים שלו אינה תלויה רק בעוצמתו הפוליטית אלא גם באופן שבו הוא והאינטרסים שלו משרתים את האינטרסים של קבוצות אחרות וצרכים חברתיים רחבים יותר. "היחסים בין המעמד לבין החברה בכללותה הם שקובעים, בסופו של דבר, את תפקיד המעמד במחזה, והצלחת המעמד נקבעת על פי ההיקף והמגוון של האינטרסים שהוא מסוגל לשרת, נוסף על האינטרסים שלו" (פולני, 2020, עמ' 156). המעמדות והקבוצות החברתיות אינם ההסבר למבנה החברתי־כלכלי, אלא הם מוסברים על ידיו.

יש להתעכב על טענה זו משום שהיא חושפת, לתפיסתי, את הרגישות ההיסטורית של פולני ואת הבנתו העמוקה ביחס לתהליכי שינוי מוסדיים, וכן את המגבלה של תאוריות מבניות – תאוריות מונחות עוצמה (power oriented theories) – לגבי תהליכים כאלה. תאוריות מונחות עוצמה מסבירות היטב את היציבות של סדרים כלכליים, אך הן מתקשות להסביר את השינויים בסדרים כלכליים. פולני עומד על כך:

[הגישה המעמדית] מניחה את קיומם הנתון של המעמדות, והדבר אפשרי רק בחברה שחסינה מפני הרס. היא אינה מביאה בחשבון את השלבים הגורליים בהיסטוריה שבהם ציוויליזציה מתמוטטת או משנה את צורתה, שלבים שבהם בדרך כלל, ולעיתים בתוך זמן קצר מאוד, קמים מעמדות חדשים מתוך חורבות המעמדות הישנים. (פולני, 2020, עמ' 156)

את הביקורת של פולני על התאוריות המבניות אפשר לנסח באופן הבא: אם בכל רגע נתון השחקן החזק יכול לשלוט במצב הדברים, אז השחקן החזק ישמור תמיד על מעמדו ההגמוני – אבל בפועל שינויים מתרחשים; נוצרים שחקנים חזקים חדשים, והוותיקים מאבדים את עוצמתם. גישות מונחות עוצמה מניחות קשר סיבתי בין עוצמת השחקנים החזקים לתהליך השינוי: לכן המנצחים יזוהו בדיעבד תמיד כסוכני השינוי. אבל בפרשנות כזאת החוקר עלול להחמיץ קשר סיבתי הפוך, שבו השחקן החזק אינו זה שזים את השינוי אלא הוא תוצאתו של השינוי. פולני מצביע על כך שהגישות המעמדיות נוטות לייחס לקבוצות חברתיות חשיבות היסטורית גדולה מכפי שיש להן. קשה לקבוע אם ביקורת זו מכוונת נגד מרקס או נגד חוקרים אחרים שאימצו את נקודת המבט המעמדית. לדעתי, הביקורת של פולני רלוונטית בהחלט לגבי גישות מונחות עוצמה עכשוויות כמו זו של וולטר קורפי (Korpi, 2006), המאמצת את נקודת המבט המעמדית מבלי לאמץ את התפיסה ההיסטורית הדיאלקטית. התוצאה היא גישה כלכלית־פוליטית מכניסטית שמניחה קשר סיבתי פשוט בין יחסי הכוח המעמדיים לאופיו של המשטר הקפיטליסטי.

הנימוק השני לדחייתו של פולני את הפרדיגמה המעמדית נעוץ באופי היחסים בין עבודה להון. המסגרת המושגית של התנועה הכפולה וההדגשה של שסעים פנימיים וקונפליקטים פנים-מעמדיים מאפשרת מרחב גדול יותר למה שקרוי בתאוריה המוסדית-היסטורית (historical institutionalism) תוצאות בלתי מתוכננות של שינוי חברתי (unintended consequences). לפי תאוריה זו, מעת לעת מתרחשים רגעים "גורליים" של שינוי שתוצאתם אינה ניתנת לגמרי להסבר על בסיס יחסי הכוח הקודמים להם; אלה הן נקודות המפנה ההיסטוריות, critical junctures (Capoccia, 2016). בנקודות זמן אלו לשום קבוצה חברתית או שחקן אין שליטה מלאה על שרשרת הסיבתיות ההיסטורית, המורכבת מאירועים שחלקם מקריים ובלתי ניתנים לחיזוי. תהליכים אלו יכולים להחליש קבוצות חברתיות קיימות וליצור קבוצות חדשות.

יש להדגיש כי עקרון התנועה הכפולה אינו עומד בסתירה למסגרת תאורטית מעמדית. את תנועת המסחר אפשר לקרוא כתוצאה של עוצמתו של ההון, ואת תנועת הנגד של ההגנה החברתית אפשר לקרוא כתוצאה של האינטרסים של העובדים. המשטר הקפיטליסטי, לפי גישה זו, הוא תוצאה של מאבק בין שני כוחות היסטוריים: העבודה וההון. אך בהתמורה הגדולה פולני דוחה פרשנות זו. לטענתו, "גם העסקים הקפיטליסטיים עצמם נזקקו להגנה מפני פעולתו הבלתי מרוסנת של מנגנון השוק" (פולני, 2020, עמ' 188). טענה זו של פולני זכתה לחיזוק במחקר בשנים האחרונות. חוקרים הראו כי המסגרת התאורטית המניחה מאבק מעמדי אינה מצליחה להסביר את תהליך ההקמה והעיצוב של משטרי רווחה במדינות שונות, וכי במקרים רבים בעלי העסקים – המעמד הקפיטליסטי – תומכים במשטרי רווחה נדיבים יותר (Iversen, 2005; Mares, 2003; Swenson, 2002). יתר על כן, תנועת הנגד של הגנה חברתית אינה מגינה מפני כוחות השוק רק על העובדים אלא גם על העסקים. ידוע כי מדינות תומכות בעסקים במסגרת מדיניות פיתוח, ובתקופה של משברים הרשויות מספקות אשראי זול לעסקים וניזילות לבנקים פרטיים כדי למנוע קריסה של המערכת הכלכלית. ממצאים אלו חותרים תחת ההנחה שהמסחר הוא אינטרס עסקי ואילו ההגנה החברתית היא אינטרס של העובדים. החלוקה בין מחנה המסחר למחנה ההגנה החברתית חוצה מעמדות וסקטורים, ועובדה זו מחלישה את כוח ההסבר של תאוריות מבניות, או לכל הפחות מסיטה את מבטו של המחקר אל אותם מקרים המצביעים על פערים בין פרשנויות מכניסטיות של התאוריות המעמדיות ובין המציאות הכלכלית.

סוכני השינוי

אולם אם כל מה שאפשר ללמוד מן התמורה הגדולה הוא שהמציאות מורכבת יותר מן התאוריה, לא היה בכך חידוש. הרי גם בקרב חוקרים מרקסיסטיים אפשר למצוא הכרה באופי הדיאלקטי של המשטר הקפיטליסטי ובקיומן של תוצאות לא מתוכננות. השאלה היא אם פולני מציב תאוריה אלטרנטיבית המאפשרת הבנה של הכוחות המניעים את תנועת הנגד לכלכלת השוק. במילים אחרות, אם העובדים אינם הסוכנים של תנועת הנגד – מיהם הסוכנים שלה? לפולני אין תשובה פשוטה לשאלה זו. כפי שטען אחד מפרשניו, הגישה "הפונקציונלית והאורגנית" שלו מקשה עליו לזהות את סוכני תנועת הנגד (Levien, 2007, p. 120). למרות זאת, אני סבור כי אפשר למצוא מתוך הטקסט תשובה לשאלה הזאת, ולו

תשובה חלקית. תנועת הנגד לתהליך המסחור, כותב פולני, נוצרה במרחבים חברתיים רבים ושונים זה מזה, והיא נבעה מצורות שונות של היגיון חברתי ופוליטי:

המגוון העצום של צורות שבהן הופיעו תנועות הנגד ה"קולקטיביסטיות" לא בא מהעדפה כלשהי של הסוציאליזם או הלאומיות בקרב בעלי אינטרסים מתואמים; הוא נבע רק מהקשת הרחבה של אינטרסים חברתיים חיוניים שנפגעו ממנגנון השוק המתפשט. הדבר מסביר את התגובה הכמעט אוניברסלית שעוררה התרחבותו של המנגנון הזה, תגובה שהייתה בעלת אופי מעשי בעיקרה [...]. לא היה מקום לשום דעה קדומה שלפי הליברלים מתגלמת בכוח האידיאולוגי שביסוד ההתפתחות האנטי-ליברלית. (פולני, 2020, עמ' 146)

פולני מדגיש את "המגוון המפליא" של צורות התנגדות כדי להחליש את התזה הליברלית בדבר קיומה של "קנוניה קולקטיביסטית", שלפיה מקור ההתנגדות לקפיטליזם הוא קובץ סוציאליסטים עיוורים מאידאולוגיה. לטענתו, תנועת הנגד נבעה מלמטה, מן האנשים הפשוטים בדרגים נמוכים, בינוניים וגבוהים הפועלים לשם "פתרון בעיות" הנובעות ממגמת המסחור (פולני, 2020, עמ' 148). אין מדובר רק בעובדים, אלא גם ב"איכרים, תעשיינים, וואליטה אגררית" (Goodwin, 2018). אך הוא מדגיש את המגוון של מרחבי ההתנגדות גם כדי להחליש את התזה המרקסיסטית שלפיה המעמד הקפיטליסטי קידם את המסחור והתנגד לתנועות הנגד. גם לקפיטליסט יש תמריץ להגן על העובדים, כפי שמתאר זאת אחד הפרשנים של פולני: "בעלי הון זקוקים לכוח עבודה חי, בריא, בעל השכלה, יציב ומתרבה, וכדי להשיג את המטרות האלה הם יתמכו בשמחה בהרחבת המוסדות המגבילים את השוק" (Dale, 2010, pp. 75–76). הקואליציות שקידמו את תנועות הנגד חוצות מעמדות, סקטורים ותחומי מדיניות, והרכבן תלוי בתנאים ובנסיבות המקומיות.

אך פולני הולך צעד אחד נוסף כדי להסביר את הדינמיקה המתמרצת את יצירתן של קואליציות מקומיות, על אף ניגודי האינטרסים הנובעים משאלות של חלוקת משאבים וחלוקה מחדש. בהתמורה הגדולה הוא משתמש במונח "חברה" – society – לתיאור היחידה הקולקטיבית הנפגעת מתהליך המסחור ומגיבה לו. החברה, לתפיסתו של פולני, היא שחקן בעל אינטרסים, העדפות ויכולת פעולה. משום כך, סוציולוגים רבים תופסים את הגותו כפונקציונליסטית. ואכן, פולני מתאר את האופן שבו החברה מגיבה לתהליכי המסחור, אך הוא לא תמיד טורח לציין מהו המנגנון המביא לתגובה זו.

קריאה מדוקדקת יותר של הטקסט מובילה למסקנה שפולני משתמש במונח "חברה" כדי לדבר על המדינה. הוא מספר סיפור שבו המסגרת המדינתית – הטריטוריאלי – היא שנפגעת מן הליברליזציה הפיננסית, והיא זו גם שמגיבה בתנועת הנגד. במסגרת תקן הזהב, "המדינה הייתה נתונה ללחץ באופן סביל לא פחות ממה שיזמה לחץ באופן פעיל". בתגובה ללחץ החיצוני, "המנגנון הפנימי של המדינה [...] העביר את הלחץ מהשדה הכלכלי לשדה הפוליטי, ולחץ" (פולני, 2020, עמ' 207). המדינה קידמה את תהליך המסחור של כוח העבודה ושל האדמה כדי להתמודד עם הלחצים החיצוניים, אולם בד בבד הלחצים החיצוניים יצרו "סולידריות לאומית" שכללה את "העסקים והמפלגות, התעשייה והמדינה" (עמ' 207). משום כך, כותב פולני, "ההגנה על החברה מוטלת בראש וראשונה על כתפי השליטים" (עמ' 165).

אם כן, הסיפור של פולני נסב סביב הציר בין המקומי או הלאומי ובין הגלובלי. את התאוריה הכלכלית הפוליטית שלו יש להבין כתאוריה המבקשת לקשר בין הזירה המקומית לזו הבינלאומית. בסיפור הזה, המעמדות והקבוצות החברתיות ממלאים תפקיד של שחקני משנה: "הסיבה הראשונית להתרחשות השינוי היא פעולתם של כוחות חיצוניים. החברה נשענת על הכוחות הפנימיים רק כמנגנון לביצוע השינוי. ה'אתגר' הוא של החברה כמכלול; 'המענה' ניתן באמצעות קבוצות, מגזרים ומעמדות" (פולני, 2020, עמ' 153; ההדגשה במקור).

אפילוג: מדוע פולני נעשה פופולרי כיום

רבים בשמאל החברתי רואים בפופולריות הגואה של פולני איום, ובמידה רבה של צדק. פולני מערער על הנחות יסוד מרקסיסטיות, ולכן גם על רבות מהנחות היסוד של הפוליטיקה הסוציאליסטית; הוא דוחה את ההיגיון המעמדי של הפעולה הפוליטית בשדה החברתי; הוא פרגמטיסט, איש מרכז מובהק, ובמידה רבה אף שמרן. הוא חושש מאוד מהסלמה של קונפליקטים מעמדיים משום שאלו עלולים להוביל למשבר עמוק ולעלייה של כוחות רדיקליים משמאל ומימין. התמורה הגדולה הוא ספר המתאר את כלכלת השוק כ"טחנה שטנית", אך המונח "אי-שוויון" (inequality) אינו מופיע בספר ולו פעם אחת; בעיית אי-השוויון מטרידה את פולני פחות מבעיית היציבות. זו כפי הנראה הסיבה להדרתו מן השיח החברתי לאחר פרסום ספרו. אך זו גם הסיבה לגילוי מחדש.

מאז שנות השמונים של המאה ה-20 עבר הקפיטליזם הגלובלי גל נוסף של תמורה גדולה. התמורה הגדולה של המאה ה-20 התרחשה בזירה הגלובלית והמקומית, בתחומי מדיניות שונים – אמצעי הייצור, ואיתם יחסי הייצור, עברו שינוי כאשר התעשייה המסורתית הוחלפה בתעשיית הידע; הפיצול בתוך כוח העבודה העמיק, וחתר תחת תנאי האפשרות של הסולידריות המעמדית; תנועות השמאל המסורתיות איבדו מעוצמתן ומהשפעתן לטובת תנועות שמאל חדשות שהתבססו על ערכים פוסט-חומריים. בזירה הגלובלית, ארצות הברית הלכה ואיבדה את מעמדה ההגמוני, ואיתו את יכולתה להסדיר את המשטר הבינלאומי של הליברליזם המשוזר. הכלכלה הבינלאומית הפכה לזירה תחרותית הרבה יותר ויציבה הרבה פחות. לאחר כארבעה עשורים של צמיחה מהירה למדי, הקפיטליזם העולמי נכנס לעידן של משברים כלכליים וצמיחה איטית. תהליכי הגלובליזציה והליברליזציה הפיננסית של שנות השמונים, שהפכו את הדולר לסחורה פיקטיבית גלובלית, הובילו לסדרה של משברים גלובליים. משברים אלו, ובפרט משבר הקורונה, הבהירו כי הקפיטליזם העולמי יכול לתפקד כמערכת משוכללת ויעילה שביכולתה לצמצם דרסטית את הרעב הגלובלי ולהכפיל את האוכלוסייה העולמית, אולם בה בעת הוא מערכת פגיעה ורגישה לזעזועים. בתקופת משבר הקורונה, הפגיעה בשרשראות הייצור הגלובליות שהיו אחראיות לייצור כ-40% מן המוצרים שאנו צורכים, והקושי לשקמן, הראו כי השוק החופשי הגלובלי מתקשה מאוד לשקם את עצמו. מעל כל אלה מרחפת רוח הרפאים של משבר האקלים, שהאנושות ניצבת מולו חסרת אונים. אין דרך דרמטית פחות לתאר את המצב: הממצאים לגבי סכנותיו של משבר האקלים הולכים ומצטברים, אך היכולת של האנושות, של המדינות ושל הארגונים הבינלאומיים לנקוט פעולה קולקטיבית של ממש לגבי מוגבלת מאוד.

במציאות הכלכלית הזאת קל להבין את העניין ההולך וגובר שרבים מוצאים בספרו של פולני. הספר מספק לנו את השפה לתאר את הסכנות, הסיכונים והאיזמים הנובעים מן המשטר הכלכלי הקפיטליסטי בעידן המשברים הגלובליים. כמו במצב שתיאר פולני, הסכנה הנשקפת כיום למרקם האנושי נובעת מחוסר היכולת של החברות האנושיות המאורגנות במדינות טריטוריאליות, על פי היגיון פוליטי לאומי, להסדיר את הכלכלה הגלובלית. בתנאים אלו, קונפליקטים של חלוקת משאבים בזירות המקומיות מתנהלים בתוך הספינה הפגועה של הכלכלה הגלובלית. השאלה הדחופה, לדידו של פולני, אינה חלוקת משאבים שוויונית יותר בכל מדינה ומדינה בנפרד, אלא פתרון הבעיות של הקפיטליזם בזירה הגלובלית. הוא מפנה את תשומת ליבה של הקוראת לעובדה שמשטר היפר-קפיטליסטי גלובלי שאינו נתון לרגולציה יביא לכרסום המוסדות והתשתיות הפיזיים, החברתיים והפוליטיים המאפשרים את קיומו בטווח הארוך. את המסר הזה שולח פולני בקפסולה מן העבר אל הליברטריאנים המאמינים בשוק שמסדיר עצמו, אולם גם אל תנועות השמאל המחפשות את הפתרון בפוליטיקה מעמדית ומקומית.

מקורות

- זכים, מיכאל. (2020). הון אנושי: מחשבות על התמורה הגדולה. בתוך קרל פולני, התמורה הגדולה: המקורות המדיניים והכלכליים של זמננו (עמ' 9-20). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- מרקס, קרל. (1953). הקפיטל (כרך א; בתרגום צבי אריה וויסלבסקי ויצחק מן). ספרית פועלים השומר הצעיר.
- סיטבון, עופר. (2020). כלכלה ופוליטיקה במאה העשרים ואחת: הנביא קרל פולני. בתוך קרל פולני, התמורה הגדולה: המקורות המדיניים והכלכליים של זמננו (עמ' 285-306). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- פולני, קרל. (2020). התמורה הגדולה: המקורות המדיניים והכלכליים של זמננו (בתרגום שונמית ליפשיץ). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- קלדור, יאיר. (2021, 9 בנובמבר). [אנחנו צריכים לדבר על קרל פולני](#). פיגומים.
- Block, Fred, & Margaret R. Somers. (2016). *The power of market fundamentalism: Karl Polanyi's critique*. Harvard University Press.
- Bohle, Dorothee, & Bela Greskovits. (2012). *Capitalist diversity on Europe's periphery*. Cornell University Press.
- Calomiris, Charles W., & Larry Neal. (2013). History of financial globalization: Overview. In Gerard Caprio (Ed.), *Handbook of key global financial markets, institutions, and infrastructure* (pp. 3-14). Elsevier.
- Capoccia, Giovanni. (2016). Critical junctures. In Orfeo Fioretos, Tulia G. Falleti, & Adam Sheingate (Eds.), *The Oxford handbook of historical institutionalism* (pp. 95-108). Oxford University Press.
- Dale, Gareth. (2010). *Karl Polanyi: The limits of the market*. Polity Press.

- Fraser, Nancy. (2014). Can society be commodities all the way down? Post-Polanyian reflections on capitalist crisis. *Economy and Society*, 43(4), 541–558.
- Fraser, Nancy. (2017). *Why two Karls are better than one: Integrating Polanyi and Marx in a critical theory of the current crisis* (Working Paper 1/2017). Der DFG-KollegforscherInnengruppe Postwachstumsgesellschaften.
- Gemici, Kurtuluş. (2008). Karl Polanyi and the antinomies of embeddedness. *Socio-Economic Review*, 6(1), 5–33.
- Goodwin, Geoff. (2018). Rethinking the double movement: Expanding the frontiers of Polanyian analysis in the global south. *Development and Change*, 49(5), 1268–1290.
- Iversen, Torben. (2005). *Capitalism, democracy, and welfare*. Cambridge University Press.
- Iwamoto, Takekazu. (1995). The Keynes plan for an international clearing union reconsidered. *Kyoto University Economic Review*, 65(2 (139)), 27–42.
- Korpi, Walter. (2006). The power resources model. In Christopher Pierson and Francis Geoffrey Castles (Eds.), *The welfare state reader* (pp. 76–88). Polity.
- Lacher, Hannes. (2019). Karl Polanyi, the “Always-embedded market economy,” and the re-writing of the great transformation. *Theory and Society*, 48(5), 671–707.
- Levien, Michael. (2007). India’s double-movement: Polanyi and the national alliance of people’s movements. *Berkeley Journal of Sociology*, 51, 119–149.
- Mares, Isabela. (2003). *The politics of social risk: Business and welfare state development*. Cambridge University Press.
- Mehrling, Perry. (2010). *The new Lombard street: How the Fed became the dealer of last resort*. Princeton University Press.
- Obstfeld, Maurice. (2021). Trilemmas and tradeoffs: Living with financial globalization. In Steven J. Davis, Edward S. Robinson, & Bernard Yeung (Eds.), *The Asian Monetary Policy Forum: Insights of central banking* (16–84). World Scientific Publishing.
- Scheiring, Gábor, & Kristóf Szombati. (2020). From neoliberal disembedding to authoritarian re-embedding: The making of illiberal hegemony in Hungary. *International Sociology*, 35(6), 721–738.
- Swenson, Peter. (2002). *Capitalists against markets: The making of labor markets and welfare states in the United States and Sweden*. Oxford University Press.

הפאנל האינטרנטי ההסתברותי היחיד במדינת ישראל: ייצוגיות, דגימה הסתברותית, ותהליך הגיוס המורחב לפאנל

סיגל אלון, ענת אורן, קארין בלנרו*

תקציר. הערת מחקר זו מציגה את הפאנל האינטרנטי ההסתברותי היחיד במדינת ישראל, שפותח ונבנה על ידי מכון ב. י. ולוסיל כהן למחקרי דעת קהל באוניברסיטת תל אביב. מתוארים בה ייחודיותו של הפאנל האינטרנטי ההסתברותי ושימושיו האפשריים בהשוואה לפאנלים האינטרנטיים הקיימים בישראל, וכן האופן שבו נבנה מדגם הפאנל. הגיוס לפאנל ושימורו הם הליך מורכב הכולל את המרכיבים הבאים: בניית מדגם ייעודי המבוסס על דגימה הסתברותית מתוך מסגרת דגימה – דגימה אקראית של פרטים ממאגר מרשם האוכלוסין; שילוב שיטות גיוס לפאנל (באמצעות הטלפון והדואר) להגברת הייצוגיות; ורענון מתמיד של הפאנל. הליך זה, שנעשה בשקיפות מלאה כנדרש, מקנה לפאנל יתרונות מתודולוגיים במחקר על פני כל הפאנלים האחרים הקיימים כיום בישראל, למשל יכולת לחשב את טעות הדגימה. זהו הפאנל היחיד בישראל העומד בהלימה לסטנדרטים המתודולוגיים הגבוהים ביותר, והוא יכול להחליף סקרי פנים אל פנים או סקרים טלפוניים. איכותו המתודולוגית גבוהה ביותר, ועלותו נמוכה בהשוואה לעלויות של שיטות האיסוף המסורתיות.

מילות מפתח: סקר אינטרנטי, פאנל אינטרנטי הסתברותי, דגימה הסתברותית, מדגם מייצג

הקדמה

משבר הקורונה יצר צורך בחשיבה יצירתית על דרכים חדשות לעריכת מחקרים תוך הקפדה ושמירה על מצוינות מתודולוגית. במהלך השנים, אף שמדינות רבות בעולם עברו

* פרופ' סיגל אלון, החוג לסוציולוגיה ואתרופולוגיה ומכון ב. י. ולוסיל כהן למחקרי דעת קהל, אוניברסיטת תל אביב

ד"ר ענת אורן, מכון ב. י. ולוסיל כהן למחקרי דעת קהל

גב' קארין בלנרו, מכון ב. י. ולוסיל כהן למחקרי דעת קהל

תודה לפרופ' דוד שטיינברג מהחוג לסטטיסטיקה באוניברסיטת תל אביב על הייעוץ בבניית המדגם לפאנל האינטרנטי, ותודה לד"ר אירית אדלר, מזל דודו הלוי ולחברות ולחברי הוועדה המדעית של מכון ב. י. ולוסיל כהן למחקרי דעת קהל על הערות והארות לגבי תהליך הבנייה של הפאנל ולגבי הבדיקות המתודולוגיות.

לאיסוף נתונים אינטרנטי, בישראל לא היה אפשר לאסוף נתונים במדגם הסתברותי מייצג באמצעות שאלונים למילוי עצמי באינטרנט כפי שאפשר היה לעשות באיסוף נתונים טלפוני או פנים אל פנים. לכן איסוף נתונים אינטרנטי ברמה מתודולוגית גבוהה נעשה רק כאשר היו מסגרות דגימה סגורות, למשל עובדים בארגון, מאושפזים, בוגרי אוניברסיטה, מקבלי מענקים וכדומה. משבר הקורונה חידד את הבעיה, שכן במהלכו לא הייתה אפשרות לערוך מחקרים פנים אל פנים. בחודש מאי 2020, מכון ב. י. ולוסיל כהן למחקרי דעת קהל¹ הרים את הכפפה והחליט להשקיע (ועדיין משקיע גם כיום) משאבים כספיים אדירים בהיקף מאות אלפי שקלים בניית פאנל אינטרנטי מייצג, היחיד במדינת ישראל, שמבוסס על מדגם פרטים רנדומלי וייעודי ממרשם האוכלוסין (מאגר משרד הפנים). בסקירה זו נעמוד על הבעייתיות בפאנלים האינטרנטיים הקיימים בישראל ונתאר את ייחודיותו של הפאנל האינטרנטי ההסתברותי ואת שימושי האפשריים. בחלקה השני של הסקירה נדגים את אופן בנייתו של מדגם הפאנל באמצעות שני בסיסי נתונים. הפאנל האינטרנטי ההסתברותי של מכון כהן נבדל מפאנלים שקיימים כיום בישראל בשני היבטים מתודולוגיים חשובים. ראשית, הוא נבנה מתוך מדגם ייעודי, המשמש לגיוס המשתתפים בפאנל ומבוסס על דגימה רנדומלית מתוך מסגרת דגימה. שנית, הגיוס לפאנל נעשה באמצעות שילוב של שיטות גיוס: סקר גיוס טלפוני ייעודי וגיוס באמצעות דואר. הליך גיוס זה – דגימה מתוך מסגרת דגימה ושילוב שיטות גיוס – עומד בהלימה לסטנדרטים הסתברותיים בינלאומיים באיכות המתודולוגית הגבוהה ביותר במחקרי אינטרנט, כמו ה־NORC (National Opinion Research Center) באוניברסיטת שיקגו ומחקרי מכון פו האמריקאי (Kaczmarek et al., 2019; Keeter, 2019; Keeter & McGeeney, 2015)².

מבחינה מתודולוגית, הפאנל האינטרנטי ההסתברותי הוא תחליף ראוי לסקרים פנים אל פנים ולסקרים טלפוניים מכיוון שהוא מבוסס על אותם עקרונות דגימה. יתרונו בכך שהוא מאפשר לקבל נתונים באיכות גבוהה, במהירות, במצבים רבים (למשל בעת סגר) ובעלות נמוכה מזו של שיטות איסוף מסורתיות (Cernat and Revilla, 2020). נוסף על כך, הפאנל מאפשר לערוך ניסויים מורכבים על מדגם מייצג של האוכלוסייה שנבנה מתוך מסגרת דגימה, וכך להסיק מסקנות מתוצאות הניסוי לגבי האוכלוסייה הכללית. כדי שהפאנל לא יכלול "משיבים מקצועיים" מקפיד מכון כהן על רענון המשתתפים בפאנל. משתתפים מגויסים לפאנל האינטרנטי באופן שוטף מאז מאי 2020 ועד היום, כך שהפאנל גדל כל הזמן ואף מתרענן. משיבים המבקשים לצאת מהפאנל מוסרים ממנו. כיום

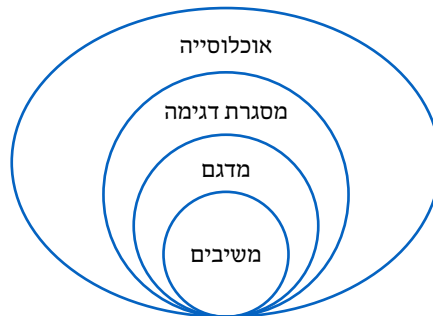
1 מכון ב. י. ולוסיל כהן למחקרי דעת קהל הוא מכון אוניברסיטאי המשלב בין פיתוח אקדמי של תאוריה ומתודולוגיה של סקרים ובין עריכת מחקרי דעת קהל בלתי תלויים ברמה מדעית גבוהה ביותר. המכון פועל במסגרת הפקולטה למדעי החברה, בשיתוף החוג לסטטיסטיקה וחקר ביצועים, בכל הקשור לבניית מדגמי אוכלוסייה לסקרים שונים על פי הדרישות הייחודיות של כל סקר. מטרתו של המכון הן לערוך סקרים עבור חוקרים מהאקדמיה ועבור מוסדות ציבור; לפתח תוכנית של סקרי עמדות תקופתיים בנושאים בעלי עניין ציבורי בחברה הישראלית; לבנות מאגרי נתונים שיאפשרו לעקוב לאורך זמן אחר מגמות בדעת הקהל בישראל; לערוך ניסויים במתודולוגיות של סקרים כדי לתרום לאיכותם של מחקרי דעת קהל בישראל ולפתחם; ולהעביר סדנאות מתודולוגיות בנושאים הקשורים לאיסוף ולניתוח נתוני סקרים.

2 לתיאור פאנלים נוספים מבוססי דגימה הסתברותית ראו Callegaro et al., 2014.

מונה הפאנל יותר מ-10,000 משתתפים יהודים וכ-1,000 משתתפים ערבים. המטרה היא להגיע למספר קבוע של 12,000 משיבים שיש בהם תחלופה. מאז בנייתו של הפאנל נערכו בעזרתו סקרים רבים ומגוונים. כך למשל, לראשונה מאז הצטרפה ישראל לפרויקט הבינלאומי למחקרים חברתיים (ISSP)³, איסוף הנתונים של מודולת 2019 בנושא אי-שוויון חברתי נעשה בישראל באמצעות הפאנל האינטרנטי ההסתברותי של מכון כהן (עד כה נעשה איסוף הנתונים בישראל באמצעות ראיונות פנים אל פנים). כמו כן, במסגרת מחקר הבחירות הישראלי (INES, Israel National Elections Studies) נערכו סקרי פאנל בשתי נקודות זמן (לפני ואחרי הבחירות). עד כה איסוף הנתונים בפרויקט נעשה באמצעות ראיונות טלפוניים. סקרי פאנל אחרים נערכו בהפרש של שנה בין שתי נקודות הזמן.

מהי דגימה הסתברותית?

דגימה הסתברותית (probabilistic sampling) היא שם כולל לפרוצדורות לבחירת מדגם, שבהן היחידות שבמדגם נבחרות רנדומלית. לדגימה הסתברותית נדרשת מסגרת דגימה, שהיא רשימת כל יחידות האוכלוסייה. יחידות האוכלוסייה שבמדגם נבחרות רנדומלית מתוך מסגרת הדגימה, ולכל יחידה יש סיכוי חיובי וידוע להיכלל במדגם. לעומת זאת, כאשר בחירת המדגם אינה נעשית באופן רנדומלי או שהסיכוי לבחירה אינו ידוע, הדגימה היא לא הסתברותית. היתרון העיקרי של דגימה הסתברותית הוא מידה גבוהה של ייצוגיות המדגם (representation) את האוכלוסייה. זהו התוקף החיצוני (external validity) של הסקר, כלומר היכולת להכליל מהמדגם אל כלל האוכלוסייה אגב אומדן הטעות הסטטיסטית (Cornesse et al., 2020).

איור 1. דגימה הסתברותית

3 פרויקט ISSP (International Social Survey Program) הוא תוכנית בינלאומית למחקרים חברתיים. זוהי קבוצת עבודה המורכבת מנציגים של מוסדות מחקר ממדינות שונות המשתפות פעולה בעריכת סקרי דעת קהל שנתיים, במטרה לשפר את המחקר ההשוואתי בין מדינות. תחילתה של התוכנית בשנת 1985 בשיתוף פעולה מחקרי בין גרמניה, בריטניה, ארצות הברית ואוסטרליה. כיום משתתפות בפרויקט 45 מדינות. ישראל הצטרפה לתוכנית בשנת 1989 ושימשה מזכירת הפרויקט בשנים 2008-2014.

דגימה לא הסתברותית והפאנלים הקיימים כיום בישראל

דגימה לא הסתברותית (non-probabilistic sampling) היא כזאת שבה המדגם אינו נבחר רנדומלית מתוך האוכלוסייה, או שהסיכוי לבחירה של יחידה במדגם אינו ידוע (Elliott & Valliant, 2017). בשנים האחרונות, בהיעדר פאנל אינטרנטי המבוסס על דגימה הסתברותית, גדל מאוד השימוש של מכוני מחקר שוק בסקרים לא הסתברותיים למטרות איסוף נתונים. במקרים רבים אלה הם סקרים אינטרנטיים המבוססים על דגימה מתוך פאנל קבוע של אנשים, שפנו ביוזמתם ונרשמו לפאנל, ובמשך תקופה מסוימת הם ממלאים שאלונים לסקרים שונים עבור תשלום או עבור הטבות עם שווי כספי. כלומר, המשיבים בחרו את עצמם לפאנל ולא נדגמו באופן רנדומלי מתוך מסגרת דגימה הכוללת את כל הפרטים באוכלוסייה. בפאנלים אלו נוטים להשתתף מובטלים רבים יותר ומשתמשי אינטרנט רבים יותר בהשוואה לחלקם היחסי באוכלוסייה, וכ-30% מהאנשים שייכים ליותר מפאנל אחד (Pennay et al., 2018). פאנלים אלו מבטיחים מדגם מייצג, אך בפועל הם מספקים מדגם מכסות מתוך מאגר האנשים שנרשמו לפאנל⁴. השאלה היא, כמובן, את מי מייצג מדגם שכזה. כאשר המשיבים הם מי שפנו בעצמם לחברות הפאנלים, הדגימה היא לא הסתברותית (דגימת נוחות), שכן בחירת המדגם אינה נעשית באופן רנדומלי והסיכוי לבחירה אינו ידוע. המדגם נבנה על פי מכסות (תאים) חברתיות כלכליות, למשל מכסות של אזור גאוגרפי, מגדר וגיל, אשר משקפות (ולא מייצגות) את ההתפלגויות באוכלוסייה. כלומר, אף שבפאנלים הקיימים כיום בישראל מבטיחים מדגם מייצג, בפועל מדובר בקבוצה של אנשים שלא ידוע כיצד נבחרו ומהם באמת מאפייניהם הדמוגרפיים. משיב שציין שגילו 65 – מאפיין שמגדיל את הסיכוי להיכלל בפאנל, בשל מיעוט במשתתפים מבוגרים – יכול בעצם להיות בן 28. מפעילי הפאנל דואגים באופן מלאכותי שהמאפיינים העיקריים של הנדגמים (לרוב אלה הם מאפיינים נגישים, כגון גיל ומגדר) יתפלגו באופן דומה להתפלגותם באוכלוסייה. כאשר מעריכים תוצאות סקרים מפאנלים לא הסתברותיים, חשוב לדעת שאי-אפשר להסיק ממדגם כזה מסקנות לגבי כלל האוכלוסייה ואין בסיס מדעי לחישוב מדדים סטטיסטיים בסיסיים כגון רווח בר סמך או הטעות הסטטיסטית הנובעת מכך שהאומדנים חושבו על מדגם ולא על האוכלוסייה. כל החסרונות הללו פוגעים במהימנות המחקר, ומתוך כך ביכולת הפרסם בכתבי עת מקצועיים (Callegaro et al., 2014).

בניית הפאנל האינטרנטי ההסתברותי של מכון כהן

במשך השנים לא היה אפשר לערוך בישראל איסוף נתונים אינטרנטי במדגם הסתברותי מייצג. משבר הקורונה הקשה עוד יותר על איסוף הנתונים, מכיוון שלא הייתה אפשרות לערוך סקרים פנים אל פנים. לפיכך החל אז מכון כהן בבנייתו של פאנל אינטרנטי הסתברותי מייצג, היחיד מסוגו בישראל.

4 מדגם מכסות (quota sampling), להבדיל ממדגם שכבות, הוא מדגם נוחות (הנחשב גם כסוג של דגימה מתואמת) הכולל מכסות חברתיות כלכליות שמשקפות את התפלגויותיהן באוכלוסייה.

הפאנל האינטרנטי מבוסס על דגימה הסתברותית: בקרב האוכלוסייה היהודית מתבצעת דגימה רנדומלית של פרטים מתוך מאגר מרשם האוכלוסין (שאינו כולל מספרי טלפון) ואיתור מספרי טלפון לפרטים הנדגמים. בקרב האוכלוסייה הערבית לא ניתן לאתר מספרי טלפון של פרטים,⁵ ולכן מתבצעת דגימה רנדומלית של משקי בית מתוך מאגר בתי האב בישראל (הכולל מספרי טלפון, ומתוכם נדגם רנדומלית מספר טלפון אחד בכל משק בית). הפאנל האינטרנטי ההסתברותי של מכון כהן נבדל מפאנלים שקיימים כיום בישראל בשני היבטים מתודולוגיים חשובים. ראשית, המדגם המשמש לגיוס המשתתפים בפאנל הוא מדגם ייעודי המבוסס על דגימה רנדומלית מתוך מסגרת דגימה, באוכלוסייה היהודית ממאגר מרשם האוכלוסין ובאוכלוסייה הערבית ממאגר בתי האב בישראל. כך מתקיים תנאי מכריע בדגימה הסתברותית: דגימה אקראית מתוך מסגרת דגימה. שנית, הגיוס לפאנל נעשה באמצעות שילוב בין סקר טלפוני ייעודי ובין גיוס באמצעות דואר.⁶ באמצעות הליך גיוס זה – דגימה רנדומלית מתוך מסגרת דגימה ושילוב של שיטות גיוס – נבנה פאנל אינטרנטי הסתברותי המייצג את האוכלוסייה בישראל.

יתרון מרכזי בדגימה מתוך מאגר מרשם האוכלוסין הוא הנתונים הדמוגרפיים הקיימים עבור כלל הנדגמים ("מאותרים" ו"לא מאותרים"); "מסכימים" להשתתף בפאנל ו"לא מסכימים". נתונים אלו מאפשרים לבצע בדיקות מתודולוגיות ומעקב אחר ייצוגיות התפלגות המאפיינים הדמוגרפיים בעת בניית הפאנל. אי לכך בדיקות מתודולוגיות אלו מתאפשרות רק בקרב האוכלוסייה היהודית. מאמר זה מתאר את תהליך הבדיקות המתודולוגיות והממצאים.

כדי לבצע בדיקות אלו בעת בניית הפאנל השתמש מכון כהן בנתונים משני מדגמים של האוכלוסייה היהודית. מדגם I נבנה במאי 2020 וכלל 16,000 נדגמים. העבודה עליו נעשתה בחודשים מאי-ספטמבר 2020 והוא שימש לבדיקת התפלגויות המאפיינים הדמוגרפיים כאשר הגיוס נעשה רק באמצעות סקר טלפוני. מדגם II נבנה בספטמבר 2020 וכלל אף הוא 16,000 נדגמים. העבודה עליו נעשתה בין ספטמבר 2020 לאפריל 2021 והוא שימש לבדיקת התפלגויות המאפיינים הדמוגרפיים כאשר הגיוס נעשה הן באמצעות סקר גיוס טלפוני והן באמצעות גיוס דואר.

אפשר לומר שתקן הזהב (gold standard) של פאנלים הסתברותיים הוא פאנל AmeriSpeak של NORC (Greaves, 2017). פאנל זה נבנה כבר לפני כעשור מתוך מסגרת דגימה ובשילוב שיטות גיוס. בשלב הראשון נשלחת לנדגמים ערכת גיוס בדואר. בשלב השני, מי שלא ענה זוכה לשתי תזכורות נוספות באמצעות גלויה, וכן לתזכורת שלישית טלפונית אם אותר מספר הטלפון שלו. לבסוף, בשלב השלישי, נערך ביקור פנים אל פנים במשקי בית של נדגמים שלא נוצר איתם קשר.

5 כאשר דוגמים מתוך מאגר מרשם הפנים, עבור מרבית האוכלוסייה הערבית אין כתובת מדויקת ומצוין רק שם היישוב. נוסף על כך, באותו יישוב אפשר למצוא פרטים רבים בעלי אותו שם פרטי ושם משפחה. שילוב של שני גורמים אלו מביא לשיעור נמוך מאוד של איתור טלפוני באוכלוסייה הערבית, עד כדי אחוזים בודדים בלבד, ולכן דגימה ממרשם האוכלוסין תוביל להטיה בייצוגיות המדגם.

6 באוכלוסייה הערבית הגיוס לפאנל התבצע באמצעות סקר גיוס טלפוני, ללא שלב הגיוס באמצעות הדואר, מאותן סיבות שצוינו לעיל.

במכון כהן היה ברור כי השימוש בדואר ישראל בעייתי באופן כללי, ובפרט בפנייה ראשונית לנדגמים, ולכן הוחלט כי הפנייה הראשונה תיעשה באמצעות הטלפון וכי היקף ההטיה של שיטה זו ייבדק באמצעות בדיקות מתודולוגיות לגבי ייצוגיות מאפייני המשתתפים. לפי הצורך תיעשה בשלב מאוחר יותר פנייה נוספת באמצעות הדואר, במטרה למצות את שיעור ההשבה ועל מנת לשפר את ייצוגיות הפאנל, תוך התבססות על מסגרת הדגימה ושמידה על עקרון הדגימה הרנדומלית. בסך הכול נבנה הפאנל בארבעה שלבים, המפורטים להלן.

שלב ראשון: בניית מדגם פרטים רנדומלי ממרשם האוכלוסין ואיתור מספרי טלפון של הנדגמים

תחילה, כאמור, נדגמו פרטים רנדומלית ממרשם האוכלוסין, ומספרי הטלפון שלהם אותרו בעזרת חברה לאיתור מספרי טלפון. השאלה המתבקשת היא כמובן מיהם הנדגמים שאותר להם לפחות מספר טלפון אחד (להלן "המאותרים") ומי הם הנדגמים שלא אותר להם מספר טלפון ("הלא מאותרים"). היתרון שבדגימה מתוך מרשם האוכלוסין הוא הנתונים הזמינים לכלל הפרטים במדגם לגבי מגדר, גיל ואשכול חברתי-כלכלי – הן למאותרים, הן ללא מאותרים. לכ-80% מהנדגמים אותרו מספרי טלפון אישיים או מספרי טלפון של קרובי משפחה, ולכאורה היה אפשר לגייס אותם באמצעות הטלפון. בפועל, בעת ההתקשרות למאותרים נמצא כי שיעור האיתור היה נמוך יותר, בשל שיעור גדול של מספרי טלפון לא תקינים ובשל טעויות בזיהוי הנדגם. לפיכך הוחלט להרחיב את תהליך הגיוס ולהוסיף גיוס באמצעות דואר.

טבלה 1 מציגה את התפלגות המגדר, הגיל והאשכול החברתי-כלכלי בקרב כלל הפרטים במדגם, בקרב המאותרים ובקרב הלא מאותרים, בהשוואה למאפייני האוכלוסייה היהודית הבוגרת בישראל (הלמ"ס, 2019, לוח 2.3). אפשר לראות כי הן התפלגות המגדר הן התפלגות הגיל בקרב כלל הנדגמים לסקר הגיוס דומות מאוד להתפלגויות בכלל האוכלוסייה. כמו כן, התפלגות המגדר והגיל בקרב המאותרים והלא מאותרים גם יחד דומה מאוד להתפלגויות בכלל האוכלוסייה. בקרב הלא מאותרים קיים פער קטן בקבוצת הגיל המבוגרת ביותר: שיעור בני 70 ומעלה בקרב הלא מאותרים הוא 17.3% לעומת 13.8% בקרב המאותרים, ובכלל האוכלוסייה הוא עומד על 13.1%. התפלגות האשכול החברתי-כלכלי בקרב המאותרים דומה לזו של כלל הנדגמים במדגם ההסתברותי, ואילו בקרב הלא מאותרים נמצא שיעור גבוה יותר של האשכולות הנמוכים ביותר, על חשבון האשכולות הגבוהים.

טבלה 1. התפלגות מגדר, גיל ואשכול חברתי-כלכלי בקרב כלל הנדגמים, המאותרים והלא מאותרים, בהשוואה למאפייני האוכלוסייה היהודית בישראל

טיוב (איתור מספרי טלפון)	כלל מדגם		כלל האוכלוסייה היהודית הבוגרת בישראל	מגדר	
	לא מאותרים	מאותרים		גברים	נשים
48.9%	49.7%	49.5%	48%	52%	גיל
51.1%	50.3%	50.5%	23.1%	29-18	
22.5%	21.7%	21.9%	19.5%	39-30	
17.9%	19.4%	19.0%	17.4%	49-40	
16.1%	17.7%	17.3%	13.7%	59-50	
13.2%	14.1%	13.9%	13.2%	69-60	
13.0%	13.2%	13.1%	13.1%	+70	
17.3%	13.8%	14.8%	-	3-1	אשכול חברתי-כלכלי
29.4%	19.3%	21.9%	-	6-4	
32.3%	31.9%	32.0%	-	8-7	
32.3%	38.4%	36.8%	-	10-9	
6%	10.4%	9.3%	-		

* נתונים מתוך מדגם I

שלב שני: עריכת סקר גיוס טלפוני בקרב המאותרים

סקר גיוס טלפוני נערך בקרב כלל המאותרים במטרה לקבל את הסכמתם להשתתף בפאנל. ראיונות הגיוס נערכו רק עם האדם שנדגם, ולא עם איש במקומו. סוקרי המכון וידאו שהם מראיינים את האדם שנדגם ממרשם האוכלוסין וזיהו אותו על פי שם פרטי ושם משפחה. אם נמצא שמספר הטלפון אינו של האדם שנדגם אלא של קרוב משפחה, ביקש המראיין מקרוב המשפחה אמצעי התקשורת עם הנדגם. אם קרוב משפחה, או כל אדם אחר, ביקש להשתתף אף הוא בפאנל האינטרנטי ההסתברותי, המראיין התנצל והסביר כי רק האדם שנדגם יכול להשתתף בפאנל. מראייני המכון עמלו לאתר את הנדגם בהתקשרויות חוזרות, בימים שונים ובשעות שונות, במטרה למצות את המדגם. שיעור ההיענות בסקר הטלפוני היה גבוה ועמד על 45% (מתוך המאותרים שעיימם נוצר קשר אישי, או עם אדם מטעמם, או שלא הייתה תשובה).⁷

7 זהו שיעור היענות גבוה יחסית למקובל בסקרים טלפוניים. מחקרים אמפיריים מלמדים כי איסוף טלפוני סטנדרטי בקרב כלל הציבור הישראלי - התקשרות במשך חמישה ימים, בשעות ובימים שונים, עד ארבע חזרות לכל משק בית, ופניית שכנוע אחת למסרבים - מביא לשיעורי היענות של 25%-20% (Miller et al., 2000).

לצד שיעור ההיענות הגבוה בסקר הגיוס נשאלת השאלה מיהם הנדגמים שענו לסקר הגיוס (להלן "המרוויינים"), בהשוואה לנדגמים שלא רואיינו ("הלא מרוויינים") ובהשוואה לכלל האוכלוסייה. טבלה 2 מציגה את התפלגות המגדר, הגיל והאשכול חברתי-כלכלי בקרב המרוויינים ובקרב הלא מרוויינים, בהשוואה למאפייני האוכלוסייה (הלמ"ס, 2019, לוח 2.3).

טבלה 2. התפלגות מגדר, גיל ואשכול חברתי-כלכלי בקרב מרווייני סקר הגיוס ובקרב הלא מרוויינים, בהשוואה למאפייני האוכלוסייה היהודית בישראל

סקר גיוס	כלל האוכלוסייה היהודית הבוגרת בישראל		גברים	נשים	גיל
	לא רואיינו	רואיינו			
	50.2%	49.4%	48%		מגדר
	49.8%	50.6%	52%		
	22.2%	20.1%	23.1%	29-18	
	20.1%	17.8%	19.5%	39-30	
	17.9%	17.0%	17.4%	49-40	
	14.1%	14.5%	13.7%	59-50	
	12.8%	14.8%	13.2%	69-60	
	12.9%	15.8%	13.1%	+70	
	21.2%	14.5%	-	3-1	אשכול חברתי-כלכלי
	33.5%	27.8%	-	6-4	
	35.8%	44.8%	-	8-7	
	9.5%	12.9%	-	10-9	

* נתונים מתוך מדגם I

בטבלה 2 אפשר לראות כי התפלגות המגדר והתפלגות הגיל, בקרב המרוויינים ובקרב הלא מרוויינים, דומות מאוד להתפלגויות בכלל האוכלוסייה. לגבי התפלגות האשכול חברתי-כלכלי, אפשר לראות כי המרוויינים נוטים להשתייך לאשכולות גבוהים יותר בהשוואה ללא מרוויינים.

שלב שלישי: הזמנתם של מרווייני סקר הגיוס הטלפוני להשתתף בפאנל האינטרנטי

בסקר הגיוס נשאלים המרוויינים תחילה לגבי מאפיינים כמו גיל, מין, השכלה, דת ומידת דתיות. הם נשאלים גם לגבי שימוש במחשב ובאינטרנט, עבודה ותעסוקה, ותחושות ומצב רוח בעקבות משבר הקורונה. איסוף המידע הדמוגרפי חשוב, ומטרתו לוודא את זהותם של הנדגמים ואת מאפייניהם הדמוגרפיים על מנת לאפשר את בדיקת ייצוגיותו של הפאנל ואת הצעדים הנדרשים למיצוי מסגרת הדגימה. בתום הריאיון הקצר, המרוויינים מוזמנים להיכלל בפאנל האינטרנטי ולהשתתף בסקרים פעמים אחדות בשנה תמורת תגמול כספי עבור כל השתתפות בסקר. כ-65% מהמרוויינים, שהם 22% מכלל הנדגמים, מסכימים להשתתף בפאנל האינטרנטי.

הערה על מחקר

טבלה 3 מציגה התפלגות של מאפיינים דמוגרפיים (מגדר, גיל, השכלה ורמת דתיות), בקרב משתתפי סקר הגיוס המסכימים להיכלל בפאנל ובקרב הלא מסכימים, בהשוואה למאפייני האוכלוסייה. מהטבלה אפשר לראות כי בקרב המסכימים להיכלל בפאנל, התפלגות המגדר והתפלגות הגיל דומות מאוד להתפלגויות באוכלוסייה, למעט ייצוג חסר לבני 70 ומעלה.

טבלה 3. התפלגות מאפיינים דמוגרפיים בקרב כלל משתתפי סקר הגיוס ובקרב מסכימים ולא מסכימים להיכלל בפאנל, בהשוואה למאפייני האוכלוסייה היהודית הבוגרת בישראל

סקר גיוס		כלל האוכלוסייה היהודית הבוגרת בישראל			
לא מסכימים להיכלל בפאנל	מסכימים להיכלל בפאנל	כלל המשתתפים בסקר	כלל האוכלוסייה היהודית הבוגרת בישראל		
49.7%	49.2%	49.4%	48%	גברים	מגדר
50.3%	50.8%	50.6%	52%	נשים	
13.0%	24.8%	20.1%	23.1%	29-18	גיל
14.1%	20.2%	17.8%	19.5%	39-30	
15.3%	18.0%	17.0%	17.4%	49-40	
13.4%	15.3%	14.5%	13.7%	59-50	
17.9%	12.8%	14.8%	13.2%	69-60	
26.3%	9.0%	15.8%	13.1%	+70	
21.6%	11.2%	15.3%	28.8%	עד תיכונית, ללא בגרות	השכלה*
19.3%	22.8%	21.4%	20.2%	תיכונית עם בגרות	
22.0%	20.8%	21.3%	15.5%	על-תיכונית	
37.0%	45.2%	42.0%	35.5%	אקדמית	
10.9%	6.5%	8.2%	10.1%	דתי מאוד, חרדי	רמת דתיות**
10.2%	12.2%	11.4%	11.3%	דתי	
12.5%	10.7%	11.4%	12.8%	מסורתי דתי	
15.4%	15.1%	15.2%	22.1%	מסורתי לא כל כך דתי	
51.0%	55.5%	53.8%	43.2%	חילוני	
-	-	-	0.4%	לא ידוע	

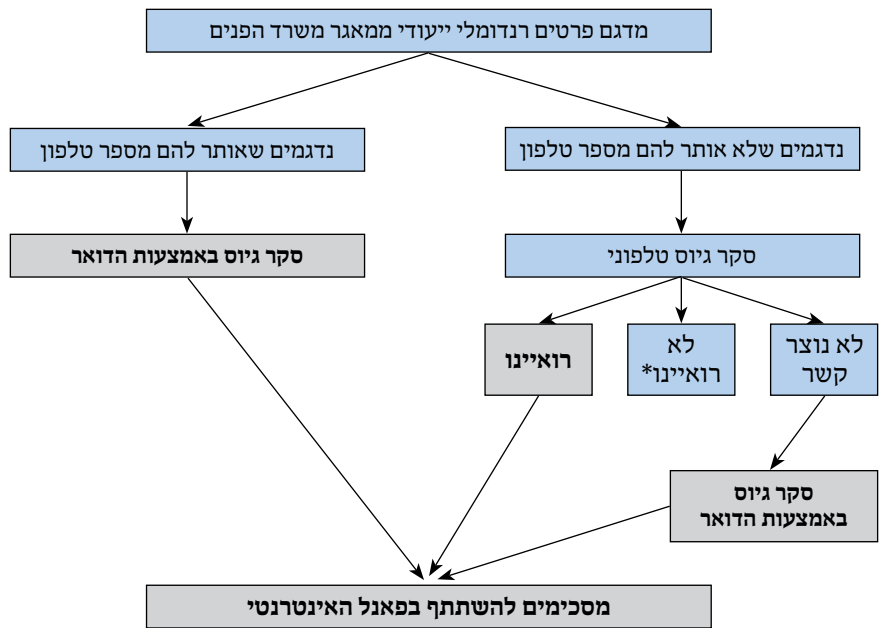
* נתונים מתוך מדגם I

** מתוך מחולל הלוחות של הסקר החברתי של הלמ"ס לשנת 2019

מהשוואה בין מאפייני ההשכלה בקרב כלל משתתפי סקר הגיוס ובין מאפייני ההשכלה בקרב כלל האוכלוסייה (טבלה 3) עולה כי שיעור בעלי ההשכלה האקדמית גבוה יותר בקרב משתתפי הסקר ואילו שיעור בעלי ההשכלה הנמוכה קטן יותר, האחד על חשבון השני. הבדלים אלו ניכרים אף יותר בקרב המסכימים להיכלל בפאנל. שיעור החרדים בקרב כלל משתתפי סקר הגיוס נמוך מעט מזה שבכלל האוכלוסייה היהודית הבוגרת, ושיעור נמוך יחסית של חרדים נמצא גם בקרב המסכימים להיכלל בפאנל האינטרנטי.

שלב רביעי: הרחבת תהליך הגיוס - הוספת גיוס באמצעות דואר

כצפוי, אומדן ההטיה בייצוגיות המגויסים לפאנל במדגם I חידד את הצורך בהרחבת תהליך הגיוס. בשל השיעור הלא מבוטל של נדגמים לא מאותרים - נדגמים שמספרי הטלפון שלהם לא אותרו - וכן בשל הפערים במאפייני משתתפי הפאנל, בעיקר בקבוצות הגיל המבוגרות ובקרב האשכולות החברתיים-כלכליים הנמוכים ביותר, הורחב תהליך הגיוס במדגם II וכלל גם גיוס באמצעות דואר בקרב שתי קבוצות: קבוצת הלא מאותרים, וקבוצת הנדגמים שמספרי הטלפון שלהם אותרו אך לא נוצר עימם קשר. איור 2 מציג את תהליך הגיוס המורחב כפי שנעשה במדגם II.

איור 2. תהליך הגיוס המורחב לפאנל האינטרנטי ההסתברותי: גיוס באמצעות סקר טלפוני ייעודי ובאמצעות הדואר

* קטגוריית "לא רואיינו" כוללת נדגמים שלא רואיינו מסיבות שונות: סירוב להתראיין, בעיית שפה, אי-כשירות, נדגמים שנמצאו בחו"ל, נדגמים שנפטר

הערה על מחקר

הגיוס באמצעות הדואר במדגם II הוסיף יותר מ-3% מסכימים להיכלל בפאנל. בסך הכול, בתהליך הגיוס המורחב רבע מתוך כלל הנדגמים המקוריים הסכימו להיכלל בפאנל. לכאורה הגידול בשיעור המסכימים קטן יחסית, אולם ההבדל הזה משמעותי מאוד בשל מאפייניהם הייחודיים, החשובים לייצוגיות המדגם. טבלה 4 מציגה את התפלגויות המגדר, הגיל, ההשכלה ורמת הדתיות בקרב כלל המסכימים ועל פי שיטת הגיוס, בהשוואה למאפייני כלל האוכלוסייה. מהטבלה אפשר לראות כי עיקר תרומתו של הגיוס באמצעות הדואר הוא בקרב חרדים, בקרב בעלי השכלה נמוכה ובקרב צעירים: 17.1% מקרב המסכימים להיכלל בפאנל שגויסו באמצעות הדואר הם חרדים, בהשוואה ל-6.2% שגויסו באמצעות הטלפון. התוספת הזאת מעלה את שיעור החרדים בכלל הפאנל ל-7.6%. כמו כן, 43.6% מקרב המסכימים להשתתף בפאנל שגויסו באמצעות הדואר הם צעירים בני 18-29, בהשוואה ל-21.1% מקרב המסכימים שגויסו באמצעות הטלפון. תוספת זו מעלה את שיעור הצעירים בכלל הפאנל ל-24%. בהמשך לכך, 20.1% מקרב המסכימים להשתתף בפאנל שגויסו באמצעות הדואר הם בעלי השכלה נמוכה, בהשוואה ל-12.4% מקרב המסכימים שגויסו באמצעות הטלפון. תוספת זו מעלה את שיעור בעלי השכלה הנמוכה בכלל הפאנל ל-13.4%, ומורידה את שיעור בעלי השכלה האקדמית ל-43.9%.

טבלה 4. התפלגויות מגדר, גיל, השכלה ורמת דתיות בקרב כלל המסכימים להיכלל בפאנל ועל פי שיטת הגיוס, בהשוואה למאפייני האוכלוסייה היהודית בישראל

מסכימים בגיוס דואר	מסכימים בגיוס טלפוני	כלל המסכימים להיכלל בפאנל	כלל האוכלוסייה היהודית הבוגרת בישראל		
49.8%	47.4%	47.7%	48%	גברים	מגדר
50.2%	52.6%	52.3%	52%	נשים	
43.6%	21.1%	24.0%	23.1%	29-18	גיל
23.9%	17.8%	18.6%	19.5%	39-30	
13.1%	22.5%	21.3%	17.4%	49-40	
8.5%	15.1%	14.3%	13.7%	59-50	
6.9%	14.4%	13.5%	13.2%	69-60	
3.9%	8.9%	8.3%	13.1%	+70	
20.1%	12.4%	13.4%	28.8%	עד תיכונית, ללא בגרות	השכלה*
22.4%	20.6%	21.0%	20.2%	תיכונית עם בגרות	
22.2%	21.7%	21.8%	15.5%	על-תיכונית	
34.4%	45.2%	43.9%	35.5%	אקדמית	

17.1%	6.2%	7.6%	10.1%	דתי מאוד, חרדי	רמת
13.6%	12.6%	12.7%	11.3%	דתי	דתיות**
9.9%	12.5%	12.2%	12.8%	מסורתי דתי	
12.6%	13.9%	13.8%	22.1%	מסורתי לא כל כך דתי	
46.7%	54.8%	53.7%	43.2%	חילוני	
-	-	-	0.4%	לא ידוע	

* נתונים מתוך מדגם II

** מתוך מחולל הלוחות של הסקר החברתי של הלמ"ס לשנת 2019

סיכום

בשני העשורים האחרונים נבנו בישראל פאנלים לא הסתברותיים רבים, ואלה הפכו לכלי נפוץ לאיסוף נתונים במחקרי שוק. פאנלים כאלה מבטיחים לספק מדגם מייצג בעלות נמוכה, אך בפועל הם מספקים מדגם מכסות מתוך פאנל קבוע של אנשים שפנו ביוזמתם ונרשמו לפאנל, ורבים מהם עונים על סקרים רבים ואף משתייכים ליותר מפאנל אחד. כלומר, כאשר המשיבים פונים בעצמם לחברות הפאנלים מתקבלת דגימה לא הסתברותית, שכן בחירת המדגם אינה נעשית באופן רנדומלי והסיכוי לבחירה אינו ידוע. מתוך הפאנל נבנה מדגם על פי מכסות חברתיות כלכליות (למשל לגבי אזור גאוגרפי, מגדר וגיל) שיוצרות באופן מלאכותי התפלגויות דומות לאלה שבאוכלוסייה, אך המדגם הזה אינו מייצג את האוכלוסייה. הפאנלים הקיימים בישראל מבטיחים מדגם מייצג, בשעה שבפועל המדגם עשוי מקבוצה של אנשים שלא ידוע כיצד נבחרו ומה באמת מאפייניהם הדמוגרפיים. העלות של איסוף הנתונים נמוכה יחסית, אך היא כרוכה במחיר כבד: תוצאות הסקרים מתבססות על מעין קופסה שחורה, אי־אפשר לדעת את מי מייצגים הממצאים, אי־אפשר לחשב את הטעות הסטטיסטית, אי־אפשר להסיק מסקנות מן המדגם ולהכליל מהן אל כלל האוכלוסייה, והיכולת לפרסם מחקרים כאלה בכתבי עת מקצועיים מוגבלת מאוד.

לעומת זאת, הליך הגיוס המורכב לפאנל האינטרנטי ההסתברותי של מכון כהן – בניית מדגם ייעודי מתוך מסגרת דגימה, שילוב שתי שיטות הגיוס, שקיפות מלאה ורענון משתפי הפאנל – יוצר יתרונות מתודולוגיים למחקרים אקדמיים, והוא הפאנל היחיד בישראל העומד בהלימה לסטנדרטים הסתברותיים באיכות המתודולוגית הגבוהה בעולם. לפיכך יכול הפאנל של מכון כהן להחליף סקרים פנים אל פנים או סקרים טלפוניים, ובה בעת לשמור על איכות מתודולוגית גבוהה ביותר ועל עלות נמוכה בהשוואה לעלות שיטות האיסוף המסורתיות.

מקורות

- הלמ"ס. (2019). שנתון סטטיסטי לישראל 2019 (מס' 70).
- Callegaro, Mario, Reg Baker, Jelke Bethlehem, Anja S. Goritz, Jon A. Krosnick, & Paul J. Lavrakas. (2014). Online panel research: History, concepts, applications and a look at the future. In Mario Calegario, Reg Baker, Jelke Bethlehem, Anja S. Goritz, Jon A. Krosnick, & Paul J. Lavrakas (eds.), *Online Panel Research: A Data Quality Perspective* (pp. 1–22). Wiley.
- Cernat, Alexandru, and Melanie Revilla. (2020). Moving from face-to-face to a web panel: Impacts on measurement quality. *Journal of Survey Statistics and Methodology*, 9(4).
- Cornesse, Carina, Anneleis G. Blom, David Dutwin, Jon A. Krosnick, Edith D. De Leeuw, Stephane Legleye, Josh Pasek, Darren Pennay, Benjamin Phillips, Joseph W. Sakshaug, Bella Struminskaya, & Alexander Wenz. (2020). A review of conceptual approaches and empirical evidence on probability and nonprobability sample survey research. *Journal of Survey Statistics and Methodology*, 8, 4–36.
- Elliott, Michael R., & Richard Valliant. (2017). Inference for nonprobability samples. *Statistical Science*, 32(2), 249–264.
- Greaves, Lara. (2017). *An investigation into the feasibility of an online national probability panel study in New Zealand*. The University of Oakland.
- Kaczmirek, Lars, Benjamin Phillips, Daren Pennay, Paul J. Lavrakas, & Dina Neiger. (2019). *Building a probability-based online panel: Life in Australia* (CSR Methods Series, 2/2019). Center for Social Research and Methods, Australian National University.
- Keeter, Scott. (2019, February 27). *Growing and improving Pew Research Center's American Trends Panel*. Pew Research Center.
- Keeter, Scott, & Kylie McGeeney. (2015, September 22). *Coverage error in internet surveys: Who web-only surveys miss and how that affects results*. Pew Research Center.
- Miller, Scott, Carolyn E. Miller, Andrew Kohut, & Robert Groves. (2000). Consequences of reducing non-response in a large national telephone survey. *Public Opinion Quarterly*, 64(2), 125–148.
- Pennay, Daren W., Dina Neiger, Paul J. Lavrakas, & Kim Borg. (2018). *The online panels benchmarking study: A Total Survey Error comparison of findings from probability-based surveys and nonprobability online panel surveys in Australia* (CSR and SRC Methods Paper, 2/2018). Center for Social Research and Methods, Australian National University.

ביקורות ספרים

פתח דבר

עמנואל מרקס, ממייסדי דיסציפלינת האנתרופולוגיה בישראל, נפטר ב-13 בפברואר 2022. הפאנל הראשון במדור "מפגשים סביב ספרים" עוסק בספרו האחרון, שעניינו התגבשות המדינה הנאצית ואלמותה. שתיים מהביקורות הן של תלמידיו, חיים חזן ואסתר הרצוג, ואילו דניאל בלטמן שולח בספר מבט של היסטוריון.

הפאנל השני במדור זה עוסק בקלאסיקה שהתפרסמה לפני למעלה משלושים שנה: ספרו של גרשון שפיר, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914*. אריז' סבאע' ח'ורי, דניאל דה־מלאך ואבירם צורף מציגים, כל אחד בדרכו, את הרלוונטיות של הספר ואת הכיוונים שאליהם התפתחה מאז פרסומו הפרדיגמה של הקולוניאליזם ההתיישבותי.

בגיליון זה מתפרסם גם, בחסות מדור הספרים, מאמר סקירה ארוך ומעמיק של אריה קרמפף על ספר קלאסי נוסף: התמורה הגדולה של קרל פולני, שתורגם לאחרונה לעברית. קרמפף מנווט אותנו דרך המחלוקות הפרשניות סביב הספר ומציע פרשנות מקורית משלו, המבליטה את הרלוונטיות שלו למאה ה-21.

ביקורות הספרים מתחלקות לשלוש חטיבות. בתחום האתניות, דנה גרוסוירט קחטן מנתחת את משמעותה של "אתניות בתנועה", כשם ספרה של יוספה טביב־כליף. אנדרה לוי קורא בספרו של יובל עברי על הגנאלוגיה של ה"ספרדיות". אפרת ירדאי מציגה דיון נחוץ בהיסטוריה של היהודים באתיופיה בעשורים האחרונים מחוץ להקשר הציוני, בעזרת ספרו של דוד רטנר. חדווה אייל סוקרת את קובץ המאמרים החלוצי שערכו טובה גמליאל ונתן שיפריס בנושא פרשת ילדי תימן, מזרח ובלקן.

שתי הביקורות הבאות עוסקות במגדר. שרה הלמן בוחנת את הספר המקיף שערכו מיכל שמיר, חנה הרצוג ונעמי חזן על פערים מגדריים בפוליטיקה הישראלית, ואילו תאיר קרוז־פרסלר דנה במיזנדריה מהיבטים לא שגרתיים לפי המסה של פולין ארמנו'.

וממגדר לדת: ארי אנגלברג פורש בפנינו כמה מהוויכוחים המרכזיים בתחום הסוציולוגיה של הדת בהקשר ספרו החדש של תומר פרסיקו. חותם את מדור הסקירות יניב רון־אל, העוסק בספרו של רוברט בראון על הצלת יהודים בידי נוצרים בארצות השפלה בתקופת השואה. רון־אל מדגים באמצעות הספר את מאפייניו של מחקר סוציולוגי היסטורי השוואתי עשיר ומדויק.

תום פסח, עורך מדור ספרים

עמנואל מרקס. אלימות מצד המדינה: גרמניה הנאצית בשנים 1938-1941. בתרגום תמי אילון-אורטל. רסלינג. 2021. 211 עמודים

עד קצה האנתרופולוגיה

חיים חזן*

פרופסור אמריטוס עמנואל מרקס, מעמודי התווך של האנתרופולוגיה החברתית בארץ ומחשובי האנתרופולוגים בעולם, הלך לעולמו ב־13 בפברואר 2022. בן 94 היה במוותו. עמנואל היה בין מייסדי החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב, ואף הקים מחלקת מחקר אנתרופולוגית במכון לחקר המדבר באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. הוא היה חתן פרס ישראל לסוציולוגיה, חבר של כבוד של האקדמיה המלכותית הבריטית, ובין השנים 1992 ו־1995 כיהן כראש המרכז האקדמי הישראלי בקהיר.

עמנואל נולד במינכן ב־1927, ובעקבות ליל הבדולח, שבו גורש אביו למחנה ריכוז וממנו שב שבור ושותק, נשלח עם אחיו על ידי ההורים לאנגליה. ב־1940 התאחד עימם בירושלים, שבה התישבו ובה אף התחנך. הוא שירת כנוטר ובמקביל בהגנה, התגייס לצבא, ובתום שירותו למד באוניברסיטה העברית סוציולוגיה, כלכלה ולימודי המזרח התיכון. במסגרתם החל לגלות עניין בעיקר בחיי הבדואים. לאחר סיום לימודי המסמך בחר באנתרופולוגיה, תחום מחקר שיאפשר לו להגשים את שאיפתו למזג בין לימודי המזרח התיכון ובין התובנות הסוציולוגיות שרכש, ונסע למנצ'סטר על מנת להשלים לימודי דוקטורט באנתרופולוגיה חברתית בהנחייתו של אמריס פיטרס ותחת שרביטם של כמה מחשובי האנתרופולוגים של הדור, ובהם ויקטור טרנר ומקס גלקמן.

את מרב עבודתו המדעית הקדיש עמנואל לחקר החברה הבדואית בנגב, ולאחר מכן בדרום סיני. במרכז ניתוחו עומדים הקשרים בין יחסי שארות, כלכלה פוליטית ותנאי קיום סביבתיים. את עניינו זה הוא הרחיב לחברות נוודים בכלל ולהבנת הזיקות בין נוודות ובין הנזילות והדינמיקה של התארגנויות חברתיות בהקשריהן האקולוגיים, הכלכליים והמדיניים. קו תאורטי זה אף הוביל את מחקריו הנוספים, שעסקו במחנות פליטים ובפליטות, באדם הפרה-היסטורי ובצורות של אלימות, החל בהתנהלות אלימה נגד הבירוקרטיה ביישוב עירוני בישראל וכלה באלימות המדינה הנאצית נגד אזרחיה שלה ואוכלוסיות אחרות, נושא שעסק בו בספרו האחרון.

עמנואל לא הסתפק בהסתופפות במגדל השן האקדמי, והיה מעורב בייעוץ למוסדות המדינה, במיזמי הוראה חוץ-אוניברסיטאית, בקידום מעמדם של הבדואים, במצבם של עקורים בארץ ובעולם ובפרויקט שיקום השכונות. בקולו ובעטו הוא נתן הד לעמדותיו הייחודיות בענייני השעה, עמדות פולמסניות לפרקים, ללא מורא וללא משוא פנים.

* פרופ' חיים חזן, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

בכל מחקריו, שכונסו בכ-15 ספרים ובעשרות מאמרים, גילה עמנואל מקוריות וחדשנות שהקנו לו שם עולמי של פורץ דרך. הוא העמיד דורות של תלמידים וחוקרים הממשיכים את דרכו.

*

הרפובליקה האנתרופולוגית, שרגליה עדיין נטועות במורשתה הקולוניאלית, היא צורת ממשל הנוהגת לעיתים בלידיה נתיניה בעריצות צדקנית, בתוקפנות מתחסדת ובצביעות המתחזה להוגנות. בכסות של התממות והזדהות היא למעשה פולשנית, נצלנית וטפילית. כך שחיי המקצועיים של האנתרופולוג כרוכים בהתמודדות מתמדת עם הסתירה המובנית שבין היומרה להבנת הנחקר כמות שהוא, ובין הפיכתו של זה לגרורה אינטלקטואלית של סדר היום שבו דבק החוקר. כל זה עשוי להתאפשר ולהתחולל רק בתנאים של חממה דיסציפלינרית מוגנת ומגוננת, גם כאשר השדה הנחקר רווי באלימות ואפילו בסכנת חיים של ממש, אך בדרך כלל לא כלפי האנתרופולוג, שנותר, בניגוד לעקרונותיו הוא, צופה לא משתתף. מכאן שמעטים האנתרופולוגים שאיתרע להם מזלם ליפול קורבן לאלימות שאליה נקלעו ושאותה תיעדו, שחוו על בשרם את דורסנותם של אלה בשדה הנחקר החותרים תחת אושיות אנושיות ומעמידים או העמידו בספק אף את עצם זכותם להתקיים.

חוקרים כאלה מקיימים בגופם את המושכל האנתרופולוגי הראשון של ההתנסות בעלת פני יאנוס שבלב המעשה האתנוגרפי – לעמוד על הסף המסוכן והלא מוגן שבין השדה ובין מה שמעבר לו, ולחיות את שניהם בעת ובעונה אחת; להיות צופה משתתף לא כמליצה אוקסימורנית של פדגוגיה של שיטות מחקר, אלא כחוויה והוויה גופנית חיה ונושמת נוסח מרלו פונטי (Merleau-Ponty, 1945/2020), ללא כחל ושרק ובלא העמדת פנים, הווה אומר עטיית מסכת מנתחים אוטו־אתנוגרפית. אנתרופולוג כזה הוא עמנואל מרקס, שספרו על אלימות המשטר הנאצי – משטר שהפך על פיהם את חייו ואת חיי משפחתו וקהילתו – אינו אלא פסגתה הכמעט מתבקשת של דרך חיים אקדמית ואישית, שהחתירה לתהות על קנקנה של אלימות מהווה אחד מצירי עניינה ובניינה המרכזיים.¹

כך, במסעותיו האתנוגרפיים בקרב הבדואים של הנגב ושל דרום סיני ובשיטוטיו בתוככי מחנות הפליטים הפלסטיניים בגדה ובעזה, פגש עמנואל אוכלוסיות שחיי היומיום שלהן הם תוצאה ישירה או עקיפה של פעולתם ההרסנית, השרירותית לכאורה, של כוחות אלימים של משטרים פוליטיים, לעיתים מתחלפים; כאלה שנוכחותם ופגיעתם דרמטית, אך יכולת ההשפעה עליהם מצד הנתונים למרותם מזערית וחסרת תועלת ותוחלת. המבט שעמנואל מפנה כלפי ניהול שגרת חיים בתנאים אלו של אלימות מפעפעת, בוטה, בלתי פוסקת ובלתי נשלטת, חיים של הליכה בין הטיפות הרעילות, עוקף את הפרשנות האנתרופולוגית המקובלת, הרואה במשחקי כוח ובמתחים תרבותיים את המקור להתרגשותם של נחשולי אלימות. במקום זאת, ובלא לבטל הסברים מבניים, ותחת איומה המרחף של אלימות, עוברות תובנותיו והבחנותיו הדקות דרך קליידוסקופ ססגוני, תזזיתי ומתעתע של נסיבות, מצבים ואינטרסים, המעגנים את שגרת היומיום ברגע היסטורי נתון ותובעים הסתגלות

1 הספר ראה אור באנגלית ב-2020 בהוצאת Routledge תחת הכותרת *State Violence in Nazi Germany: From Kristallnacht to Barbarossa*.

משתנה אך מתמדת לתמורותיה ולגחמותיה של סביבה פוליטית-כלכלית-מנהלתית מצמיחה.

זוהי ראייה אנתרופולוגית שמחד גיסא אינה מתפתה להיסטוריוציזם דטרמיניסטי, ומאידך גיסא אינה נופלת לפח שהאנתרופולוגיה הטהרנית טומנת לה בדמות היצמדות להווה אנתרופרפי טול הקשר היסטורי. מבחינה זו, עבודתו של עמנואל פוסעת בנתיב של אנתרופולוגיה בעלת פרספקטיבה היסטורית המזהה דפוסי התנהגות, ובתוך כך מסרבת להתמסר לנרטיב היסטורי ערוך וסדור מן המוכן. זוהי אף ההמלצה שהתווה אדוארד אוונס-פריצ'רד לחוקר האנתרופרפי בספרו על אנתרופולוגיה והיסטוריה (Evans-Pritchard, 1962), המלצה שזכתה לניסוח מדויק וצלול של מרשל סלינס, שכתב ב-1993:

בעיצומה של הילולת האנתרופולוגיה הרפלקסיבית החדשה, החוגגת את חוסר האפשרות להבין בשיטתיות את האחר החמקמק, התפתח בשקט סוג אחר של פרוזה אנתרופרפית, כמעט בלי שידענו שאנחנו מדברים בו ובוודאי ללא חרדה אפיסטמולוגית רבה כל כך. אני מתכוון לעבודות הרבות של אנתרופרפיה היסטורית המבקשות לייצר באופן סינתטי את חוויית השטח של קהילה מתוך חקירת העבר הארכיוני שלה. (Sahlins, 1993, p. 1)

העיקרון המאפשר לעמנואל לתפוס את הטריטוריה האקדמית של עבר המוכל בהווה, כפי שסלינס תוחם אותה, הוא כפול: הוא משוחרר הן מכבליו של היסטוריון השבוי בעבר, הן מעבודת ההווה של האנתרופולוג המקדש את הכאן והעכשיו, ובה בעת – מבלי להצהיר על כך – הוא מתכחש למסורת האנתרופולוגית של יחסיות תרבותית שלוש אינספור פרצופים של סוגי רציונליות תלויה הקשר ותפיסות עולם, המאפיינים שונות תרבותית עד לכדי היעדר מכנה אפיסטמולוגי משותף.

תחת זאת, כתשתית להבנת מהלכיו של הנאציזם בוחר עמנואל בפרצופה המוכר והמוכלל של הרציונליות המערבית, זו המבוססת על העיקרון הוובריאני של אמצעים המקדשים ביעילות מרבית את המטרה. את זאת הוא עושה על מנת שיוכל להניח ולהראות כיצד בני אדם באשר הם עלולים למקסם בכל מחיר את המשאבים שברשותם בשירותו של יעד נכסף, גם אם שכרם עלול לצאת בהפסד השאיפה להגשימו עד כדי כרסום יסודותיה של אותה שאיפה, עד כדי אובדנה. עמדה זו מתפלמסת הן עם משנתו של זיגמונט באומן (2013) על מקורות המשטר הנאצי ברוח הזמן של המודרניות המנכרת והמכניסטית, הן עם הוגים כלוינס הרואים בעוללותיו של הנאציזם כשל מוסרי קולוסלי ונקודת עיוורון אנושית. אך בטרם הגיע עמנואל, במסתו על אלימות המדינה הנאצית, למסקנה זו לגבי הבור שהרציונליות כורה לעצמה, הוא הקדים לה מחקר מקורי ומתריס על ההקשר החברתי של אלימות בעיירת פיתוח. שם הוא מציע הסבר לאיומים, מכוח, הרמת כיסאות ושבירת שולחנות במגעים בין אזרחים לפקידי שלטון ולעיתים אף במגעים בחיק המשפחה: לטענתו זהו ביטוי של הפעלת שיקולים רציונליים במשא ומתן על טובין ושירותים, והפנייה לכוונות פיזית מתרחשת במקום שבו הכוח הסימבולי, החברתי והכלכלי נקלע למבוי סתום (מרקס, 2015). השימוש הרציונלי באלימות מפקיע אותה כך מייחוסה, המובן מאליו לכאורה, למבוכי הרגש הלא מרוסן, למעמקי תת-התודעה ולמצולות הקמאיות של הארכיטיפים התרבותיים.

אלא שבספר שבו אנו עוסקים היום, למרות השכנוע האפיסטמולוגי הפנימי שבו, נאלץ עמנואל להתמודד גם עם מחוזות פרשניים אלו, עם המבצרים של אי-הרציונליות; מצודות אינטלקטואליות שלחוקרים אחרים של מהות המדינה הנאצית הן משמשות ערי מקלט מכורח או מרצון, מקום להימלט אליו מן העמידה לנוכח ההכרה בהגיונם התבוני של כוחות האימה, היגיון שעמנואל מבקש להבהיר ולהסביר. משימה זו שנטל עמנואל על עצמו קשה במיוחד לאנתרופולוגים כמוהו, הדוגלים בפרשנות רציונלית לתופעות שעל פניהן הן אי-רציונליות; שורש הקושי נטוע בהבנה שהיסוד הרציונלי שבבסיסם של יחסי חליפין כלשהם, יחסים האמורים לנווט ולווסת קשרים חברתיים-פוליטיים, נעקר ונעדר כנראה מהמהלכים האלימים של הנאציזם כלפי קורבנותיו המוחלשים והמרוסקים – הקורבנות שקצרה ידם מלהציע תמורה למי שאינו דורש תמורה ממי שכלל אינו בחזקת שותף ליחסי הדדיות כלשהם.

זהו היעדר ההופך את מעשי האלימות לחד-סטריים, חד-משמעיים, טוטליים, כאלה שהם מעבר לאפשרות מיקוח, מיצוע, היפוך והתנגדות; ולכן, להבנתו מבוססת התבוניות של עמנואל, בהיעדר משא ומתן בין התליין לקורבנו על תנאי הצלה, הישרדות או השמדה, פעולות האלימות אינן אלא פרי מדיניות מחושבת ומתוכננת, שתלטנית, גלובלית ורציונלית של התפשטות טריטוריאלית ללא מצרים. מניעה הגלויים והמפורשים של מדיניות זו אינם בהכרח שנאה ותיעוב לשמם – אפילו לא לשיטתו של הארכיטקט הנורא של ההשמדה, היטלר – אלא הרצון וההזדמנות לספק את צרכיו של משטר הרייך, למלא את מחסניו ולהעביד עד כלות את כוח האדם של נכבשיו.

אך האומנם רציונליות עד תום? כפי שנראה, מהלכו של הסיפור הכרונולוגי שהספר מגולל אינו מוביל בהכרח למסקנה המתבקשת מהגיונו האנתרופולוגי-היסטורי-פילוסופי. היגיון עקבי זה מנסה לעקוב אחר הדינמיקה של הכוחות והשאיפות המדינתיות, שתוצאותיה האנושיות הן בחזקת תוצרי לוואי שלה, חלקם רצויים ואף מכוונים וחלקם לא צפויים ויש להם חיים עצמאיים משלהם.

זוהי גישה שבעיני רבים תיראה אולי מקוממת ואף דווקאית, משום שהיא מציעה הזרה לעמדה רווחת הרואה בשואה היהודית ובמוראותיה את חזות הכול של עידן אושוויץ. ההשעיה שהספר נוקט אינה בחזקת היענות לקריאתו של יהודה אלקנה לשכוח את השואה כדי שישאל תוכל לפרוק את עולה המעיק ולהביט קדימה, ואף לא הכרה בטענתו של מישל רולף טריויז בספרו *Silencing the Past* מ-1995 שבו הוא מייחס את השתקתן והכחשתן של תופעות היסטוריות כהשמדת הילידים באמריקה, העבדות והשואה לפעולתם המסנתת והבררנית של כוחותיה של פוליטיקת הזיכרון תלוית פוליטיקת הזהויות.

ההשעיה הפנומנולוגית של השואה בספר שלפנינו, לעומת זאת, היא בעיקרו של דבר כלי מתודולוגי יעיל להתנערות מהנחות מוקדמות העלולות להעיב על טיעוניו, ובאותה עת היא מוציאה את הספר מכללן של סוגות אחרות שהוא עלול להיחשד כמשויך להן, כגון ממואר, אוטואתנוגרפיה, מחקר היסטורי או מסה פוליטית. אמנם יש בספר קורטוב מכל אחת מאלה, אך בעיקרו הוא טקסט אנתרופולוגי מובהק העוסק בסוגיות יסוד של הדיסציפלינה, ובראשן שאלת זיהויו ומהותו של האנתרופוס, או בהקשר שלנו ובניסוחו המהדהד והחותך של פרימו לוי: זהו אדם?

תשובתו של עמנואל נחרצת ולא מתנצלת: אכן זהו האדם באשר הוא – ישות תבונית ושרדנית, גם כאשר הוא מתקיים כנוכח-נפקד באזור האפור, הספק-אנושי, המשתרע

בין חיים למוות וגם כאשר דמותו המוסרית כמעולל או כקורבן מיטשטשת, מתהפכת וחומקת לנגד עינינו. מעשי המדינה הנאצית, לעומת זאת, ביקשו לכפור באוניברסליות אנושית זו ולהפוך סוגים מסוימים של בני אדם לתת-אדם, כפי שהם כינו זאת; כאלה שנוכחותם המיותרת והלא-מותרת בעולם חתרה תחת תשתיתה הגזענית והביולוגיסטית של האידיאולוגיה הנאצית, שזיהתה אותם כזיהום לא אנושי בעליל עד כדי הצדקת איונם והכחדתם המוחלטת. מעמדן החוץ-תרבותי של ישויות אלו המועדות להשמדה נגזר מהיותן יצורי כלאיים, כאלה הפורעים ומסכנים את הסדר האסתטי של תורת טוהר הגזע, הומו סאקר, בלשונו של ג'ורג'יו אגמבן; יצור זואולוגי גרידא, שאפשר וצריך להורגו אך אין להקריבו, כי הוא חף מכל ערך סמלי.

מצב החירום שהריבון מכריז עליו, ושעל פי המשפטן הנאצי קרל שמיט (שהשפיע על משנתו של אגמבן) הוא הרקע להופעתן ולבולטותן של הקטגוריות האלה של מקוללים ונידחים, והוא המאפשר את חיסולם של מי שהריבון פורע החוק חפץ בהעלמתו. ואכן, הנאציזם – שפעל על פי חוקיות חוץ-חוקית זו של ריבון חסר גבולות ומעצורים – היווה קרקע פורייה ורעילה להתגלותן, לחשיפתן ולמחיקתן הלא מתפשרת של קטגוריות אלו. זוהי קוסמולוגיה שמערכות הייצוג האנתרופולוגיות המקובלות בשיח של העת הזאת אינן בנויות להכילה ולתארה, משום שהן אינן כלולות באוצר המושגים הפוסטקולוניאלי התקני פוליטי והשחוק שיחנית של דכאנות האחר, נישול, השמדת עם או סתם הגזעה והדרה.

מכאן, שבין השפה האנליטית של עמנואל ובין לשונם הייחודית של הנאצים חוצצת חומה אפיסטמולוגית המנוגדת לעיקרון האנתרופולוגי של תואם מחויב כלשהו בין קטגוריות החוקר ובין אלו של הנחקרים, ובמקרה שלנו ההנהגה הנאצית. ואף על פי כן מצליחה התזה של הספר לחורר את החומה במידה מסוימת ולספק הצצה מהוססת דרכה; היא מנסה לעשות את הבלתי אפשרי – להיכנס אל מתחת לעורה הגלוי והחשוף של תפיסת העולם הנאצית, ובאומץ אינטלקטואלי ואישי נדיר לחדור אל קרביה, כלומר אל מניעייה, תודעתה ומאפייניה.

לגבי דידו של עמנואל, המדינה הנאצית הפנתה תחילה את מבט הגורגונה המאבן והממית שלה אל אותה אוכלוסייה של מוכי גורל גרמנים שהמשטר ראה בהם ובאפשרות המשכיותם הפריזונית איום על דמותה ועל עתידה של החברה הארית. את חיסולם המתוכנן והשיטתי עמנואל תופס כגרסה הראשונה, הניסיונית, של פתרון סופי באמצעות עיקורו של שיבוש גזעי, שקורבנותיו היו כאמור בניו הפגומים והלא ראויים של העם הגרמני. משעה שעקרון ההשמדה הפיזית של הלא-רצויים התקבל, נוסה ויושם, הוכשרה ונסללה הדרך לפתרונות סופיים נוספים של קטגוריות מזהמות ומזוהמות אחרות והועלו עליה העמים הסלביים שהרייך ייעד לעבדות, הרומה, וכמובן היהודים. אלא שאליבא דעמנואל, הפתרונות הסופיים הללו נתפנו ותוכננו עקב שילובם של שני כוחות סותרים לכאורה. מחד גיסא היה זה מהלך קולוניאלי ייעודי של הרצון הנאצי לשלוט במרחב מחיה מתפשט שיספק את צרכיו של הרייך השלישי, יכלול את כוח העבודה, משאבי הטבע והשטחים של העמים הנחותים ויחרים את ממונם ורכושם של היהודים; חוקי גירנברג, ליל הבדולח ויתר פעולות ההדרה והנישול מוסברים כך כאירועים שהכשירו את הקרקע האידיאולוגית, הברורקרטית, הפופוליסטית והמוסרית לשליטה מוחלטת ולניצול ללא מעצורים, עד מוות, של אחרים משוללי אנושיות. מאידך גיסא, על אף השיטתיות והנחישות של מימוש

הפרויקט הקולוניאלי הנאצי, מהלכו ונפתוליו היו נתונים לסטיכיה של כוחות וזרמי עומק שהיו מעורבים בהשתלשלות האירועים הלכה למעשה, ובמידה ידועה אף שלטו בהם. כך למשל הדבקות הנאצית בהחלטה להשמיד את היהודים באשר הם התמידה בעוצמתה, בעקביותה ובנחישותה הפסיכולוגית-אידאולוגית גם כשהתברר שהתבוסה במלחמה ממשמשת ובאה; גם אז לא התרופפה השקעת המשאבים והכוחות בהגשמתה של משימת הפתרון הסופי למה שכונה השאלה היהודית. עמנואל אכן מרחיב על כך את הדיבור, ובכך אף מכיר בפרכה של טיעון הרציונליות האי-רציונלית הטמונה בהתנהלות זו, שהייתה לחרב פיפיות לגייסות ההולכים וניגפים, ממבצע ברברוסה הכושל ועד למבצע אוברלורד, הפלישה לנורמנדי, שבישר את תבוסתה הסופית של גרמניה.

במובן זה, ספרו של עמנואל הוא טקסט הבוחן את גבולות הטיעון שלו עצמו ומודע לסייגיו ולהתניותיו. זהו אכן מעשה אנתרופולוגי קלאסי המשמיע את קולותיו של השדה גם אם הם מפריעים את קולו האקדמי של האנתרופולוג, קל וחומר כשהאנתרופולוג מורגל בהתמצאות בעולמם של נוודים שנווה המדבר שאליו הם נושאים את עיניהם נדמה לפרקים כפטה מורגנה. חזיון תעתועים זה הוא סיכון קיומי הן לנוודים הן לנווד האנתרופולוג. כך הופך ציד הסנארק, יצור הים הבדיוני והחמקמק של לואיס קרול, להרפתקה בזכות עצמה, והספר של עמנואל הוא לא פחות מהרפתקה אנתרופולוגית כזאת, המזמנת לקוראיו הרהורי כפירה מטרידים לצד מבט משחרר אל אופקים חדשים.

מקורות

באומן, זיגמונט. (2013). *מודרניות והשוואה* (בתרגום יניב פרקש). רסלינג.
מרקס, עמנואל. (2015). *ההקשר החברתי של התנהגות אלימה* (בתרגום תמי אילון-אורטל). רסלינג.

Evans-Pritchard, Edward, E. (1962). *Anthropology and history: Essays in social anthropology*. Faber and Faber.

Merleau-Ponty, Maurice. (2020). *The phenomenology of perception* (Donald A. Landes, Trans.). Routledge. (Original work published 1945)

Sahlins, Marshall. (1993). Goodbye to tristes tropes: Ethnography in the context of modern world history. *The Journal of Modern History*, 65, 1–25.

ליל הבדולח: הלקח והאזהרה

אסתר הרצוג*

מפגשים סביב ספרים

ביקורת זו לספרו האחרון של פרופ' עמנואל מרקס נכתבה על בסיס דבריי באירוע השקת הספר שארגנה המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב. עמנואל היה המנחה הראשי של עבודת הדוקטורט שלי, ומאז שנות השמונים היה עבורי דמות מופת כאדם, כחוקר וכחבר. השפעתו על עבודתי הייתה משמעותית מאוד. כמעט על כל מאמר או ספר שכתבתי או ערכתי ביקשתי את חוות דעתו, ותמיד הציע רעיונות מקוריים וחשיבה מכיוונים שלא חשבתי עליהם. השפעת אישיותו המיוחדת תמשיך ללוות אותי תמיד.

כוחו של הספר אלימות מצד המדינה: גרמניה הנאצית בשנים 1938-1941 הוא בהסתכלות מקורית ומעוררת מחשבה ביחס למחקר על גרמניה הנאצית והשוואה. כדרכו בעבודתו האנתרופולוגית זה כמעט שישה עשורים, עמנואל מרקס מציע גישה ספקנית כלפי פרשנויות מקובלות. מרקס הקים את החוג הראשון בארץ לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה (באוניברסיטת תל אביב) והיה האנתרופולוג הראשון שזכה בפרס ישראל על תרומתו לצמיחת האנתרופולוגיה בישראל.

בספרו מתייחס מרקס לשלוש שנים בהיסטוריה של גרמניה הנאצית ומתמקד בפרעות ליל הבדולח, בכיבוש של פולין ובפלישה לרוסיה הסובייטית. הוא מצביע על דמיון בין גרמניה הנאצית למדינות אחרות הרואות באלימות את מקור הכוח, אם כי הגייסות הנאציים השתמשו באלימות בצורה מסיבית יותר. מסקנתו היא כי המשטר הנאצי הפעיל אלימות רצחנית נגד היהודים במידה שווה כמעט לזו שהפעיל נגד קבוצות אחרות שהוגדרו כאויבות. האלימות הופנתה אפילו כלפי הקרובים ביותר למשטר, כאלה שהשמיעו דעות מנוגדות למנהיג. כך, למשל, הוא כותב שהמדינה השליטה "בידוד, דיכוי ואימה על כל נתיניה, אפילו על האזרחים ה'ארים' שנהנו לכאורה מזכויות יתר" (עמ' 180).

הגישה האנתרופולוגית-חברתית של מרקס אפשרה לו לאתגר את המחקר על השואה, שברובו מתבסס על עבודתם של היסטוריונים ועל חומר שנאסף בארכיונים. בכך התקבעה, לטענתו, ההעדפה לחומר כתוב או "רשמיי" והיא הובילה לעיתים למסקנות שגויות. הניסיון במחקר שדה "על שיטותיו המגוונות", המסתמכות על התבוננות, דיווח בעל-פה ואינטראקציה עם בני זמנם של החוקרים, סייע למרקס "לחשוב מחדש על הראיות על ידי בחינה מחודשת של ספרות המחקר העשירה העוסקת בשואה ובמקרים אחרים של רצח עם שהנאצים הוציאו אל הפועל" (עמ' 34). מרקס מתבסס גם על ספרות שאינה נוגעת במישרין להיסטוריה של השואה וגם על "מקורות ראשוניים, כגון עיתונים מהתקופה, אוספי מסמכים ועדויות אישיות של קורבנות, של משקיפים ושל מעוולים" (עמ' 36). הוא

בחן גם מקרים של אלימות מצד המדינה שעל פניהם אינם קשורים לשואה. הספר צמח מתוך טראומת הילדות של מרקס מליל הבדולח, מהצפייה הכואבת באבי שהנאצים שברו את רוחו בדכאון, מהפרידה מההורים, מהנטישה של כל המוכר והידוע

* פרופ' אסתר הרצוג, המכללה האקדמית צפת

בביתו ובסביבתו. נראה שהספר מבטא את השלמתו של מרקס עם מקומם של זיכרונות הילדות המודחקים – בחייו ובעבודתו. הווידי על תגובתו לצלצול פעמון בדלת או לצלצול הטלפון מעיד על כך. הסיפור האישי שלו רלוונטי להיסטוריה של כולנו, לחברה האנושית מלפני השואה, במהלכה ואחריה.

אתיחס במיוחד לארבעה היבטים: ראשית, חשיבות התפתחותו המתמשכת של המחקר על השואה, ובתוך כך ההכרה בערך עבודתם של חוקרות וחוקרים שקדמו לנו. שנית, ניתוח האלימות של המדינה, הכורך את ההכרה בהכרח קיומה עם ההכרה בפוטנציאל ההרס והאכזריות שלה. שלישית, הלגיטימיות והחשיבות של ההשוואה בין היבטים שונים הקשורים לשואה ובין הקשרים אחרים. ולבסוף, אתיחס גם להיעדר התייחסות בספר להיבטים מגדריים בשואה.

מהספר עולים כמה מסרים חשובים המהווים חלק בלתי נפרד מהגישה המחקרית והאנושית של מרקס. ערך עבודת המחקר שלנו אינו יכול לעמוד בפני עצמו ואנחנו בעלי חוב למי שקדמו לנו, בין שאנחנו מסכימים איתם ובין שלא (עמ' 9). ההכרה של מרקס בהשפעת כתיבה של חנה ארנדט ושל זיגמונט באומן על כתיבת ספרו היא דוגמה להבנה שבמקרה הטוב נוכל להוסיף חוליה קטנה לשרשרת הנבירה המתמשכת בחקר תופעות חברתיות. כך מבטא מרקס את הערכתו לבאומן: "חובי לזיגמונט באומן וכתביו רב: הוא הכין את חוקרי השואה לקבלת הרעיון שעל פיו עולמנו מאפשר שואות" (עמ' 10). "להיתר" להשוות "שואות" יש חשיבות מיוחדת, ומרקס עומד על כך בהתייחסותו לארגון יד ושם. הוא מצביע פעם אחר פעם על מאמציו של הארגון להציג את השואה כאירוע שעליו יש לו בלעדיות, כממסד המייצג את העם היהודי. יש להכיר כמובן בערך תרומתו הרבה של ארגון יד ושם להנצחת השואה, אך עם זאת אין להתעלם מכך שהוא מציג את השואה כאירוע היסטורי חד-פעמי בהיקפו ובמשמעותו. כך מוכתבת הגבלת ההבנה של המשמעות וההשלכות של השואה עבור כל העמים וכל הדורות, מעבר לאסון של העם היהודי. באתרוג השואה יש משום ניסיון למנוע הפקת תובנות חיוניות לגבי תופעות חברתיות עכשוויות, ובעיקר לגבי סכנות השימוש של המדינה באלימות.

מרקס בוחן שאלות זניחות לכאורה: באיזו שנה התחילו הנאצים לרצוח אנשים עם ליקויים גופניים ונפשיים שהיו מאושפזים במוסדות, כמה בתי כנסת חרבו הנאצים בפרעות ליל הבדולח, כמה פולנים קתולים ויהודים הם הרגו בחודשים הראשונים לכיבוש פולין, ולמה הימלר כתב ביומן הפגישות שלו ב-18 בדצמבר 1941 שיש להשמיד את היהודים כפרטיזנים. לתשובה על השאלה לגבי מועד תחילתו של רצח המאושפזים במוסדות, למשל, יכולות להיות השלכות גורליות על החברה האנושית כולה: הנקודה שבה מתחילים לרצוח חולי נפש עלולה לסמן את תחילתם של מעשי רצח גם של אנשים בריאים בגופם ובנפשם, ואפילו של כאלה המזדהים עם המדינה והממטר.

ספרו של מרקס תורם לגיבוש תאוריה של אלימות המדינה כסוג מיוחד של התנהגות אלימה. זוהי אלימות הקשורה לקהל, לשותפים סמויים או גלויים; אלימות המתאפשרת מתוך ריכוז של כוח חסר רסן של השלטון; אלימות שיש לה יסודות ומרכיבים שיכולים להימצא בכל הקשר ובכל תקופה.

היבט מרתק באלימות המדינה הוא שזו אינה מוגדרת כלל כאלימות. אדרבא, מעשי אלימות אכזריים באופן קיצוני שמבצעת המדינה מוגדרים ונתפסים כ"חוקיים". הפעולות

האלימות המחרידות שבהן מעורבים סוכני המדינה, מסביר מרקס, מותרות על פי חוק. לעיתים ניתן גם בדיעבד תוקף חוקי לפשעים אלימים, אכזריים ומתועבים ביותר. השיח המשמש את המדינה לתיאור מעשי האלימות האלה מנטרל ומשטש את משמעותם האמיתית. המדינה יוצאת למלחמות המתוארות כהגנה עצמית וכמימוש מטרות לגיטימיות עבור כלל האזרחים, מלחמות שבהן נרצחים אנשים רבים, אך מבצעי הרצח עשויים להיקרא גיבורים. המדינה משתמשת בכלים דורסניים להעניש את אלה הנקראים עבריינים או פושעים ואף עלולה להוציא אותם להורג. סוכנויות של המדינה טוענות שפעולות אלימות, ואפילו קשות במיוחד, הן צודקות ונחוצות לטובת הכלל לצורך טיפול בבעיות חברתיות. פעמים רבות המדינה אינה מעמידה לדין את מבצעי הפעולות האלימות, שאותן היא רואה כלגיטימיות.

האזרחים במשטר הנאצי, מסביר מרקס, הלכו ואיבדו שליטה על גורלם, עד כדי כך שהשלטון "היה יכול להתיר להם לפרוע פרעות או להורות זאת, בלי שיצטרך לחשוש מפני אובדן שליטה או מרמור של הציבור" (עמ' 67). האזרחים השתתפו בפרעות כצופים צייתנים, אפילו סקרנים, מן הצד, וכך היו שותפים לדבר עברה. ההסתה ועידוד הביזה, הפגיעה והרצח באים מלמעלה. ציטוט המובא מדברי גרינג מבהיר איך מופעל ההמון מלמעלה לבוזז ולהפעיל אלימות "עממית" נגד היהודים בתהליך שבו השליט מעודד מרחוק את המעשים הנפשעים, שבעקבותיהם הוא זוכה לתשואות סוערות.

מהגישה שמרקס מציג מתבקשת חשיבות ההשוואה של מצבים בהקשרים שאנחנו מעדיפים לראותם כשונים מאוד מהמציאות שאנו חיים בה. אך ההשוואה חיונית לשמירת האנושיות של פרטים ושל החברה כולה. מרקס חולק עם באומן את החשש שמקרים של רצח עם ורצח המוני יהפכו לתופעה חוזרת ונשנית בעולמנו, מפני שהכוח שיש בידי המדינה ותחושת החסינות שיש לה ביחס לכל התנגדות עלולים לעודד אותה להידרדר למעשי זועה נגד קבוצות שהיא רואה בהן מכשול בדרך למימוש מטרותיה. "כל שעל המדינה לעשות", מסביר מרקס, הוא "לסמן קבוצות אלה כאויבות המדינה, להציב נגדן משוכה סמלית או פיזית" (עמ' 182). הוא מביא דוגמאות לכך שדיכוי ומעשי זועה נגד קבוצות יכולים להתרחש בלי קשר לגרמניה הנאצית, ומציין משטרים מתקופות שונות שפגיעתם בקבוצות "בעייתיות" מבחינתם התבססה על הוצאתן מחוץ לגדר. כדי לשלוט בקבוצות אוכלוסייה, לדכאן ואף להשמידן נקטו משטרים אלו שיטות ושיח המוכרים מגרמניה הנאצית.

נראה שעל אף המסקנות החריפות העולות בספר ביחס לאלימות של המדינה, מרקס מבטא בזהירות חשש מסויג בלבד שמא מקרים של רצח עם ורצח המוני עלולים להפוך לתופעה חוזרת ונשנית בעולמנו. אך למעשה, רצח עם ורצח המוני מתרחשים גם בימינו: מעשי הטבח ההמוניים בקמבודיה, בביאפרה, ברואנדה, בבוסניה, בסוריה ועוד. פשעים נעשו בעבר נגד בעלי פיגור שכלי, צוענים, כורדים, ארמנים וקבוצות אחרות, ולא רק כלפי העם היהודי.

אך בשעה שהאלימות והאכזריות של מדינות בהקשרים של מלחמות, כיבוש, מרידות וכיבא באלה מקושרות למצבים ולתקופות לא שגרתיים, חשוב דווקא להבחין בכוחה הבלתי מרוסן של המדינה במציאות היומיומית – כוח שכולנו עלולים להיפגע ממנו. מבחינה זו נראה שנושא כמו "השמה חוץ-ביתית" של ילדים ובני נוער עשוי לשמש לנו

דוגמה לפוטנציאל הפגיעה היומיומית של המדינה. מתוך מחקריי ופעילותי החברתית בתחום זה אני סבורה שמדובר בפגיעה באמצעות כלים לגיטימיים של המדינה, פגיעה הכרוכה בהתערבות אלימה של שלוחיה בעיקר נגד ילדים. המדינה משתמשת בהקשר זה באמצעים של השתקה והפחדה כלפי אזרחים, ילדים ומבוגרים כאחד. אלימות זו, שאינה מוגדרת כאלימות אלא כמעשים מוצדקים בשם הדאגה לשלומם של חסרי ישע, היא שצריכה להטריד את מנוחתנו; זוהי אלימות מאורגנת שבה משתפים פעולה מערכות שלטון כמו הרווחה, המשפט והמשטרה; זו אלימות משתפים איתה פעולה ארגונים פרופסיונליים רבים וגם חוקרים באקדמיה; היא מעודדת אזרחים לפעול נגד אזרחים אחרים; היא משתמשת בכוח השלטוני כדי לממש אינטרסים של קבוצות שהשלטון נשען עליהן; היא מפעילה פקידים הממלאים את חובתם ואת הציפיות מהם, גם במחיר של פגיעה אנושה באזרחים. אלה הפקידים שלטענת מרקס "ממירים את המוסר החברתי שהם מנהיגים בביתם במסירות מוחלטת לחובתם בעבודה" (עמ' 182).

אני מבקשת להתייחס גם לשוליות מקומן של נשים בספר. מההתייחסות המוגבלת לנשים בגרמניה הנאצית עלול להשתמע שנשים היו חלק זניח בהתרחשויות הנפשיות בתקופה הנידונה. אך נשים לא היו "נקיות" משיתוף פעולה עם המשטר הרצחני. מחקרים מלמדים על מקומן הניכר של נשים בגרמניה הנאצית, כרודפות וכקורבנות, כמחליפות את ראש המשפחה שנלקח לחזית וגם כמסייעות למשטר הנאצי. נשים שותפו במנגנון ההשמדה הנאצי, גם כנשות אס-אס, גם כרעיות המספקות תמיכה לבני הזוג הנאצים, גם כילודות וכמגדלות של חיילים עבור היטלר וגם כמלשינות נאמנות על שכנים יהודים או על שכנים המסתירים יהודים. מחקר על המשטר הנאצי, ולמעשה כל מחקר המתייחס לְסוגיה או לתופעה חברתית, אינו יכול להתעלם ממקומן ומחלקן של נשים בהתרחשויות דבריים ברוח זו עלו בכנסים בינלאומיים על נשים ומשפחה בשואה שארגנתי עם עמיתות במכללת בית ברל, בבית טרזין ובמוזיאון לוחמי הגטאות בשנים 2001–2013 (הרצוג, 2006; Hertzog, 2008). כך למשל בכנס שנערך ב־2003 תיארה ונדנה ג'ושי מהודו, על בסיס מחקר שערכה בארכיונים שנותרו מהמשטר הנאצי, את חלקן הסמוי של נשים גרמניות ברדיפת היהודים. המידע שהן סיפקו לשלטונות על יהודים המסתתרים בשכנות ועל אלה שהסתירו אותם תרם למדיניות ההפחדה והדיכוי של המשטר הנאצי שעליה מרקס מדבר. בשיחות שניהלתי עם אימי, שורדת שואה, היא סיפרה על הנשים שגויסו על ידי הנאצים לשמש כנשות אס-אס. וכך סיפרה:

מסכנות כאלה... פתאום את רואה אותה עם בטן כזאת, הרי היטלר רצה שיולידו ילדים... אז הם כל חייל עשו ילדים, שיהיה להיטלר... והוא לקח את הילדים... על זה הוא חשב, השטן הזה... אז הן היו מסתובבות שמה בהריון ופתאום היא נעלמה, הלכה ללדת ואחרי הלידה, כמה שבועות, חזרה. (הרצוג, 2006, עמ' 299)

המחקר על אכזריות המשטר הנאצי ממעט לעסוק בנשים, אך אין פירוש הדבר שנשים אינן מסוגלות לבצע מעשים אכזריים ולהיות חלק משלטון המבצע פשעים. כמו בהקשרים אחרים, ההסבר לכך טמון כנראה בעובדה שנשים מורחקות ממוקדי כוח שלטוני. הן יכולות להיות משתפות פעולה בעורף או אפילו בתפקידי פיקוד זוטרים, אך לא בתפקידים בכירים ובמקומות שבהם מתקבלות החלטות בעלות השלכות רחבות היקף. אם נקבל את

פרשנותו של מרווין הריס למשמעותן של מלחמות, הרי אלה משרתות את שימור המבנה המגדרי המבטיח את עליונותם של הגברים (הריס, 1980, עמ' 38-51). לשם כך הגברים מוכשרים להיות לוחמים עוד מגיל צעיר. כך גם אפשר להבין בעקיפין מהניתוח בספרו של מרקס. הנאמנות וה"משמעת הגברית", הציות ללא תנאי לפקודותיהם של כל הממונים, הם חלק מהוכחת הגבריות של החיילים. כשסיים הגרמני הצעיר את לימודיו בבית הספר, מרקס מסביר, הוא היה מוכן לשירות צבאי וידע שציות הוא המעלה החשובה ביותר שעליו להפגין.

על היבט נוסף הקשור לנשים באותה תקופה עמדתי במאמר אחר העוסק במקומו של השעבוד החברתי של נשים באמצעות הקברות האימהות בשואה (Hertzog, 2016). טענתי שם שהקברות של ילדות לאימהות, לתפקידי טיפול ודאגה לחסרי ישע, שירת את ההשמדה ההמונית של נשים וילדים. ההפרדה בין גברים לנשים, ובמיוחד בין אמהות לילדים קטנים ובין נשים אחרות, הייתה כלי חשוב בתהליך ההשמדה. הנאצים ידעו שאפשר לסמוך על הציות של האימהות ועל השלמתן עם ההליכה אל המשרפות, צמודות לילדיהן. לסיום, אם אפשר להמליץ על ספר המשך, אני מציעה לעמנואל להרחיב בו את ההתייחסות לשני היבטים: זה האישי-משפחתי וזה המגדרי.

*

משפט הסיום נכתב כמובן לפני מותו של עמנואל, והוא מעורר בי צער עמוק. לא נזכה עוד לקרוא על השפעת חייו האישיים של עמנואל על עבודתו האנתרופולוגית, כפי שעלה מספרו על השואה. ובאשר להיבט המגדרי, שהיה שולי מדי, לטעמי, בכל פרסומיו של עמנואל, אבדה לי ההזדמנות להמשיך לדון ואף להתווכח איתו על סוגיות מגדריות חשובות בתקווה שיקדיש לכך ספר, שבו יחדש ויאיר היבטים שממעטים לכתוב עליהם.

מקורות

- הרצוג, אסתר. (2006). שיחות עם אמי: עבר והווה בזכירת השואה. בתוך אסתר הרצוג (עורכת), נשים ומשפחה בשואה (עמ' 283-314). אוצר המשפט.
- הריס, מרווין. (1980). קניבליזם ומלכים: שורשי תרבויות (בתרגום לאה זגני). הקיבוץ המאוחד.
- Hertzog, Esther. (2008). *Life, death and sacrifice: Women and family in the holocaust*. Gefen.
- Hertzog, Esther. (2016). Subjugated motherhood and the holocaust. *Dapim: Studies on the Holocaust*, 30(1), 16-34.

אלימות מצד המדינה: מה שאינה מסבירה

דניאל בלטמן*

ספרו האחרון של הסוציולוג וחתן פרס ישראל עמנואל מרקס אינו מחקר היסטורי. זוהי מסה על שלוש שנים בתולדות גרמניה הנאצית שבה המחבר בוחן שלושה צמתים משכריים שהביאו את גרמניה לקבל הכרעות שהובילו למדיניות אלימה ורצחנית כלפי קבוצות שונות של קורבנות. הוא מגדיר את ההכרעות האלה "שלושה פתרונות סופיים". זוהי מסה שנכתבה עשרות שנים לאחר שהמחבר עצמו חווה על בשרו את אירועי אחד משלושת הצמתים שהספר עוסק בהם: ליל הבדולח, שהתרחש בנובמבר 1938. מרקס אינו מסתיר כי ההתבוננות המאוחרת בביוגרפיה האישית שלו דרבנה אותו לעסוק בתקופה מנקודת מבטו כחוקר שעסק בדפוסים של אלימות חברתית. ברם, המסה שכתב, לצד כמה תובנות חשובות שהוא מגיע אליהן, אינה נקייה מבעיות שהיסטוריון של התקופה יעמוד עליהן ללא קושי רב.

כבר בראשית ספרו קובע מרקס כי המחקר ההיסטורי העשיר והנרחב על התקופה עדיין לא הצליח לתת תשובה לכמה שאלות יסוד. למשל, לא ברור מתי התחילו הנאצים לרצוח אנשים עם מוגבלויות במוסדות שבהם היו מאושפזים בגרמניה (מבצע האותנסייה), או כמה פולנים-קתולים וכמה יהודים נרצחו במהלך מערכת ספטמבר 1939 בפולין. לא ברור מה פשרה של הערה שכתב הימלר ביומנו בדצמבר 1941 שיש לרצוח את היהודים כפרטיזנים, ומדוע סימנו הנאצים את היהודים כאויביהם העיקריים באוגוסט 1941. הבעיה הדיסציפלינרית, שהיא לדעתי הבעיה המרכזית של המסה הזאת, מונחת כבר בתהיות האלה.

היסטוריונים הוכיחו זה מכבר כי הנאצים התחילו לרצוח את בעלי המוגבלויות לאחר שקיבלו אור ירוק מהיטלר, באוקטובר 1939. טענתו של מרקס כי בעצם הנאצים רצחו חולי נפש ובעלי מוגבלויות כבר באמצע שנות השלושים אינה סותרת את העובדה כי מבצע האותנסייה, שהיה מהלך ראשוני של הג'נוסייד הנאצי, החל במקביל למערכה בפולין. נכון שהיטלר תמך ברעיון עוד לפני 1939, ונכון גם שאווגניקה ורצח של בעלי מוגבלויות קשות התרחשו עוד לפני שהנאצים עלו לשלטון, ולא רק בגרמניה. אבל הקמת ארגון בתוך משטרת המדינה העוסק ברצח של אנשים כאלה (תחילה ילדים ואחר כך אחרים), בירוקרטיה של רצח – כל זה לא היה קיים לפני 1939. ולהיסטוריון הבודק את התפתחות הג'נוסייד הנאצי חשובה הקמתו של מנגנון הרצח, קבלת ההחלטה על השמדת בעלי מוגבלויות, ולא דווקא העובדה כי רופאים עסקו בפרקטיקה הרצחנית הזאת כבר ב-1936. מרקס בוחן את הג'נוסייד הנאצי בפרספקטיבה מושגית שונה מזו של היסטוריון – למשל, בעובדה כי המונח "פרטיזנים" שימש שם קוד ליהודים בהוראות לחסלם. אין לתמוה על כך, שכן היהודים נתפסו כאויבים מסוכנים וערמומיים שסכנתם אינה טמונה

* פרופ' דניאל בלטמן, החוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים

רק בתכונותיהם הביולוגיות אלא גם בהתנהגותם הרצחנית והבוגדנית. שהרי כבר ב"איגרת הבוק" ששלח ריינהרד היידריך בספטמבר 1939 לראשי האינזוצגרופן בפולין מוסבר שיש לקבוע כי היהודים לקחו חלק בפעולות של לוחמי גרילה (Franktireurüberfällen) בעורף הצבא הגרמני שפלש לפולין, ועל כן יש לרכוס בערים מרכזיות. הגדרת היהודים כפרטיזנים הייתה אפוא קוד מוסכם להנחה שכאשר הם נתפסים ניתן לרצוח אותם ללא היסוס. היסטוריון הבקיא בטרמינולוגיית הדימויים הג'נוסיידית הנאצית כלל לא היה תמה מדוע מוגדרים היהודים כפרטיזנים, שהרי דינם של אלה להיות מוצאים להורג ללא שאלות. בחלק הראשון של הספר מרקס מציג הסבר תאורטי לדפוסים שונים של אלימות, מהמרחב החברתי המצומצם - קהילה או יישוב - ועד אלימות מדינתית. הדיון באלימות המדינה משאיר סימן שאלה לגבי ההבחנה בין דפוס אלימות של מדינות בעלות משטרים שונים. האם כל אלימות שמפעילות סוכנויות של מדינה אחת דומה לאלימות של סוכנויות מדינה אחרת? מרקס קובע כי תכונה רווחת של אלימות המדינה היא הלגליזציה שלה. כלומר, אלימות מדינתית אינה נרשמת בהכרח בחוקי המדינה, משום שנותני הפקודות אינם ששים לשאת באחריות. ולכן לעיתים קרובות האישור להפעלת האלימות ניתן בחוקים ובנהלים בעלי אופי בירוקרטי. הדוגמה שהוא מביא כדי להמחיש זאת היא ההוראות לפרעות נובמבר 1938. אבל גם אם נקבל את הקביעה שאפילו משטרת ביטחון הפנים של נורווגיה אינה ששה לחשוף את אחריותה לפעולות אלימות שהיא מבצעת, יש הבדל בינה ובין נותני ההוראות בגרמניה הנאצית. במילים אחרות, יש להתייחס לאופיו של המשטר ולמודוס אופרנדי שמכתיבה האידאולוגיה שלו.

מרקס אכן מתייחס לאידאולוגיה הנאצית, אבל לגישתו היא פרמטר לא עקבי ביישום המדיניות שאימץ המשטר. הוא מבחין למשל בין האידאולוגיה של תקופת המאבק על השלטון לזו שאחרי 1933. לטענתו, הנאצים החליפו את האידאולוגיה - במובנה הטהור כתפיסת עולם, כמערכת של אמונות פוליטיות - בדוקטרינה ביצועית נוקשה שכפו על נתיניהם. לדבריו, היא הייתה מבוססת על רעיונות שהיטלר ייחס להם חשיבות רבה ואשר רווחו בגרמניה כבר משנות הרייך השני, שבהן יצאה גרמניה למסע האימפריאלי שלה. בכך מאמץ מרקס את הגישה ההיסטוריוגרפית הרואה ביישום הפרויקט הג'נוסידי הנאצי שילוב בין רצון הפיהרר והפרשנות שנתנו לו מקבלי החלטות והמבצעים בשטח (כפי שהציע ההיסטוריון הבריטי איאן קרשו) ובין שאיפת "מרחב המחיה", שהייתה מרכיב דומיננטי במיליטריזם הקולוניאלי-חסלני הגרמני משלהי המאה ה-19 (כפי שהציע למשל ההיסטוריון הגרמני יורגן צימרר).

ליבתו של הספר היא הדיון בהתפתחות האלימות הג'נוסיידית מ-1938 ועד ראשית "הפתרון הסופי", עם הפלישה לברית המועצות ב-1941. החתירה הנאצית לפתרונות סופיים היא הציר המרכזי שסביבו הדיון של מרקס באירועי השנים האלה. מכיוון שנקודת המוצא של הדיון היא אלימות מדינתית, מרקס מציג התבוננות אינטגרטיבית חשובה על התנהלות הג'נוסייד הנאצי. למשל, פרויקט הנישול הכלכלי המלווה בהגירת כפיה, שהחל ב-1938 בעקבות ליל הבדולח, התנהל במקביל למסע דיכוי וטרור נגד אוכלוסיית הרומה במדינה. המלחמה בפולין הביאה לגל רציחות, אלימות וגירושים שהופנה כלפי יהודים ופולנים כאחד. מבצע ברברוסה סימן את ראשית ההשמדה השיטתית של יהודי ברית המועצות אך גם של קבוצות אחרות כדוגמת שבויי המלחמה הסובייטיים.

אבל אנו עלולים להגיע למסקנות לא מדויקות אם נישען על קונספט תאורטי סגור שיסביר היסטוריה אינטגרטיבית, כמו שעושה מרקס. למשל, בעניין האלימות בפולין בראשית הכיבוש הגרמני הוא טוען כי אין מקום לספק שרצח העם הנאצי, ובכלל זה השואה, התחיל בפלישה לפולין. אבל המערכת הרצחנית הזאת הופנתה בתחילת הדרך כלפי הפולנים כולם, עם תשומת לב מיוחדת ליהודים.

זה לא מדויק. למרות האלימות הנוראה שאפיינה את הפלישה הגרמנית לפולין ופעולות רצח וגירושים של יהודים ופולנים כאחד, הג'נוסייד הנאצי לא החל בספטמבר 1939 – לא כלפי היהודים ובוודאי לא כלפי הפולנים. כאשר מרקס דן באלימות המדינה כלפי הגרמנים עצמם (אחד הפתרונות הסופיים כהגדרתו), שהיא אחד מדפוסי האלימות של המדינה הגרמנית, הוא טוען כי מטרת המוסדות שהמשטר הנאצי הקים להענשת אויביו הייתה בראש וראשונה למשמע גרמנים מן השורה ולהגיע לשליטה מרבית על החברה. ואכן, הנאצים בחנו אמצעים שונים של דיכוי ורצח – למשל, רצח המוני בגזים – קודם כול על גרמנים "ארים", ואחר כך הרחיבו את השימוש באמצעים אלו גם לשאר אויבי המשטר. במילים אחרות, בטרם החליטו הנאצים להקים את המחנה באושוויץ הם בחנו אם השיטה עובדת גם כלפי מתנגדי המשטר בוויימאר שנשלחו למחנה בוכנוולד הסמוך.

ברם, גישה פרשנית כזאת לג'נוסייד הנאצי מעקרת לחלוטין את היכולת לאבחן התפתחות ושינויים שהמציאות מכתובה, ובעיקר מרוקנת מתוכן את משמעות הג'נוסייד כתוצאה של אידאולוגיה ותפיסת עולם – פוליטית, גזעית, תרבותית, אימפריאלית או אחרת. אלימות מדינתית אינה המהות של הג'נוסייד הנאצי אלא הפרקסיס שלו. ועל מנת להגיע לגישה אינטגרטיבית נכונה של מלחמת השמד שניהל המשטר בקבוצות רבות של קורבנות, יש בראש ובראשונה להבין את המהות.

Gershon Shafir. **Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914 (updated edition).** University of California Press. 1996. 288 pages

הקולוניאליזם ההתיישבותי הציוני והפלסטינים הנוכחים הנפקדים

אריז' סבאע'ח'זרי ארייג صباغ-خوري*

שלושים שנה לאחר פרסום הטקסט המכונן של גרשון שפיר על מקורות הסכסוך הקולוניאלי ההתיישבותי בין ישראל לפלסטינים, אנו עדיין מוצאים סיבה לחזור אל דפיו מאירי העיניים. אולי זה משום שהקולוניאליזם ההתיישבותי הציוני הוא תהליך ממושך והנכבה ממושכת (النكبة المستمرة). ההגמוניה השולטת בחברה היהודית-הישראלית הקולוניאלי-התיישבותית טרם התנתקה ממיתוסים מכוננים התורמים עדיין טענות עכשוויות לעלינות יהודית (שמשועתקות במקומות כמו שיח ג'ראח, סילוואן, יאפא [יפו], אל-נקב [הנגב] ועוד), ובעבודתו של שפיר אפשר למצוא דרך חלופית. אולי אנו ממשכים לחזור אל הטקסט מכיוון שכפי שכתב פעם בורדייה (Bourdieu, 1994, p. 4), "השבת הסכסוכים והעימותים של ההתחלות המוקדמות אל תחת מבטנו, ולכן [השבת] כל האפשרויות שהושלכו הצידה, משיבה את האפשרות שהדברים יכלו להיות (ועדיין יכולים להיות) אחרת". ההיסטוריה המטריאליסטית של שפיר טוענת כי לא האידאולוגיה בלבד היא שהניעה את השינויים שהתרחשו בהתיישבות הציונית לעבר הפרדה והדרה גזעית, אלא גם האינטראקציות בשטח בין המתיישבים הציונים לפלסטינים הילידים. במיוחד השפיעו תנאי הקרקע והעבודה העות'מאניים, שעיצבו גם את אופני ההתיישבות הציונית הבדלנית (separatist, "טהורה"). עבודתו האמפירית של שפיר שופכת אור על האופנים שבהם הארגון הקולקטיביסטי של התנועה הציונית פיצה על היעדר מטרופולין קבוע ואפשר את הצלחת ההתיישבות. כפי ששפיר מראה, האסטרטגיות הקולוניאליזם של הציונות לא היו אחידות או זהות, וחרגו מכל טיפוס אידיאלי של פרויקט קולוניאלי מסוג זה. לטענתי, הספר הוא מעין "סוציולוגיה היסטורית אוטונומית" המבקרת מונוגרפיות קודמות של פרקטיקות ההתיישבות, יוצרת מין מונוגרפיה עצמאית המפרקת את הפרקטיקה הציונית, וכך מתחילה לענות על השאלה כיצד הגענו עד הלום.

המחקר שלי על "תנועת השמאל הסוציאליסטית" של תנועת השומר הצעיר חב ליצירתו של שפיר, שכן הסתמכתי בין היתר על התאורטיזציה שלו כשניסיתי לבחון את קווי המתאר של הקולוניאליזם ההתיישבותי הציוני שעוצבו לא רק מול סוגיית הקרקע ושוק העבודה, ולא רק במהלך ה"עלייה" הראשונה וה"עלייה" השנייה כפי שטען שפיר. שפיר רואה בתקופה מוקדמת זו של ההגירה הראשונה והשנייה את הרגע המכונן שבו

* המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
 قسم علم الاجتماع و علم الانسان، الجامعة العبرية في القدس

התגבשו הצינונות והתשתית שהפכה בסופו של דבר למדינת ישראל. לעומתו, אני טוענת כי הבנה מלאה יותר מחייבת להביא בחשבון טווח זמן ותנאים רחבים יותר: התנגדות האוכלוסייה הילידית, למשל בתקופת המרד הערבי הגדול בשנים 1936-1939, והעיוותים בין הפלסטינים הילידים לאנשי ונשות הקיבוצים-הקולוניות משנות השלושים ועד הנכבה ב-1948. הללו חושפים הן את הקונטינגנטיות של ההתיישבות, הן את ההיגיון שעמד בבסיס הצבירה על ידי נישול (accumulation by dispossession) שהניבו את חומרי הגלם שנדרשו לה. יתר על כן, כפי שכבר זיהה זכארי לוקמן (Lockman, 2012) וכפי שאני מציינת גם במחקרי, גורם מפתח נוסף שחשוב להבנה מלאה יותר של ההתיישבות ונעדר מניתוחו של שפיר הוא תפקידן של האלימות והכפייה מצד גורמים קולוניאליים ואימפריאליים.

שפיר עבר מהתמקדות באידאולוגיה לשינויים המטריאליים, אך למרות יתרון מתודולוגי זה, התעלמותו מההתנגדות הילידית – שהייתה חלק מהתודעה של המתיישבים ועיצבה את פרקטיקות ההתיישבות שלהם – היא בעייתית. בניתוחו פורץ הדרך הוא בוחן את המתח בין האינטרסים השונים בתוך הקבוצה הקולוניאלית ההתיישבותית ומתאר את הבחירה בפרקטיקה של התיישבות השיתופית על פני התיישבות קפיטליסטית, אך הפלסטינים שקראו תיגר על ההתיישבות הצינונית ועל השתלטותה על האדמות לפני 1948 גורשו ואיבדו את מולדתם וביתם, ונותרו במידה רבה מחוץ לניתוח הזה של סוכני ההיסטוריה. המתיישבים הקולוניאליים תופסים את ליבת הניתוח אצל שפיר; אף שהפרקטיקות שלהם הושפעו מהקשרים חיצוניים, הם אלה שעומדים במרכז הניתוח. האתגר שמציבה האפיסטמולוגיה הדה-קולוניאלית הוא להיות ערים לדרכים שבהן הפעולה של הילידים משפיעה על כל צעד ושעל של המתיישבים ומכוננת את יכולותיהם ואת מניעיהם. כך אפשר לבטל את חזקתם החד-צדדית של המתיישבים על הפרקטיקות ההיסטוריות והפוליטיות. במאמרו "הייחודיות הישראלית וסוגיית הקולוניאליזם בסוציולוגיה של ברוך קימרלינג", שפיר (2013) תוהה לגבי ההיסוס של קימרלינג לאמץ את המונח "קולוניאלי". "הואיל וכל נושא פוליטי הוא שנוי במחלוקת וכל נושא שנוי במחלוקת הוא פוליטי, איזו מין סוציולוגיה נקבל?" הוא שואל (עמ' 173). לטענתי, מחקר סוציולוגי והיסטורי שממשיך להתעלם מתפקידו המרכזי של הקולוניאליזם ההתיישבותי, ומתעלם ממונח זה, תורם לתרבות שבה השימוש במונח "קולוניאלי" כפרדיגמה אנליטית – ולא כסגטימנט שיפוטי של תוכחה – נחשב לא לגיטימי וסובייקטיבי פוליטית. אנו רואים כיצד משתקף הדבר בחברה הישראלית העכשווית, שעבור רובה הקולוניאליזם, הכיבוש והאפרטהייד אינם אלא פנטומים, בשעה שעבור הילידים הפלסטינים פרדיגמות אלו מרכזיות והחיים נחווים בכאב באופן יומיומי. דווקא השימוש של שפיר בקולוניאליזם התיישבותי כפרדיגמה אנליטית לניתוח הפרקטיקות הצינוניות הוא שמרחיק אותנו מהספרה של האידאולוגיה והטלאולוגיה, ולחלופין תובע מאיתנו לבדוק סיבתיות, עמדות סובייקטיביות נוסף על זהויות פוליטיות, ואת האופן שבו פעולות פוליטיות מטילות את משקלן על חייהם של אחרים (פלסטינים).

מלבד תוכן עבודתו של שפיר, עלינו לבצע בעצמנו גנאלוגיה סוציולוגית של ייצור ידע כדי להעריך עבודה חשובה זו. שפיר ישב (ועדיין יושב) מחוץ לאקדמיה הישראלית – למעשה בארצות הברית, שגם בה נמשך הקולוניאליזם ההתיישבותי – ואולי פעל ללא הלחצים של הקהילה האקדמית, שפעמים רבות יחסי הכוחות בתוכה משעתקים את הזיקה

למדינה הקולוניאלית ההתיישבותית ולערכיה. ייתכן שמיקומו תרם למעורבותו המלאה בפרויקט תאורטי השוואתי שבו לא היה צורך להתפלמס לגבי המונח "קולוניאליזם". הספר ראה אור באנגלית ולא בעברית; הקהל שלו היה אפוא, בעיקרו, לא חוקרים קוראי עברית אלא מי שהתעניינו בסוציולוגיה היסטורית ביקורתית של כלכלה פוליטית ומשטרים קולוניאליים של מתיישבים. עלינו לשאול את עצמנו באילו תנאים יכול המחקר שלנו לשנות את הדרכים שבהן אנו תופסות את העבר ואת ההווה הקולוניאלי.

על מנת להביא לדה-קולוניזציה של ההיסטוריה עלינו לחקור באופן ביקורתי ומתמשך קולוניאליזם, אימפריאליזם, אלימות, כוח והתנגדות. עבודתו של שפיר, לאחר שלושה עשורים, ממשיכה להעלות שאלות נוספות: כיצד לחשוב מחדש על "האפשרויות האובייקטיביות", למשל בדמות המשך קיומו של היישוב הישן, לפני שהוחלף על ידי הציונות? כיצד נמשך הספר, ובאילו אופנים? מהם אופני האינטראקציה העכשוויים בין ישראלים יהודים לפלסטינים, וכיצד הם ממשיכים לעצב את החברות כמשתרגות זו בזו? במה כרוכה דה-קולוניזציה צודקת או מה היא דורשת, אם נתחקה אחר ניצני החלפת האוכלוסייה הילידית והשליטה בסוף המאה ה-19 ולא רק ב-1917, 1948 או 1967? על עבודתנו לזהות את הדרכים שבהן הדינמיקות מלפני יותר מ-100 שנה, שזוהו על ידי שפיר, לא חדלו להתקיים; אולי הן השתנו, אך הן המשיכו לפעול כתהליכים בהתהוות המחכים לפירוקם. הסוציולוגיה בישראל איחרה לאמץ את ההשלכות שחוקרים וחוקרות אחרים פיתחו מתוך טיעונו של שפיר – ניסיונות ההחלפה והמחיקה של האוכלוסייה הילידית בתוך התהליך הקולוניאלי-התיישבותי (Sabbagh-Khoury, 2022). האם החזרה הנוכחית לספרו של שפיר היא אינדיקציה מעודדת לשינוי? שפיר, לצד אחרים ואחרות, סובב אולי את המפתח לפתיחת שערי הסוציולוגיה הביקורתית בישראל, במיוחד בקרב עמיתיו היהודים הישראלים (אך לא רק), כדי לנתח את הציונות במסגרת אנליטית קולוניאלית התיישבותית ובכך לערוך דה-קולוניזציה של ההווה. אך השערים הללו כבדים, ונדרשים חוקרים וחוקרות נוספים מבינינו שידחפו אותם.

מקורות

- שפיר, גרשון. (2013). הייחודיות הישראלית וסוגיית הקולוניאליזם בסוציולוגיה של ברוך קימרלינג. *סוציולוגיה ישראלית*, טו(1), 163-175.
- Bourdieu, Pierre. (1994). Rethinking the state: Genesis and structure in the bureaucratic field (Trans. Loïc Wacquant & Samar Farage). *Sociological Theory*, 12(1), 1-18.
- Lockman, Zachary. (2012). Land, labor, and the logic of zionism: A critical engagement with Gershon Shafir. *Settler Colonial Studies*, 2(1), 9-38.
- Sabbagh-Khoury, Areej. (2022). Tracing settler colonialism: Genealogy of a paradigm of knowledge production in Israel. *Politics and Society*, 50(1), 44-83.

קרקע אכן עומדת בלב הסכסוך היהודי-ערבי בארץ, אבל "כיבוש העבודה" לא

דניאל דה מלאך*

באוקטובר 1989, בגיל 34, עזבתי את הקיבוץ שנולדתי בו ועברתי מעבודה חקלאית, הנשענת על אמונה בערכה של "עבודה עצמית", ללימודי סוציולוגיה בבאר שבע. שנה אחרי כן הציע לי המרצה החדש במחלקה, לב גרינברג, לקרוא את ספרו של גרשון שפיר שיצא זה עתה "כדי להבין את הקשר בין האידאולוגיה השיתופית לסכסוך הישראלי-ערבי". ההצעה נשמעה לי תמוהה, כי עד אז לא חשדתי מעולם בקיומו של קשר כזה. ולמרות זאת אותו ספר, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882–1914*, שהוא מושא ביקורת זו, עשה את עבודתו. מאז ועד היום הקשר בין ההתיישבות השיתופית בישראל ובין המאבק היהודי-ערבי הוא נושא מרכזי בעבודת המחקר שלי.

ספרו של גרשון שפיר הוא כבר שלושים שנים מהחיבורים המשפיעים ביותר על המחקר החברתי וההיסטורי העוסק בישראל/פלסטין. הוא תרם להבנת החברה בארץ בשני היבטים משלימים. ראשית, הספר מרחיב ומעמיק את התוואי שסלל ברוך קימרלינג (Kimmerling, 1983) בניסיון להתגבר על ההפרדה בין המחקר ההיסטורי והחברתי של צמיחת הסקטור היהודי בארץ מאז ראשית הציונות ובין המחקר על התפתחות הקונפליקט היהודי-פלסטיני. שנית, הוא מעמיד במרכז הדיון על ראשית ההתיישבות הציונית גורמים חומריים מתחומי הכלכלה והפוליטיקה, בניגוד לדגש על תרבות ואידאולוגיה שרווח קודם לפרסומו. חלק הארי של החיבור פורץ הדרך של שפיר הוקדש לניתוח דקדקני של התפתחות ההתיישבות היהודית בארץ בשנים 1882-1914, תקופה שבה התגבש דגם ההתיישבות של תנועת העבודה, שהייתה לו השפעה מעצבת על הקיבוץ ועל הפרויקט הציוני כולו. שפיר הראה כיצד במהלך התקופה נכשלו הפועלים האשכנזים היהודים בתחרות מול הערבים בשוק העבודה, ובגיבוי ההסתדרות הציונית הפכו בהדרגה מפועלים שכירים למתיישבים. בסיכום הספר הציג שפיר תזה בעלת מעוף לגבי המשמעות של דגם ההתיישבות הזה ותרומתו להתפתחות הפרויקט הציוני בעשורים הבאים. הוא תיאר מגמה של "התיישבות טהורה" בנוסח הקולוניות האירופיות בצפון אמריקה ובאוסטרליה שהובילה ליצירת משק נפרד, וזה שימש בסיס לחברה שבתוכה צמחה המדינה היהודית. ההתיישבות על פי דגם זה הביאה, לטענתו, להתגבשות ההתנגדות הערבית לציונות ולהתייצבותה של תנועת העבודה בחזית המאבק הלאומי. שפיר אף טען, בעקבות אניטה שפירא (1977), כי המאבק ל"כיבוש העבודה" עיצב את המדיניות הגאוגרפית-דמוגרפית של הזרם המרכזי בתנועת העבודה והציונות. הוא הוביל ליצירת אזורי התיישבות יהודיים נפרדים, ובעקבות זאת לחלוקת הארץ.

מפרספקטיבה של שלושים שנים, התקבלות ספרו של שפיר היתה חריגה ויוצאת דופן. מצד אחד, הטיעונים החדשניים שבספר אומצו במהירות וכמעט ללא הסתייגויות על ידי

* ד"ר דניאל דה מלאך, המחלקה למנהל ומדיניות ציבורית, המכללה האקדמית ספיר

עשרות חוקרים ותיקים וחדשים של ישראל/פלסטין. יתר על כן, הביקורת על הספר נותרה ברמה הכללית של הסתייגות מההשוואה לקולוניאליזם, מדחיקת המוטיבציה האידאולוגית לשוליים או מהמעטה בחשיבות הפעולה הכוחנית של שלטונות המנדט הבריטיים. עד היום היא אינה כוללת עימות שיטתי מפורט עם הניתוח של שפיר לגבי התגבשותה של ההתיישבות היהודית בתקופת השלטון העותמאני. מצד שני, חלק מהמחקר החברתי וההיסטורי בארץ בוחר עד היום להתעלם מהספר. בהקשר זה אפשר להזכיר כותבים בולטים על הקיבוץ כמו הנרי ניר ואליעזר בן-רפאל, או חוקרים שבחנו במבט כולל את תולדות הציונות כמו זאב שטרנהל ואניטה שפירא. ההתעלמות מעידה בעיניי על איכותו הנדירה של הספר, שביסס טיעון תאורטי והשוואתי רחב יריעה באמצעות ניתוח מפורט של השתלשלות העניינים ההיסטורית.

לצד המעלות שציינתי, נראה לי שמנקודת הזמן הנוכחית הולכות ומתבלטות בספרו של שפיר גם נקודות תורפה כבדות משקל. הנה ארבע שאלות ביקורתיות הנוגעות לטיעונים מרכזיים בו:

א. האומנם היה לקיבוץ לפני הקמת המדינה יתרון על פני צורות יישוב אחרות שנהנו מתמיכה ציבורית, כגון המושב, בדחיקת הערבים משוק העבודה? אם כן, מהו? למיטב ידיעתי שפיר הוא היחיד שהעלה טענה זו, ומנקודת מבטי העדויות ההיסטוריות אינן תומכות בה.

ב. האומנם, בתקופה ששפיר חוקר או אף מאוחר יותר, היה נישול הפלסטינים מהעבודה מרכיב מרכזי בפרקטיקה הציונית ולא רק ברטוריקה של תנועת העבודה? חוקרים פלסטינים ואחרים הראו בינתיים כי ההתנגדות הפלסטינית התמקדה כבר באותם ימים במאבק על הקרקע דווקא (Khalidi, 1997, p. 94). המספר המצומצם של הפועלים האשכנזים היהודים בגליל בתקופה ששפיר מנתח – כ-200 איש – מקשה בעיניי לקבל את הטענה שההתנגדות שעוררה העסקתם הייתה גורם מפתח בגיבוש הקונפליקט היהודי-ערבי.

ג. האם אפשר להבין את צמיחת השינוף בדגניה, ומאוחר יותר בתנועה הקיבוצית כולה, בנפרד מהמאבק האלים על הקרקע? דגניה, ראוי להזכיר, הוקמה כ"קבוצת כיבוש", במתווה דומה מאוד לזה שהציעה כמה חודשים לפני כן מניה שוחט בשם ארגון השומר (דה מלאך וגרינברג, 2019). בעבודתנו הנוכחית, לב גרינברג ואני מנסים להראות את הקשר בין התגבשות התנועה הקיבוצית סביב רעיון הקומונה בראשית שנות העשרים ובין ההתנגשויות האלימות של השנים 1920-1921. הניתוח של שפיר דוחק בעיניי לשוליים את היתרון האמיתי של חיי השינוף בקיבוץ – היכולת להתמודד עם הפסדים חקלאיים בתמיכת המוסדות ולהתעמת פיזית עם התנגדותם של הפלסטינים להתיישבות היהודית (DeMalach, 2017).

ד. האומנם ההתרכזות הציונית בגושי התיישבות קשורה ל"כיבוש העבודה" ולהקמת משק יהודי נפרד? תוכניות ההתיישבות הציוניות לאחר הכיבוש הבריטי בשנת 1917 כללו התיישבות מדן ועד אילת ומהים עד עבר הירדן. הן מעידות שהשאיפה לעבודה עברית לא נתפסה באותה תקופה כמחייבת צמצום טריטוריאלי של הפרויקט הציוני. לפיכך נראה שאת מגמת ההתרכזות הגאוגרפית נכון יותר לייחס לקשיי הביטחון לנוכח

ההתנגדות הפלסטינית שהתעוררה זמן קצר לאחר מכן. הטענה כי יש קשר בין "כיבוש העבודה" ובין נכונות לפשרה טריטוריאלית גם איננה מתיישבת עם מה שהתרחש בדיונים של ההנהלה הציונית ושל הציבור כולו על חלוקת הארץ בין השנים 1937 ו-1948 ואף מאוחר יותר. יצחק טבנקין ומאיר יערי, שעמדו בראש התנועות הקיבוציות הגדולות, המשיכו באותן שנים לדגול בקנאות בעבודה עברית וכד כבד היו גורם מוביל במאבק למען "שלמות הארץ".

במבט כולל, נראה לי שהגיע הזמן לתקן את ההטיה של שפיר לכיוון הטענה המקובלת בהיסטוריוגרפיה הישראלית בדבר מרכזיותו של המאבק לכיבוש העבודה וחשיבותו בתולדות ההתיישבות הציונית. כיום מתחוורת והולכת ההבנה שההיבט הטריטוריאלי של נישול הפלסטינים מהקרקע, שאותו מבליטה הפרספקטיבה של קולוניאליזם התיישבותי, הוא הדומיננטי בפרויקט הציוני (סבאע' חורי, 2018). היבט זה, שהראשון שהדגיש אותו בישראל היה כאמור קימרלינג, האפיל מראשית הדרך על היבט הנישול משוק העבודה. במובן הזה אפשר לזהות בהיסטוריה של ישראל/פלסטין המשכיות רבה. אני מעלה שאלות אלו מתוך הערכה רבה לספר, שהייתה לו כאמור השפעה מרחיקת לכת על עיצוב השקפת עולמי, ובתקווה לתרום להמשך המחקר בתחום זה על בסיס דיאלוג בין חוקרים.

מקורות

- דה-מלאך, דניאל, ולב גרינברג. (2019). לאן נעלמו קבוצות הכיבוש? מבט סוציולוגי על המאבק האלים על קרקע בגליל התחתון 1908-1914. סוציולוגיה ישראלית, כ(2), 89-59.
- סבאע' חורי, אריז'. (2018). קולוניאליזם התיישבותי, נקודת המבט הילידית והסוציולוגיה של ייצור ידע בישראל. תיאוריה וביקורת, 50(חורף), 418-391.
- שפירא, אניטה. (1977). המאבק הנכזב: עבודה עברית 1929-1939. הקיבוץ המאוחד.
- DeMalach, Daniel. (2017). The political economy communal life: Zionist settlement policy and the diffusion of kibbutz collective practices, 1920–2010. *Communal Societies*, 37(2), 129–152.
- Khalidi, Rashid. (1997). *Palestinian identity: The construction of modern national consciousness*. Columbia University Press.
- Kimmerling, Baruch. (1983). *Zionism and territory: The socio-territorial dimensions of zionist politics*. University of California Press.

נישול, פרולטריזציה ושליטת האופוזיציה: פלסטינים, מזרחים והקולוניאליזם ההתיישבותי

אבי־רם צורף*

אני מבקש לבחון את משמעות חיבורו של גרשון שפיר לא מתוך קריאתו ככריאה של פרידגמה חדשה, אלא מתוך מחשבה על האופן שבו הוא תרם להבנה יסודית ומעמיקה של מסגרת שקוויה כבר הונחו לפניו. כפי שהראו רנא ברכאת ואריז' סבאע'ח'ורי, ההבנה שאת הציונות יש לבחון מתוך המסגרת הקולוניאלית־התיישבותית רווחה בהיסטוריוגרפיה הפלסטינית שנים רבות קודם לכן (Barakat, 2018; Sabbagh-Khoury, 2021). הן הצביעו על כך שההתמקדות ב"חידוש" בכתיבה ההיסטורית והסוציולוגית בישראל בשלהי שנות השמונים ובשנות התשעים משעתקת למעשה את מחיקתם של הפרספקטיבה הילידית ושל גופי הידע שהעמידו חוקרות וחוקרים פלסטינים.

לאור הדברים האלה אטען שהחידוש העיקרי בספר, בעת שיצא לאור, הוא בשתי נקודות עיקריות. האחת קשורה לסוגיית התיקוף: הספר מתמקד בדפוסי התגבשותה של המדיניות הקולוניאלית־התיישבותית בשלהי התקופה העותמאנית. השנייה קשורה לאופי המרובד של המבנה הקולוניאלי־התיישבותי: הספר מראה כיצד התביעה הבדלנית ליצירת מרחב גאוגרפי ומשק עבודה לאומיים טהורים, שמשמעותה נישולם של הפלסטינים, כרוכה ביצירתו של ריבוד אתני בתוך האוכלוסייה היהודית, שעיקר ביטויו בתקופה האמורה הוא בפרולטריזציה של התימנים.

מאמר ביקורת חשוב שהקדיש זכארי לוקמן לספר כשני עשורים לאחר פרסומו (Lockman, 2012) גרס כי סוגיית התיקוף היא נקודת התורפה של החיבור. לוקמן טען כי פנייתו של שפיר אל התקופה העותמאנית משתקפת דווקא בניתוח המעניק משקל יתר לסוגיות כלכליות הדוחקות לשוליים שאלות פוליטיות, אידאולוגיות ותרבותיות. כתוצאה מכך, התמונה העולה מספרו של שפיר איננה מצליחה ללכוד את התפקידים שמילאו כפייה, התערבות שלטונית ואלים בתהליכי התפתחותו של היישוב הציוני בפלסטין־ארץ ישראל מאוחר יותר, במהלך תקופת המנדט וביתר שאת לאחר גירושם של הפליטים הפלסטינים, מניעת שיבתם וייסודה של מדינת ישראל ב־1948. בדומה לעמדתו של לוקמן, בהיסטוריוגרפיה הפלסטינית שקדמה לספרו של שפיר נתפסה התקופה העותמאנית כרגע שבו מאמצי הקולוניזציה הציוניים הצליחו במידה מוגבלת לכל היותר, והברית בין הקולוניזציה הציונית לאימפריה הבריטית מוצגת כרגע המכונן מבחינת גיבושה של קהילת המתישבים הציונית ונישולם של הפלסטינים מאדמותיהם (סעיד, 1981; Sayegh, 1965, p. 9).

אמנם אין כל ספק כי התפרקותה של האימפריה העותמאנית ועלייתו של השלטון הקולוניאלי הבריטי – שהיה מחויב להגשמת השאיפות הפוליטיות הלאומיות הציוניות ומנע את מימוש השאיפות הלאומיות הפלסטיניות, כפי שטען רשיד ח'אלדי (תשע"א,

* ד"ר אבי־רם צורף, האקדמיה ע"ש פולונסקי, מכון ון ליר בירושלים

עמ' 73-75) - שינו את מאזן הכוחות בפלסטין-ארץ ישראל, והעמידו לרשותה של התנועה הציונית משאבים שלא היו ברשותה קודם לכן. עם זאת, נראה לי שאי-אפשר להבין כיצד הישענותה של התנועה הציונית על הכוח הקולוניאלי הבריטי שירתה את שאיפותיה הלאומיות מבלי להביא בחשבון את רפרטואר התפיסות והפרקטיקות שהתנסח כבר בשלהי התקופה העותמאנית, העומד במוקד חיבורו של שפיר. לצד זאת, ההתמקדות בתקופה העותמאנית מאפשרת לערער על התפיסה כי השדה הכלכלי היה נקי מאלימות פוליטית, ולהראות כיצד המסגרת הקפיטליסטית שימשה בסיס חיוני להתעצבות המבנה הקולוניאלי הציוני ודרכי פעולתו.

המסגרת האימפריאלית העותמאנית אמנם הובילה מדיניות הגירה שמנעה ריכוז של קבוצות מסוימות באזור מובחן בשטחי האימפריה (Karpas, 1974). אולם השתלבותה של האימפריה במערך הקפיטליסטי העולמי, הפרטת הקרקעות האימפריאליות (שבאה לידי ביטוי בחוק הקרקעות העותמאני של 1858) ועידודם של יחידים להתאזרח ולהתיישב ברחבי האימפריה העניקו בסיס חיוני למהלך הציוני של רכישת הקרקעות, הלאמתן ונישולם של הפלאחים הפלסטינים שישבו בהן (Khalidi, 1997). אף שהאימפריה לא שימשה לתנועה הציונית משענת פוליטית כמו השלטון המנדטורי, הקפיטליזציה של האדמות והימנעותם של השלטונות האימפריאליים מלהגן על הפלאחים הפלסטינים שנושלו מאדמותיהם - הימנעות שזכתה לביקורת חריפה מעל דפי העיתונות הפלסטינית, מטעמם של נציגים פלסטינים בפרלמנט העותמאני ובפטיציות שנשלחו לאיסטנבול מטעם האוכלוסייה הכפרית הפלסטינית (התנגדויות שאינן מופיעות אצל שפיר) - סייעו להצלחתה היחסית של הקולוניזציה הציונית בשנים אלו (בן בסט, תשע"ג; Khalidi, 1997; Beska, 2014). המודל של התיישבות טהורה, שהתבסס על היגיון מרחבי וכלכלי בדלני והיה מלווה בדפוסים אלימים של נישול (ששפיר אינו מתייחס אליהם) (דה מלאך וגרינברג, 2019), קרם עור וגידים הודות למדיניות העותמאנית הזאת ולכלכלה הגלובלית. שפיר מראה כי המדיניות האימפריאלית היא שהעניקה לארתור רופין, ראש המשרד הארצישראלי, בסיס לאימוץ המודל הקולוניאלי הפרוסי בפוזנן, שביקש לדחוק את התושבים הפולנים המקומיים וליצור רוב גרמני באזור באמצעות רכישת קרקעות והפיכתן לאדמות גרמניות (ראו גם בלום, 2020; וייס, 2008). התפרקותה של האימפריה ועלייתו של השלטון הקולוניאלי לא שינו את המגמות הללו, אלא הרחיבו את האפשרויות שעמדו לרשות התנועה הציונית.

רופין, שכפי שטען איתן בלום אפשר לראותו כמתכנן התרבות הארצישראלית וכמי שניסח את רפרטואר התפיסות והפרקטיקות הקולוניאלי-התיישבותיות הציוניות, מסמל גם את הנקודה הנוספת שהיא לדעתי מרכזית בספר: הזיקה שבין טיהור לאומי ונישול ובין ריבוד אתני ופרולטריוזציה. מחיבורו של שפיר עולה שאי-אפשר להבין את מכלול המבנה הקולוניאלי-התיישבותי מבלי להתייחס ליחסי הכוח האתניים הנוצרים בתוך קבוצת המתיישבים. לשפיר אמנם קדמו התייחסויות שונות לשיח הגזע שעמד בבסיס סימונם של התימנים כ"פועלים טבעיים", כאלה שאמורים להתחרות בפועל הערבי בשל הדמיון בתנאי החיים הנמוכים הנדרשים להם ו"הסתפקותם במועט" (הנגבי, 1971; עין-גיל, 1976. ובאופן אחר גם דרויאן, תשמ"ב; מאיר, תשמ"ג). אבל שפיר מראה כיצד דפוס זה, והתפיסה כי התימנים הם שאמורים להגשים את היעד של כיבוש העבודה, היו חלק אינטגרלי של המבנה הקולוניאלי-התיישבותי הכולל. לטענתו, היה זה יעד משני

בהשוואה לתפקיד המשמעותי יותר של כיבוש הקרקע, שהוענק ל"פועלים האידאולוגיים" האשכנזים. שפיר – המודה בפתח ספרו למאיר עמור, שלמה סבירסקי ובת-ציון עראקי קלורמן, שהיו קוראי הפרק העוסק בסוגיה זו – נשען על גוף הידע שהתגבש במסגרת המאבק המזרחי של שנות השבעים והשמונים בישראל, ומצביע על הפרולטריוזיה שעברו מזרחים בישראל תחת משטר חלוקת העבודה הקפיטליסטי, ששילב אותם ככוח עבודה זול המיועד לעבודות הבלתי מקצועיות (סבירסקי, 1981; עמור, 1987). גם בהקשר זה הוא מסמן את שלהי התקופה העותמאנית כרגע מכונן מבחינת התעצבותם של יחסי הכוחות האתניים בין אשכנזים ומזרחים ביישוב, בתקופת השלטון הקולוניאלי ולאחר הנכבה והקמתה של מדינת ישראל.

שפיר אמנם אינו מציין את האלימות שהתלוותה לתהליכים אלו ואת מגוון המשאבים שעמדו לרשות התנועה הציונית עם המעבר לשלטון הקולוניאלי הבריטי, ובמיוחד עם הקמתה של מדינת ישראל, אך הוא מאפשר לנתח את אותם "דפוסים של המשכיות מבנית של הציונות" (Jabary Salamanca et al., 2012). מתוך כך, חיבורו משמש אבן דרך בסימון הזיקות ההדוקות שבין השאיפה הלאומית לטיהור ובין כינונה של מסגרת לאומית מרובדת, בין נישולם וגירושם של הפלסטינים ובין הפרולטריוזיה של המזרחים, שהיו חלק מאותן המסגרות הכוללות של קולוניאליזם התיישבותי ומערכת קפיטליסטית גלובלית.

היבט נוסף של שלהי התקופה העותמאנית היה עשוי להשלים את התמונה ששפיר מצייר: עמדתם האופוזיציונית של בני הארץ והמציאות של קיום מרחבי וכלכלי משותף. כפי שהראו אביגיל יעקובסון, משה בהר ויובל עברי, בשנים אלו התנסחה בקרב אינטלקטואלים יהודים ספרדים בני הארץ ביקורת חריפה ביחס למערך התפיסות ודפוסי הפעולה הבדלניים שהובילה הנהגת התנועה הציונית (עברי, 2020; Jacobson, 2011; Behar, 2017). הם תבעו לממש את הקיום הקולקטיבי היהודי לא במסגרת מובחנת מזו הערבית המקומית ומזו האזרחית העותמאנית, אלא כחלק מהן. שלילת הפרספקטיבה היהודית היילידית הזאת מאפיינת את עיצובו של הרפרטואר הקולוניאלי-התיישבותי הציוני ומשקפת את מה שמרסלו סבירסקי ורונון בן-אריה תיארו כמחיקה הכפולה – הן של האוכלוסיות היילידיות, הן של דפוסי הקיום המשותפים שאפיינו אותן (Svirsky & Ben-Arie, 2019). כאשר השתנה מאזן הכוחות בפלסטין ארץ ישראל בעקבות עלייתו של השלטון הקולוניאלי, בהשפעת הגיון ההפרדה שהוביל השלטון הזה ומחויבותו למימוש השאיפות הפוליטיות הציוניות, הצטרפו חלק מהדמויות הללו למערך התפיסות הציוני הכולל, שטששו את עמדותיהן האופוזיציוניות ועיצבו מחדש את הקיום היהודי-ערבי המשותף כנכס שאפשר להן לשמש גורמים מתווכים בין התנועה הציונית לפלסטינים (יעקובסון ונאור, 2021). כך למשל גרס ב'1928 אברהם אלמאליח, ממקימי אגודת המגן שהוקמה ב'1913 וביקרה בחריפות את הבדלנות הציונית, כי התנועה צריכה להתכנס "בפנתנו הקטנה בלי שום קשר עם שום מדינה שכנה אחרת", קבע כי שאיפותיהם הלאומיות של הערבים מנוגדות לחלוטין לאלה של היהודים, וטען כי "כל מה שהערבים רואים בו טובה לעצמם, הריהו סם מות לנו" (אלמאליח, תרפ"ח). הזדהות זו עם תפיסות התנועה הציונית גברה לאחר ההתנגשויות האלימות ב'1929 (כהן, 2013). הגישה הזאת מלמדת על הדרכים השונות שבהן הייליד היהודי, שבמערך הקולוניאלי-התיישבותי נתפס כחלק מן הקולקטיב הלאומי ההגמוני, הוטמע בתוך חברת המתיישבים (Evri & Kotef, 2020).

לסיכום, חיבורו של שפיר אמנם איננו מתייחס לאלימות שהיתה חלק מרכזי מן המבנה הקולוניאלי-התיישבותי כבר בתקופה שבה הוא עוסק, וגם לא להתנגדות הפלסטינית לפעולות הקולוניזציה. עם זאת, פנייתו אל שלהי התקופה העותמאנית מאפשרת לו להראות כיצד התעצב מבנה זה וכיצד התגבש רפרטואר התפיסות והפרקטיקות הציוניות הבלדניות, שבאו לידי ביטוי בזיקה ההדוקה שבין נישול הפלאחים הפלסטינים, הפרולטריוזציה של היהודים התימנים ושלילת העמדות האופוזיציוניות שייצגו יהודים ספרדים בני הארץ.

מקורות

- אלמאליח, אברהם. (תרפ"ח, כט תמוז). פרשת היום: בסודם אל תבוא נפשנו. דאר היום, 1. בלום, איתן. (2020). ארתור רופין ותכנון התרבות הארצישראלית. רסלינג. בן-בסט, יובל. (תשע"ג). תקריות רחובות בפטיציות של האוכלוסייה הערבית הכפרית לאסתאנבול 1890-1913. קתדרה, 146, 101-116.
- דה מלאך, דניאל, ולב לואיס גרינברג. (2019). כיצד נשכחו קבוצות הכיבוש? מבט סוציולוגי על המאבק האלים על קרקע בגליל התחתון 1908-1914. סוציולוגיה ישראלית, 2(2), 59-87.
- דרוואן, ניצה. (תשמ"ב). באין "מרבד-קסמים": עולית-ימן בארץ-ישראל (תרמ"ב-תרע"ד, 1881-1914). יד יצחק בן-צבי.
- הנגבי, חיים. (1971, 10 באפריל). התימנים. מצפן, 58.
- וייס, יפעת. (2008). אתנו-לאומיות מרכז אירופית ודו-לאומיות ציונית. בתוך עדי גורדון (עורך), "ברית שלום" והציונות הדו-לאומית: "השאלה הערבית" כשאלה יהודית (עמ' 43-66). מאגנס.
- ח'אלדי, רשיד. (תשע"א). כלוב הברזל: סיפור מאבקם של הפלסטינים למדינה (בתרגום איה ברור). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- יעקבסון, אביגיל, ומשה נאור. (2021). בני הארץ והמזרח: יהודים וערבים בתקופת המנדט הבריטי. מאגנס.
- כהן, הלל. (2013). תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי. עברית. מאיר, יוסף. (תשמ"ג). התנועה הציונית ויהודי תימן. ספרית אפיקים. סבירסקי, שלמה. (1981). לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל - ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות. מחברות למחקר ולביקורת. סעיד, אדוארד. (1981). שאלת פלסטין (בתרגום רונית לנטין ויהלי עמית). מפרש. עברי, יובל. (2020). השיבה לאנדלוס: מחלוקות על תרבות וזהות יהודית-ספרדית בין ערביות לעבריות. מאגנס.
- עין-גיל, אהוד. (1976, 10 במרץ). הציונות נגד היהודים. מצפן, 76.
- עמור, מאיר. (1987). אינטרסים שפעלו במשרד הארצישראלי סביב "עלית יבנאלי". אפיקים, פט, 18-19.
- Barakat, Rana. (2018). Writing/Righting Palestine studies: Settler colonialism, indigenous sovereignty and resisting the ghost(s) of history. *Settler Colonial Studies*, 8(3), 349-363.

- Behar, Moshe. (2017). 1911: The birth of Mizrahi-Ashkenazi controversy. *Journal of Modern Jewish Studies*, 16(2), 312–331.
- Beska, Emanuel. (2014). Political opposition to zionism in Palestine and Greater Syria: 1910–1911 as a turning point. *Jerusalem Quarterly*, 59, 54–67.
- Evri, Yuval, & Hagar Kotef. (2020). [When does a native become a settler? \(with apologies to Zreik and Mamdani\)](#). *Constellations*.
- Jabary Salamanca, Omar, Mezna Kato, & Sobhi Samour. (2012). Editor's Introduction. *Settler Colonial Studies*, 2(1), 1–8.
- Jacobson, Abigail. (2011). Jews writing in Arabic: Shimon Moyal, Nissim Malul and the mixed Palestinian / Eretz Israeli locale. In Eyal Ginio & Yuval Ben-Bassat (Eds.), *Late Ottoman Palestine: The period of the young Turk rule* (pp. 165–182). I. B. Tauris.
- Karpat, Kemal. (1974). Ottoman immigration policies and settlement in Palestine. In Ibrahim Abu-Lughod & Baha Abu-Laban (Eds.), *Settler regimes in Africa and the Arab world: The illusion of endurance* (pp. 57–72). The Medina University Press.
- Khalidi, Rashid. (1997). *Palestinian identity: The construction of modern national consciousness*. Columbia University Press.
- Lockman, Zachary. (2012). Land, labor and the logic of zionism: A critical engagement with Gershon Shafir. *Settler Colonial Studies*, 2(1), 9–38.
- Sabbagh-Khoury, Areej. (2021). Tracing settler colonialism: Genealogy of a paradigm of knowledge production in Israel. *Politics and Society*.
- Sayegh, Fayez. (1965). *Zionist colonialism in Palestine*. Research Center, Palestine Liberation Organization.
- Svirsky, Marcelo, & Ronen Ben-Arie. (2019). Settler-Colonialism and the logic of double elimination. *Interventions*, 21(4), 464–485.

יוספה טביב־כליף. אתניות בתנועה: עבודת זהות ומסלולי חיים של צעירים. רסלינג. 2021. 251 עמודים

דנה גרוסוירט קחטן*

מטרת ספרה של יוספה טביב־כליף היא לבחון את השיחים והמודלים הפרשניים שאנשים משתמשים בהם על מנת לעצב, לכונן ואף לפרק את זהותם האתנית. בהתבסס על הגישה הפרגמטית־פנומנולוגית, הספר מבקש לבחון את המשמעויות הדינמיות שהנחקרים מייחסים לזהות האתנית, משמעויות שמשתנות בנקודות זמן שונות לאורך מהלך החיים. באופן ספציפי, הספר בוחן את ההתמודדויות היומיומיות של גברים ונשים אשכנזים ומזרחים, בוגרי בית הספר גבעת גונן שבירושלים, עם סוגית האתניות, לאורך ציר הזמן ובכמה תחנות מובחנות: בשירות הצבאי, בעבודות מזדמנות ובטיולים אחרי הצבא, עם הכניסה ללימודים גבוהים, ביחסים בין־דוריים, ובזוגיות ונישואים.

אחת התרומות העיקריות של הספר היא בהמשגה התאורטית החדשה "אתניות בתנועה". המשגה זו מאפשרת לכותבת לבחון את המשמעות המשתנה של אתניות בעבודת זהות לאורך זמן. בבסיס ההמשגה עומדת ההנחה כי הזהות האתנית־מעמדית של היחיד היא פרגמטית ואסטרטגית, וכי הוא מגייס ומנהל אותה בהתאם למוטיבציות ולאינטרסים שונים ומגוונים. את רעיון האתניות בתנועה יוצרת טביב־כליף באמצעות חיבור בין ארבעה גופי ידע שונים: הגישה הפרגמטית לחקר האתניות, ההמשגה של עבודת גבולות, גישת ההצטלבויות, ותאוריות על מהלך החיים (הצעיר).

אופיו הייחודי והנזיל של שדה המחקר – זהות אתנית בחיי היומיום, שנבחנת לאורך זמן, עם נחקרים שנעים במרחב גאוגרפי ומחליפים זירות פעולה ועיסוקים – הוביל את הכותבת לחפש דרך שונה מהאתנוגרפיה הקלאסית ששימשה אותה עד כה. הכלי המתודולוגי הראשי שנבחר הוא ראיונות מעקב ביוגרפיים, מתוך הנחה שכלי זה יהיה יעיל בבחינת תהליך לאורך זמן, הן באמצעות פיזור הראיונות בנקודות זמן שונות ובאתרים גאוגרפיים שונים, הן בשל האופי הנרטיבי של הראיונות. ואמנם, ראיונות המעקב הביוגרפיים שנערכו עם אותם אנשים לאורך זמן ובתחנות משמעותיות אפשרו לכותבת לאסוף נתונים עשירים ומקיפים בתנאים המאופיינים בשינוי דינמי. נוסף על ראיונות המעקב הביוגרפיים, שימוש ברשתות חברתיות והשתתפות באירועים חברתיים הרחיבו והעמיקו את המידע על הנחקרים. בחינתם של הנחקרים מעבר לראיונות ואף השתתפותה של טביב־כליף במהלך חייהם סיפקו תמונה עגולה שלהם.

לעומת הספרות על אתניות, שבחנה את המשמעות הפרגמטית, הדינמית והדיסקורסיבית של הזהות אבל עשתה זאת במצבים, במקומות ובמיקומים ספציפיים, תרומתו של הספר היא בהוספת נקודת המבט הטמפורלית של השינויים לאורך מהלך החיים. מתוך בחינת האופן שבו עבודת הגבול האתנית משתנה לאורך זמן בשלבי חיים שונים, הכותבת

* ד"ר דנה גרוסוירט קחטן, המחלקה לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת, האוניברסיטה הפתוחה

מראה שאתניות יכולה להיות מרכזית, משנית או אף מושקת לגמרי, וכך היא מתורגמת למסלולים שונים של כניסה לבגרות.

שתי נקודות חשובות, שאמנם נוכחות לכל אורכו של הספר אך אינן זוכות לדיון מספק, הן ההבחנה בין אתניות למעמד והצגה בינרית של אשכנזיות ומזרחיות. את הסוגיה הראשונה אנו פוגשים כבר בפרק המתודולוגיה, שבו טביב־כליף כותבת כי היא עומדת לבחון "12 צעירים וצעירות שהגיעו [...] משתי קבוצות אתנו־מעמדיות שונות: שישה מזרחים שגדלו במשפחות ממעמד כלכלי נמוך, ושישה אשכנזים שגדלו במשפחות ממעמד בינוני גבוה" (עמ' 39). בהתאם לתאוריית ההצטלבויות, שהיא אחת התאוריות שהמחקר מתבסס עליהן, הכותבת אכן מצליבה בין אתניות למעמד. בניגוד לאורי שוורץ, הטוען כי אתניות כבר אינה רלוונטית ועליה לפנות את מקומה לדיון במעמד (שוורץ, 2014), עמדי המחקרית זהה לזו של טביב־כליף, וכמוה גם אני אינני מסכימה עם הטענה שהקטגוריה האתנית אינה רלוונטית וכי היא נטמעה לחלוטין במעמד (גרסוירט קחסן, 2017). כמו כן, אני מסכימה עם החיבור שהכותבת עושה בין אתניות למעמד, אולם אין בספר דיון במורכבות ההצטלבויות, ודאי לא לאורך זמן. לדוגמה, בפרק הניתוח השני, שכותרתו "עבודות מזדמנות וטיולים", נטען כי בשעה שאשכנזים חוו חופש וגמישות בתקופה שלאחר השחרור מהצבא, אצל המזרחים התקיים מתח בין לחץ כלכלי ובין הרצון לחופש ולהנאה – הבחנה התואמת את החיבור בין מעמד לאתניות: אשכנזים ממעמד גבוה ומזרחים ממעמד נמוך. עם זאת, הדיון מתמקד רק במעמד, כלומר באילוצים הכלכליים המשפיעים על ההבדלים. אמנם בהמשך הפרק מצטיירת תמונה מורכבת יותר, אך לא נערך דיון בגורמים אתנו־תרבותיים, שניכר כי יש להם השפעה רבה לא פחות מזו של המעמד. כך שלעיתים האתניות נטמעת בתוך המעמד ואינה זוכה לדיון מספק.

הסוגיה השנייה, שקשורה קשר הדוק לראשונה, היא תוצר של היעדר הגדרה או הסבר של הקטגוריות האתניות וניתוח המבוסס על הפרדה בין אשכנזים למזרחים. הניתוח מתייחס לאתניות לעיתים כמבוססת על מוצא,¹ לעיתים על מעמד, ולעיתים על ההזדהות של הנחקר או הנחקרת. כך, בפרק הניתוח הראשון, העוסק בשירות הצבאי, אין התייחסות למאפיינים המבחינים בין אשכנזים ומזרחים, אך בפרק השני יש התייחסות למוצא האתני. בעמ' 94 למשל מצוין המוצא של עומרי, "חצי מזרחי וחצי אשכנזי, שתפס עצמו כמזרחי", אך אין דיון בהבחנה בין המוצא המולד לזהות הנחוית על ידי הסובייקט. בעמ' 168 נכתב כי עומרי שייך למעמד הנמוך, תיאור שנוסף על ההזדהות שלו ומסביר את מיקומו בקבוצה המזרחית. בהמשך מופיעים מרואיינים נוספים שאינם תואמים את ההבחנה המתודולוגית: אופירה מוצגת תחילה כמזרחית, ובעמ' 198 מתגלה כי היא שייכת למעמד הבינוני. יוסי מוצג לכל אורך הספר כמזרחי, ובעמ' 204 מתברר כי הוא ממוצא מעורב – אימו פולנייה ואביו מרוקאי (שילוב מעניין כשלעצמו, שמשקף סטראוטיפים אתניים שמעניין היה לבחון). לא מצוין כיצד יוסי תופס את עצמו, אלא רק שהוריו חסרי השכלה ומהמעמד הנמוך, ולפיכך נראה שהשיוך האתני נעשה בעיקר בהתייחס למעמד. בעמ' 213 אנו נתקלים במוצא המעורב של רונית, המזהה עצמה כאשכנזייה ואמנם משויכת לקבוצה האשכנזית.

1 במוצא כוונתי לארץ המוצא של הורי הנחקרים או אפילו סבם וסבתם – מזרחים הם מי שנולדו במדינות ערב, אשכנזים הם מי שנולדו במדינות אירופה וצפון אמריקה. בספר אין הגדרה של המוצא.

החלוקה הבינרית לאשכנזים ומזרחים אינה מאפשרת לדון בהבחנה בין מוצא אשכנזי/מזרחי ובין תרבות אשכנזית/מזרחית. נוסף על כך, היא אינה מאפשרת לבחון את הזהויות ההיברידיות שנוצרות מתוך הזדהות של הסובייקט, מתוך נישואים של הורים ממוצאים מעורבים, או כתוצאה משינויים במהלך חייהם של הנחקרים בכניסה לבגרות. לסיכום, הספר עשיר, מעמיק, קולח, ובעיקר מחדש וחשוב. הדיון על אתניות, שעודנה מרכיב בולט בחברה הישראלית, ובוודאי הדיון בשסעים הקיימים עדיין, הוא מרכזי וחשוב. נראה שדיון פחות סימטרי ובינרי, שניכר שהכותבת בהחלט מודעת לחשיבותו ופועלת בתחומו, היה מאפשר לבחון באופן מעמיק יותר את מורכבות הזהות האתנית ואולי אף את שבירתם של סטראוטיפים אתניים, כפי שגרמו למשל בתיאור הקרבה בין הילדים האשכנזים והוריהם, שמאתגר את ההבחנה הסטראוטיפית בין חום מזרחי לקור אשכנזי.

מקורות

גרוסוירט קחטן, דנה. (2017). ממתי אתה מדבר עם ח' ו־ע'? הבחירה במזרחיות ותהליך ההתמזרחות: חטיבת גולני כמקרה בוחן. תיאוריה וביקורת, 48(קיץ), 35-56.
 שוורץ, אורי. (2014). "עיראקים אשכנזים מאוד": על אותנטיות, גבולות מעמדיים, והמטפוריקה של השפה האתנית בישראל. תיאוריה וביקורת, 43(סתיו), 103-130.

יובל עברי. השיבה לאנדלוס: מחלוקות על תרבות וזהות יהודית-ספרדית בין ערביות לעבריות. מאגנס. 2020. 357 עמודים

אנדרה לוי*

ספרו של יובל עברי מציב רף גבוה מבחינה תאורטית ונאצל מבחינה מוסרית; הוא מציע קריאה אלטרנטיבית, חדשה, של המושג "ספרדיות", דרך חקירת הגנאלוגיה שלו לאורך כ-150 השנים האחרונות. המחבר בוחן את האופן שבו המושג נוהל והופעל על ידי שחקנים שונים שהשתתפו בהבנייתו. קריאה רטרוספקטיבית זו מעניקה לעברי כלים לבחינת אפשרויות שנזנחו או הודרו ברבות השנים מן השיח על זהות החברה היהודית המתגבשת בפלסטינה-א". הוא מתמקד בפולמוסים של אינטלקטואלים יהודים על הקטגוריה ותכניה, ובוויכוחים בין ספרדים בפלסטינה-א"י ובין מהגרים בני "העלייה השנייה" (לפי מניין ההגירות הציוניות). הקטגוריה המרכזית שנדונה בספר – ספרדיות – מוגדרת (בהסתמך על חוקרים כמו האנתרופולוג ג'יימס קליפורד, שמוזכר בספר אך משום מה אינו מופיע ברשימה הביבליוגרפית) "קטגוריה נודדת", היינו קטגוריה ללא תכנים קבועים, כזאת שמשמשת שחקנים שונים באופנים שונים לפי הקשרים של זמן ומרחב.

דומה שהספר לא ניתק את חבל הטבור מעבודת הדוקטור שעליו הוא מושתת. לקורא מזדמנת חוויית קריאה מקוטעת וגדושה יתר על המידה בציטוטים ובמראי מקום. מבחינת מבנה הספר, לאחר פריסת המסד התאורטי השיבה לאנדלוס מציג את ההקשרים השונים שניסחו ומסגרו את הפולמוסים על הספרדיות. הפרק הבא מתמקד בוויכוח בין אברהם שלום יהודה ושאל עבדאללה יוסף ובין עסקנים פוליטיים ציוניים ואנשי "חוכמת ישראל" בדבר אופני פרשנותה וייצוגיה של המורשת התרבותית האנדלוסית הימיי-ביניימית, ובדבר הצורך לחדש את המורשת הזאת כדי ליישמה בחיי היישוב בפלסטינה-א". הפרק השלישי מנתח את הוויכוחים בין הספרדים של "היישוב הישן" ובין המהגרים היהודים בני "העלייה השנייה". הפרק הבא מתמקד בעיצוב הספרדיות על רקע תחילת ימי המנדט הבריטי בפלסטינה-א", תקופה שבה האימפריאליזם האירופי עיצב סדרים פוליטיים ותרבותיים חדשים באזור. הספר נחתם באפילוג שמציג את האופנים שבהם הספרדיות מנוסחת בשדות כמו האקדמיה או הפוליטיקה הישראלית. המחבר מאתר פיצולים שונים של משמעויות המושג בהתאם לאותם שדות ומעניק פשר לאופני השימוש השונים בו. הוא חותם את ספרו בהצעת מסלולים חלופיים שהחברה הישראלית יכלה לפסוע בהם אך הם הוחמצו.

חלק מהשחקנים המתפלמסים על תכניה ושימושיה של הספרדיות הם אינטלקטואלים טרגיים, שנאבקו ללא הצלחה כדי להשפיע על הגדרת הקטגוריה, לעצבה, לצקת בה תוכן ולעשות בה שימוש שיקדם את החזון התרבותי-אינטלקטואלי שלהם. מאבקם לא צלח בשל העוצמה של ניסוח "השיבה לציון" במונחים זהותיים אירופיים, אשר בפועל מיקמו

* פרופ' אנדרה לוי, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

את מפעל ההתנחלות היהודי כנטע זר לסביבה הערבית ("וילה בג'ונגל", בניסוחו החושפני וחסר הרפלקטיביות של אהוד ברק).

בצדק רב בחר המחבר את אחרית המאה ה-19 כנקודת פתיחה לדיון בספרדיות; בנקודת זמן זו הספרדיות מוצאת עצמה מתגוננת לנוכח דרישות הזהות החלופיות של הלאומיות הציונית. זהו רגע היסטורי שבו השיח האימפריאלי מפנה את מקומו לטובת הלאומי-מקומי. זוהי העת שבה מתפתחת התנועה הלאומית היהודית באירופה, שכאמור מפתחת את תכניה ואת אופי זהותה של הלאומיות ("שתיקרא" ישראלית") בצבעים אירופיים וממילא נבדלת מן הספרדיות, על מאפייניה הערביים-אנדלוסיים.

הצד שמהלך קסם על עברי - זה השקוע בקרב מאסף על האפשרות שיכלה לסייע במימוש החזון הציוני מתוך עמדה המשתלבת במזרח התיכון - נחל כישלון חרוץ בסופו של תהליך. אך ניצחון בקרב הזה אינו חזות הכול; הבחירה של עברי להתעכב על המאבקים בניסוח זהות יהודית קולקטיבית מסייעת בידו להציף אפשרויות שכשלו, גם אם רצף כישלונות זה הוביל לדמותה התרבותית (במובן הרחב של המושג) של מדינת ישראל. מדינת ישראל נחבאת אפוא תמיד בין הדפים, הגם שהיא איננה מוקד בחינתו של עברי. היא הרקע שכנגדו מתבררת הספרדיות. זוהי אותה ישראל שביקשה עוד ברגעים הראשונים של התהוותה להעמיד "קיר ברזל" בינה ובין שכנותיה הערביות. העיסוק בקימומו ובביצורו של קיר הברזל, שנועד להגן על ההתיישבות היהודית בארץ ישראל מפני הערבים, לא הותיר מרחב מספק לספרדיות; בחירת הזהות הישראלית הפכה למציאות מובנת מאליה, ללא חלופות. מבלי להיכנס לדיון בדבר מראה פניה של אותה יהדות ישראלית רצויה, ברור כי היא הייתה אנטינומית לערביות.

האסטרטגיה המתודולוגית והרטורית של עברי לבירור התגלגלות המושג "ספרדיות" מעשירה את המבט עליו. כאמור, המחבר מתמקד בפולמוסים הקשורים לתוכני הקטגוריה. אסטרטגיה פואטית ופוליטית זו חשובה ומחכימה מכמה טעמים. היא מעניקה לקורא נקודת מבט אינטימית על הסוגיה הנדונה בזמן התרחשותה כנושא בוער; היא מבהירה היטב לקורא את משמעותה של "קטגוריה נודדת", שכן הפולמוסיות מדגימה עד כמה הקטגוריה איננה נתון קבוע אלא שנוי במחלוקת; היא מדגימה היטב את הרלוונטיות של הקטגוריה לימינו אנו, מכיוון שהקורא בעברית יוצא כמעט בהכרח מנקודת המבט של אפשרות הזהות המנצחת; היא ממחישה בבירור את העובדה שמדובר בתוצאה של בחירה ומאבקים בין ברירות של ממש; ממילא מומחש כי מראה הציונות אינו נובע מהתפתחות סטיכית, טבעית ויחידה אפשרית של רעיון "השיבה לציון", אלא הוא תולדה של מאבקים; שאלת בירורה של האופציה הספרדית ניצבת כאפשרות ממשית ולא כפנטזיה רומנטית, וכך יתרונותיה שהוחמצו אינם נותרים בגדר תרגיל אינטלקטואלי בלבד אלא מציעים אפשרויות רלוונטיות להווה, ויותר מכך - לעתיד אפשרי; ולבסוף, הצגת הספרדיות במסגרת של ויכוחים מבהירה היטב לקורא עד כמה הקטגוריה איננה מוסכמת ואיננה עשויה עור אחד, אלא היא גמישה בשימושה בהקשרים שונים.

נימה נוסטלגית ומתעתעת מתלווה לספר. הוא דורש במפגיע מהקורא להתלות לסיוור של אובדן. התעתוע הוא תולדה של העובדה שהקטגוריה רלוונטית לימינו אנו, אף שהספרדיות נשרה בשולי הדרך. הנימה הזאת מתחזקת בסיכומו של הספר, שבו מבוררות הדרכים שבהן הקטגוריה משמשת בזירות שונות בחברה הישראלית כיום. תוך כדי כך,

הכותב מצביע על הרווחים הגלומים בנטיעתה מחדש של הקטגוריה הנודדת הזאת באזור. אלא מאי? עברי מערב בין האפיסטמי לאונטולוגי. הלז של הספר הוא הבירור המורכב והמרתק של הרעיונות בדבר הספרדיות. היינו, ליבו של הספר עוסק בהיסטוריה של הרעיונות. גם אם הפוליטי משתמע מן העיסוק ברעיוני, כניעתו של המחבר לפיתוי להעביר את הדיון למישור הפוליטי־פרקטי מפתיעה ומותירה את הקורא ללא תשובות. לסיכום אעלה שתי תהיות. האחת נוגעת לרווחים־בכוח הגלומים ב"ספרדיות". עולה הרושם שהספר מצביע, גם אם בלי לומר זאת במפורש, על האלימות שהייתה גלומה בסילוקה של האופציה הספרדית. אבל עברי מתעלם מן האלימות האפשרית מעצם החלתה. פועלו של עובדיה יוסף הוא דוגמה מאירת עיניים בהקשר זה. כמו הציונות, עובדיה יוסף ביקש לבטל את (מנהגי) הגולה. בהציעו "שולחן ערוך ארצישראלי" הוא פעל למחיקת הזיכרון הייחודי והמשכם של הנוהגים הדתיים של הקבוצות השונות שהיגרו לישראל. תהייה שנייה קשורה לסוגיה שהכותב לא נדרש אליה בבהירות מספקת: אם אכן הקטגוריה נשענת על מסדים שונים בשימושיה השונים, מדוע היא זוכה למעמד של קטגוריה? האם רק שיומה הוא המחבר בין אופציות תרבותיות שונות ובין "ספרדיות"? ואם כך הוא, מה טעם מצא הכותב להתייחס אל קטגוריה שהחוט המקשר בה הוא שמה בלבד?

דוד רטנר. המסע האחר: יהודי אתיופיה וחלקם במאבק המהפכני של אתיופיה בשנים 1974-1991. פרדס ומרכז אפריקה על שם תמר גולן באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. 2018. 244 עמודים

אפרת ירדאי*

פרסום ספרו החדש של דוד רטנר מרגש. הספר מפנה זרקור לסיפור שאינו מוכר לציבור הישראלי הרחב ולציבור הקוראים האקדמי, אף שמדובר באחת התקופות המרתקות, הדרמטיות והטרגיות ביותר שהדור הראשון של העולים מאתיופיה זוכר.

רטנר מתמקד בשתי מחתרות שהאג'נדה המרקסיסטית שלהן דומה אך יש ביניהן הבדלים מעמדיים וגאוגרפיים והבדלים בחזון עבור אתיופיה: Ethiopian People's EPRP (Revolutionary Party) ו-TPLF (Tigrean People Liberation Front). שתיהן פעלו באתיופיה מאז ראשית שנות השבעים נגד הדיקטטורה הקומוניסטית, שעלתה לשלטון בהפיכה צבאית ב-1974 והפילה את שלטונו של הקיסר האחרון של אתיופיה, היילה סלאסי. ההבדל בין שתי מחתרות אלו הוא ביחסן הפוליטי להטרונגיות האתנו-לשונית באתיופיה: TPLF, שראשיתה בקבוצת מיעוט, דגלה באתיופיה רב-תרבותית עם ביטוי מוסדי לזהויות קבוצתיות, ואילו EPRP דגלה בביסוס זהות לאומית כלל-אזורית העומדת על מאפיינים משותפים – עם אחד, שפה אחת, דת אחת. אם תרצו, מדובר בקונפליקט בין מי שדגלו ברב-תרבותיות ובין מי שדגלו בכור היתוך.

מה שהוביל את רטנר לחקור את הנושא, כפי שהוא מסביר בספר, היה מקרה של בני נוער ממוצא אתיופי שעיתרו את חדרם בסימאות "הלאה האימפריאליזם" (בן עזר, 1992), עמ' 193). אפשר להבין את בחירתו גם על רקע המאבק של יוצאי אתיופיה לספר את סיפורם מנקודת מבטם, מאבק שצבר תאוצה בעשור האחרון בזכות חוקרים וחוקרות צעירים יוצאי אתיופיה שנחשפו לייצוג החלקי והבעייתי של הקבוצה באמצעי התקשורת ובשיח האקדמי, ולצידו הפריחה בקרב בני הדור הראשון בכל הקשור לכתיבת אוטוביוגרפיות באמהרית ובעברית ועשרות רבות של תיעודים של הדור הראשון בידי פרטים ומוסדות.

הספר מתאר את היחסים בין המחתרות ואת התהליך ההיסטורי של התגבשותן, ואת התפרקותה בהמשך של EPRP, בעיקר על רקע הקושי שלה לגייס את אוכלוסיית הרוב של אתיופיה – החקלאים. לצד זאת, מתואר בספר תהליך התגבשותה של החזית הטיגרינית, אשר ממסגרת בעלת שאיפות לשינוי אזורי הפכה לגוף השואף לחולל שינוי כלל-אתיופי. רטנר מצליח ללכוד את החיות של המאבק ואת האמונה בצדקת הדרך של שתי החזיתות.

החלק הראשון של הספר עוסק ברקע היסטורי של אתיופיה המודרנית; החלק השני מתמקד באתיופיה המהפכנית ובמאפיינים הייחודיים של אתיופיה בהקשר האפריקאי; החלק השלישי עוסק ביהודי אתיופיה בישראל ובשוליות החברתית שלהם; ואילו החלק הרביעי מורכב מראיונות עם לוחמי מחתרות מביאת ישראל. חלק אחרון זה הוא ליבת

* אפרת ירדאי, דוקטורנטית בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

הספר - סיפורם של לוחמים שמסעם היה אחר מהמסע של יהודי אתיופיה כפי שהתקבע בזיכרון הקולקטיבי הישראלי.

סיפור העלייה מאתיופיה המוכר למרבית הציבור בישראל הוא סיפור הצלתם של מוכים ורעבים על ידי מדינת ישראל הנאורה והאמיצה. עורך הדין והמסאי יעקב גונצ'ל כתב כי "ההיסטוריה של האתיופיה הישראלית מוכתבת על ידי פעילים ופורשי חסות, תחת שתיכתב בדם האנשים שקבעו את מסלולה [...]". האתיופיה עומד משתאה אל מול פני ההיסטוריה המשתנים נגד פניו" (2005, עמ' 23). רטנר בספרו מפנה את הזרקור לפן אחר של הקהילה ומערער את הנרטיב הציוני, אשר אינו יכול להכיל חיים שקדמו לו. נרטיב זה מדלג על פני מאות שנים - מחורבן בית שני עד לצינונות המודרנית - ונוקט היגיון שלפיו כל מה שאירע לאורך התקופה הזאת, וקל וחומר מה שאירע באזורים המכונים "הדרום הגלובלי", אינו רלוונטי. על כן הפניית מבט לנדבך אחר בקהילה האתיופית, כזה שאינו נמצא בזיכרון הלאומי, היא חשובה. על אחת כמה וכמה חשובה התזכורת של רטנר כי גם מבחינה פוליטית אנשים חיו חיים מלאים ועשירים לפני שהגיעו לישראל, ושהקיום שלהם לא הצטמצם לכמהיה לירושלים. ראויה לציון גם הקפדתו בנוגע לשמות אנשים ומקומות, הבולטת בהשוואה למרבית הטקסטים שנכתבים בעברית על אתיופיה, שיש בהם אינספור עיוותים לשוניים.

המוציאים לפועל הרעיוניים של פרויקט השילוב של יוצאי אתיופיה ראו בהם קבוצה שיש לשלבה באופן מיטבי בחברה הישראלית, ובכך חברו לחזון הממסדי. חוקרים אלו, אשר כתבו מנקודת מבט ממסדית, היו משוקעים בפרויקט הקליטה הציוני ולא התמודדו עם ההקשר הפוליטי, החברתי וההיסטורי שממנו הגיעו העולים. בשל כך הם בחנו את "העלייה מאתיופיה" דרך הפריזמה של אנשים שמגיעים מהעולם השלישי למדינה מפותחת ומודרנית ויש לשלבם - כלומר, רק דרך הפריזמה של פערים תרבותיים שיש לצמצם לטובת אינטגרציה ואתוס כור ההיתוך (ראו למשל בן עזר, 2007; וייל, 1997; שבתאי, 2001). שינוי פריזמת המחקר, כפי שעושה רטנר, מאפשר לנו למשל לזהות מוביליות של דמויות בולטות בקהילה בישראל כחלק ממסלול שראשיתו באתיופיה. דוגמה לכך היא אדיסו מסְּלָה, אחד המרואינים בספר, שבאתיופיה היה פעיל במחתרת EPRP ובישראל היה חבר מטעם מפלגת העבודה ולאחר מכן היה לדמות מרכזית בחברה האזרחית. בקמפיין הדה-לגיטימציה שעשו למסלה עת הפך לאקטיביסט בנושא הגיור של העולים מאתיופיה בשנות השמונים הוא הואשם בין היתר בקומוניזם ובחברותו במחתרת האתיופית.

לצד ההערכה לחשיבות ספרו של רטנר, קשה להתחמק מהאופן הבעייתי שבו מוצגת מחתרת TPLF. נראה כי הישגיה מוקטנים, וחסר דיון על משנתה המתקדמת בכל הקשור לשוויון מגדרי, שבגרסתה הרחבה כללה חיבור עממי לכפריים והובילה אותם בסופו של דבר לניצחון שהיה קשה לדמיין בראשית המאבק. אופן התייחסותו של הכותב ל-TPLF מעלה תהיות בנוגע לעמדותיו הפוליטיות, וקשה שלא להסיק כי הוא מזדהה עם EPRP. הדרישה לאובייקטיביות במחקר איכותני אמנם השתנתה כיום ונוצר מרחב, ואף דרישה, לרפלקטיביות ולמודעות לפוזיציה של החוקר בשדה ומחוצה לו, כדי לעמוד במדויק על טיב המחקר; אך אין הכרח שמצב עניינים זה יוביל גם להטיה המציגה קבוצה אחת באור חיובי ואחרת באור חיובי פחות.

אפשר היה להתמודד עם הטיה זו אילו שילב המחקר בספר סקירה היסטורית של הדיכוי המתמשך של קבוצות לא אמהריות באתיופיה, כפי שאפשר ללמוד למשל מתהליך

האמהריציה האינטנסיבי בשנות שלטונו של הקיסר מנליק השני (1889),¹ ומכאן להבין טוב יותר את ההיגיון שקבוצות מסוימות ראו בהתארגנות על בסיס אתני. סקירה כזאת הייתה גם מחדדת את התובנה כי הקבוצות שהתנגדו לדיון על שונות אתנו-לשונית היו בדרך כלל הקבוצות ההגמוניות, שטענו כי דיון כזה מקדם בדלנות ופלגנות. נראה כי חוקרים המחזיקים בעמדות ליברליות בנוגע לאזרחות ולשוויון חשים אי-נחת כלפי ערכים כמו גאווה לאומית, פטריוטיות או הרצון לשמר השתייכות אתנית-תרבותית. אך האם כל גאווה לאומית או רצון לשמר השתייכות אתנית-תרבותית פוגעים בהכרח בערכי השוויון והדמוקרטיה? כחוקרים עלינו להיות ערים לאי-הנוחות שלנו מערכים מסוימים ואף לכלול רפלקציה על כך במחקר עצמו.

כיום שקועה אתיופיה במלחמת אזרחים עקובה מדם. הצדדים הניצים הם הדור החדש של TPLF והחלק האופוזיציוני של המפלגה הגדולה EPRDP, ששלטה באתיופיה בשנים 1991-2012 והובלה על ידי חברי TPLF. בשנה שעברה קיים חבל טיגראי בחירות, בניגוד להחלטה הממשלתית שאין לקיים בחירות בתקופת מגפה, וכתוצאה מכך הגיעה ממשלת אתיופיה לכדי עימות צבאי באזור, הטילה מצור על המחוז והשביתה את ערוצי התקשורת. בשנה האחרונה מגיעות מהאזור עדויות קשות על הפרה בוטה של זכויות אדם, רעב, ביזה ואונס של אנשי טיגראי. ספרו של רטנר, המספק הצצה לתנועות הטקטוניות של החברה האתיופית בת זמננו, מומלץ לכל מי שחפץ להבין את הכוחות הפוליטיים הפועלים באתיופיה בימים אלה ממש ולהכיר את המסלולים ההיסטוריים השונים שעשו יוצאי אתיופיה בישראל.

מקורות

- בן עזר, גדי. (1992). כמו אור בכד: עלייתם וקליטתם של יהודי אתיופיה. ראובן מס.
 בן עזר, גדי. (2007). המסע: סיפורי המסע של יהודי אתיופיה בין 1977-1985. מודן.
 גונצ'ל, יעקב. (2005). אל תראוני שאני שחרחורת. ארץ אחרת, 30, 25-20.
 וייל, שלוה. (1997). יוצאי אתיופיה בוגרי מערכת החינוך בישראל, תשמ"ז-תשמ"ט: עבר, הווה ועתיד. האוניברסיטה העברית, המכון לחקר הטיפוח בחינוך.
 שבתאי, מלכה. (2001). בין גאיי לראפ: אתגר ההשתייכות של נוער יוצא אתיופיה בישראל. צ'ריקובר.

טובה גמליאל ונתן שיפריס (עורכים). ילדים של הלב: היבטים חדשים בחקר פרשת ילדי תימן. 2019. רסלינג. 729 עמודים

חדוה אייל*

הספר "ילדים של הלב" בעריכת טובה גמליאל ונתן שיפריס הוא ציון דרך חשוב בכתיבה על פרשת ילדי תימן, המזרח והבלקן, פרשה שבמשך תקופה ארוכה לא מצאה את דרכה אל ליבת הדיון האקדמי והחברתי ואף לא אל הדיון המדינתי, שמפגין הימנעות מהכרה מלאה בפרשה. הספר הוא אסופה המכנסת יחד 14 מאמרים של חוקרים וחוקרות ממגוון דיסציפלינות – היסטוריה, סוציולוגיה ומשפט – אשר פורשים יריעה מקיפה של גישות לחקר הפרשה. זהו סיפורן של משפחות הילדים וזהו גם סיפורם של מטפלות ומטפלים, של צוותים רפואיים ושל מדינת ישראל, על ההיסטוריה והאתוס הלאומי שהיא מייחסת לעצמה. האסופה נועדה, בראש ובראשונה, לרכז את הכתיבה המדעית שעסקה עד כה בפרשה. כריכת המאמרים יחדיו מציעה גם התבוננות על זירת המחקר ועל יחסה לפרשה. טובה גמליאל, העורכת השותפה בספר, שואלת בפתח ההקדמה (עמ' 10): "האם ראויה פרשת ילדי תימן הנעדרים להתייחסותם של אינטלקטואלים ישראלים? [...] היש מקום לאינטלקטואליזציה של הפרשה?" השאלות הללו מעלות מייד אי-נוחות ותהייה על עצם הצבת הספק בדבר נחיצות המחקר בפרשה. גמליאל מובילה אותנו בנתיב שנועד לגרום לנו להתקומם ולזעוק "ודאי שכן", ומשם היא ממשיכה לשאלות המהות לגבי האפשרות לסולידריות מצד אנשי דעת בחשיפת האמת. היא טוענת כי תפקידם ההיסטורי (כלשונה) של האינטלקטואלים הוא באתגר התיווך בין קורבנות הפרשה ובין הציבור והמדינה, ומדגישה שזו "קריאה בגרון נחר להרגיש את מצוקת העשוקים מבעלותם הטבעית" (עמ' 18). בכך היא מצטרפת לקריאתו של נתן שיפריס, שותפה לעריכת הספר, לחקור את הנושא, כתביעה מוסרית מול שתיקת אנשי הרוח בישראל.

פרשת ילדי תימן, המזרח והבלקן נושאת עימה אתגרים רבים. כחוקרות וכחוקרים עלינו לשאול מה כלי המחקר העומדים לרשותנו בבחינת המקרה ובניתוחו, ומה מידת המעורבות והזהירות שעלינו לנקוט בכתיבה על סיפוריהם של אנשים וארגונים המעורבים בפרשה. אם כן, זוהי איננה התבוננות על שדה המחקר בלבד אלא גם על החוקר והחוקרת. זוהי הפניית המבט אל החוקרים ואל האופן שבו הם מתייחסים לעדויות ולסיפורים שהם שומעים. כתיבה על פרשות ושערוריות היא כתיבה על קבוצה חברתית במשבר, על מצוקה וכאב. הכתיבה על פרשת ילדי תימן, הבלקן והמזרח עוסקת בסיפור של אימהות, אבות, משפחות, וכמוה כנגיעה בבשר החשוף שהשנים לא כיסוהו בעור. לכן מערך מחקר על פרשה מסוג זה מחייב התייחסות חומלת והתבוננות דרך עיני "העשוקים מילדיהם". הספר מחולק לשלושה שערים המעגנים את הפרשה תחת מושגי זמן ומקום: בשער הראשון מובא מסגור הזמן – תיקוף של זמן תחילת הפרשה, בהדגשת ההיסטוריה של

* ד"ר חדוה אייל, התוכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

עליית יהודי תימן והיחס החברתי והמדינתי לפרשה לאורך השנים. השער השני, שכותרתו "מעבריות", עוסק במרחב ובתנועה, בוחן את האופן שבו הכוח מעצב את מרחבי ההגירה ואת הזהות החברתית ומתייחס להיעדר הכוח מול חוויית האובדן. השער השלישי, "לימבו", מתאר כרוניקה של ועדות בדיקה וחקירה ממסדיות ושל האופנים שבהם שדות שונים – משפטיים, פוליטיים, חברתיים ותקשורתיים – מתעצבים בעקבותיהן. הקריאה במאמרים ממחישה כיצד מצד אחד פועלים כוחות המנתקים את הפרשה מאחיזה בזמן ובמקום, ומצד שני פועלים כוחות הנאבקים לעיגונה מחדש. הספר נחתם באפילוג דיאלוגי שאיגד יוסף ויילר, ובמרכזו שאלות והתבוננות רפלקטיבית שהופנו אל המחברים והמחברות. זהו המשך טבעי למהלך שהוכרו בתחילת הספר לגבי כלי המחקר והגישה המתבקשת במחקר מסוג זה.

המאמרים שוטחים בפנינו מגוון תחומי ידע על מרחבי החיים של יהדות תימן ביישוב ועם קום המדינה. המאמר של בת-ציון עראקי-קלורמן עוסק ביחס הפטרוני של היישוב כלפי יהודי תימן, שנתפסו בעיני הראשונים כנחותים. אסתר מאיר-גליצנשטיין שוטחת במאמרה את תולדות ההגירה הגדולה מתימן, תחלואי מסע העלייה ומצבם הבריאותי הקשה. לטענתה, מצבם הבריאותי של הילדים מספק הסבר חלקי בלבד להיעלמותם, משום שזו לא התרחשה בסמוך למועד העלייה אלא חודשיים לאחר מכן. מאיר-גליצנשטיין כורכת את היעלמותם בסיפור מחנות העולים והמעברות. דפנה הירש וסמדר שרון ממקדות את הדיון בתפיסת האם המזרחית כבעלת גישה חינוכית ובריאותית לקויה, ומכאן ההצדקה להרחקת הילדים מהוריהם והקמת המפעל הלאומי "קורת גג". אסתר הרצוג בוחנת את מדיניות הרווחה וחוק האימוץ כמנגנונים להרחקה בכפייה של הילדים. מאמרים אלו מציגים נימוקים ושיחים בזירת הפיריון והאימהות הקשורים בעבותות לשיח ההיסטורי שלא ניתק מהשיח העכשווי על עוני, אתניות, כלכלה וריבונות (אייל, 2009; השש, 2004). רות אמיר מוסיפה את הזווית הבינלאומית ההשוואתית וסוקרת הרחקה בכפייה של ילדים מקבוצות מודרות דתית, גזעית, אתנית ולאומית.

חלק אחר של המאמרים מתמקד בוועדות החקירה ובמחאה הציבורית. המאמרים של בועז סנג'ר, סיגל עוזרי-רויטנברג ומנשה ענזי פורשים את הסיבות שהובילו להקמת הוועדות ואת התנהלותן הידועה מראש. נתן שיפריס משרטט עבורנו את הנתיב המורכב של היעלמות הילדים. שוש מדמוני-גרבר מתארת כיצד שיתוף הפעולה שבין המדינה לתקשורת היה גורם משתיק לפרשה וערער את אמינות המשפחות התימניות, ומאמרה של שושי זייד מתאר את אירועי יהוד. מנגד, מעניין לקרוא את מאמרים של נסים ליאון ואורי כהן, המתארים את השינוי שחל במעמד הפרשה בשיח החבריי-פוליטי וקושרים זאת לעלייתו של מעמד הביניים המזרחי.

דב לויטן מראה במאמרו כיצד כבר בשנות החמישים הוגשו תלונות במשטרה ובמשרד הבריאות על היעלמות ילדים. הוא מתאר בהרחבה את מאמצי המשפחות לאיתור ילדיהן בזירות מוסדיות שונות, אך למרות זאת הפרשנות המתלווה לתיאורים אלו מציגה את המשפחות כפסיביות ומשרטטת אותן כמי שהתקשו עם ה"מעבר" לעולם המודרני והשלימו עם מות הילדים (עמ' 439). קשה להבין את הפער המתגלע בין המסמכים הארכיוניים שמציג החוקר ובין הפרשנות שהוא מעניק להם. מאמר זה משקף בחדות את הגישה שרווחה במחקר כלפי יהדות תימן, והוא מהווה עדות לתפיסה ההיסטורית

האוריינטליסטית שעיצבה את הפרשה. המאמר חריג בנוף האסופה ומצביע על מחויבות העורכים להכיל שיח חוקרים רחב, בבחינת נאה דורש נאה מקיים. האסופה תורמת לקביעת סדר יום מחקרי וחברתי של הפרשה, ומכאן חשיבותה הגדולה. בה בעת היא מסמנת את המעבר מהתעסקות בשאלה אם היה או לא היה אל חקר האופנים שבהם פרשה זו התרחשה ואל השפעתה על החברה הישראלית כיום. הספר הוא עדות ותזכורת לא רק לעשייה המחקרית אלא גם לאחריות המוטלת על מוסדות המדינה, ומשרד הבריאות במרכזם, לערוך תהליך של הכרה ופיוס.

מקורות

אייל, חדוה. (2009). דפו פרורה: אמצעי למניעת הריון הניתן באמצעות זריקה - על מדיניות השימוש בקרב נשות הקהילה האתיופית בישראל. אשה לאשה - מרכז פמיניסטי חיפה.

השש, יאלי. (2004). כמה ילדים זה שמחה: מדיניות ילודה בישראל 1962-1974 [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה].

מיכל שמיר, חנה הרצוג ונעמי חזן (עורכות). **פערים מגדריים בפוליטיקה בישראל**. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. 2020. 305 עמודים

שרה הלמן*

פערים מגדריים בפוליטיקה בישראל מעלה על סדר היום האקדמי שתי סוגיות שהמחקר של הפוליטיקה בישראל מיעט להתייחס אליהן: תוכן ומשמעות הפערים המגדריים בהצבעה, וחשיבותם ומשמעותם של פערים אלו להבנת הפוליטיקה בישראל. הפוליטיקה במובנה הרחב מתווכת ומבנה הזדהויות ואינטרסים פוליטיים, ובהם ריבוד על בסיס מגדרי. עם זאת, מגדר מתקיים אגב הצטלבות עם צירים אחרים כגון מעמד, דת, אתניות ולאומיות. על כן, כפי שלא קיים אינדיווידואל אוניברסלי כך אין להניח כי לנשים ולגברים הזדהויות ואינטרסים משותפים.

במבוא לספר מציינות שמיר, הרצוג וחזן כי האסופה היא פרי עבודה קבוצתית במסגרת סדנה במכון ון ליר, ומרבית הפרקים מבוססים על מאגר נתונים ייעודי. האסופה נשענת על שתי מסגרות תאורטיות שונות, המשקפות את השייכות הדיסציפלינרית של הכותבות והכותבים. גישה אחת היא תאוריית המודרניזציה ההתפתחותית, שלפיה מקור הפער המגדרי בהצבעה הוא בתמורות ארוכות טווח ביחסים המגדריים, כגון כניסתן של נשים לשוק העבודה והתנסותן בו, הופעת התנועה הפמיניסטית, ותביעתה להכרה בנשים כשחקניות פוליטיות לגיטימיות, לצד תפוצתם של רעיונות פמיניסטיים. כל אלה הביאו לשינוי דפוסי ההצבעה של נשים במהלך שנות השמונים והתשעים, ותמיכתן עברה ממפלגות ימין שמרניות למפלגות מרכז-שמאל (הצבעת נשים למפלגות מרכז-שמאל המקדמות סדר יום שוויוני מכונה פער מגדרי מודרני). אמנם תאוריית המודרניזציה ההתפתחותית מצביעה על קיומם של הבדלים ברמת המודרניזציה בין חברות ובתוכן ובין דורות שונים, אולם היא מניחה מעין התפתחות ליניארית ואבולוציונית בין מסורת למודרניות הבאה לידי ביטוי בדפוסי ההצבעה של נשים וגברים. לצד תאוריה זו, המנחה חלק מהפרקים שייסקרו בהמשך, מעמידות עורכות הספר גישה אחרת אשר מטילה ספק בתאוריית המודרניזציה ההתפתחותית: הגישה הצטלבותית. התאוריה הפמיניסטית על גווניה טוענת כי המודרניות, בדמות הקפיטליזם, היא שדחקה נשים לספרי הפרטית כאשר כוננה את החלוקה בין הפרטי לציבורי. זאת ועוד, קשה כיום לטעון שיש מסורתיות כשלעצמה; תחת זאת רווחת הטענה כי המסורתיות בת זמננו היא תוצאה של המודרניות. יתרה מזו, התאוריה הפמיניסטית של הגל השלישי גורסת כי אין להניח שנשים וגברים הם קטגוריות הומוגניות, וכי הקטגוריות הללו מצטלבות עם מעמד, אתניות, דתיות ולאומיות. האסופה מורכבת משלושה שערים. השער הראשון כולל שלושה פרקים המשלימים זה את זה ונעים מפוליטיקה של נוכחות כייצוג ועד פוליטיקה של נוכחות של אידאולוגיה

* פרופ' שרה הלמן, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ורעיונות. הפרק הראשון, מאת עינת גדליה-לביא ומיכל שמיר, שואל מהו הגורם הקובע את פער המגדרי בהצבעה: האם נוכחות נשים בראשות הרשימה או ייצוג של רעיונות ואינטרסים? שאלה זו נבחנת באמצעות שני מקרים שבהם נשים היו מועמדות לראשות הממשלה: גולדה מאיר (1969 ו-1972) וציפי לבני (2009). מן הממצאים עולה כי ייצוג כנוכחות היה הגורם לפער המגדרי בהצבעה הן עבור גולדה מאיר הן עבור ציפי לבני. הפרק "בוחרות בעד שוויון", מאת אודליה אושרי, אורית קדר ונעמי חזן, מנסה להסביר פרדוקס: נשים הן ניציות יותר מגברים, אך הן נוטות להצביע למפלגות שמקדמות עמדות יוניות. החוקרות טוענות כי לא רק שלנשים ולגברים עמדות שונות בתחומי מדיניות, אלא שבבואן להצביע הן מתרגמות את העדפותיהן המדיניות אחרת מגברים. הן מוצאות כי נשים תומכות באופן בולט בעמדה שוויונית יותר בסוגיות כלכליות וחברתיות, ובעיקר במדיניות שמקדמת עובדים ומשפחות.

הפרק "פוליטיקה של חלוקה והכרה: מודעות פמיניסטית והשפעתה על ההצבעה" מאת אודליה אושרי, רעות איצקוביץ' מלכה ולירן הרסגור מרחיב את הממצאים של אושרי, קדר וחזן ומראה כי ההבדלים בין גברים לנשים אינם רק בבולטות של אותן עמדות, אלא בתמיכתן של נשים בחלוקה מחודשת של משאבים בין גברים לנשים. גברים אמנם מצהירים על הכרה בנשים כקבוצה שוות ערך, כפי שמצהירות הנשים עצמן, אך בכל הנוגע לחלוקה מחדש של משאבים חומריים הגברים אינם נוטים לוותר על הפריבילגיות שלהם. השער השני של האסופה מתמקד באופנים שבהם הפער המגדרי בהצבעה מושפע ממיקומים חברתיים שונים. הפרק של ניר אטמור וחן פרידברג בוחן את הפער המגדרי בהשתתפות ובהצבעה ועוסק בהצטלכות בין מגדר ובין מרכזיות פריפריאליות. הממצאים מראים כי נשים בפריפריה נוטות להשתתף פחות בבחירות מאשר גברים. לצד הספקנות לגבי יכולת השפעתן באמצעות בחירות, נשים בפריפריה וכייושבים חלשים נוטות להצביע ימינה מהמרכז והן אף ימניות יותר מגברים בסוגיות ביטחוניות, אך שמאליות יותר מגברים בסוגיות חברתיות וכלכליות. לעומת זאת, במרכז הארץ לא התגלה פער מגדרי בעצם ההשתתפות בבחירות, אך כן התגלה פער כזה בדפוס ההצבעה: נשים ביישובים החזקים במרכז הארץ שמאליות יותר מגברים בסוגיות ביטחוניות וגם בסוגיות כלכליות וחברתיות. החשיבות של הניתוח ההצטלכותי עולה בפרק של מהא כרכבי-סבאח וחנה הרצוג "בין זהות לאומית, אזרחית ומגדרית: פער מגדרי בעמדות ובהצבעה בקרב האוכלוסייה הפלסטינית בישראל". פרק זה חלוצי, שכן מעט מאוד ידוע על ההעדפות הערכיות של נשים פלסטיניות בישראל, וממצאיו מערערים על הקטגוריות הבינריות של מסורת לעומת מודרניות ומראים מורכבות שמכוננת על ידי ההצטלכות בין מיקומים חברתיים שונים. ממצאיו המרכזיים של פרק זה מאתגרים את התאוריה ההתפתחותית, שכן גברים ונשים פלסטינים מעדיפים מדיניות כלכלית סוציאל-דמוקרטית וגם בתחום הביטחון והשלום הם נוטים לשמאל. נשים שמאליות יותר מגברים, נוטות פחות מגברים להצביע למפלגות שמאל ציוניות, אך גם תומכות פחות מגברים במפלגות ערביות מסורתיות. באשר לפמיניזם של חלוקה ושל הכרה התמונה מורכבת. גברים ונשים מסכימים כי הפוליטיקה היא טריטוריה גברית, אך עם זאת נשים היו מעדיפות לראות אישה בתפקיד בכיר, וכאן מתגלה פער מגדרי מובהק. נוסף על כך, גם גברים וגם נשים מכירים באפליה בשוק העבודה ודוגלים בחלוקה מחדש של משאבים תעסוקתיים.

גישה הצטלבותית מאפיינת גם את הפרק "מוחים ומצביעים: ביטויי מחאה מגדרית ודורית בבחירות 2013", מאת חנה הרצוג ויוסי דוד. פרק זה מציע להתייחס לקטגוריות אנליטיות של מגדר ויחידה דורית במקום לקטגוריות של מין וגיל. הוא בוחן את ההבדלים בין תומכי ומשתתפי המחאה של שנת 2011 (המחאה החברתית) ובין אלה שלא תמכו בה. תומכי המחאה, ובייחוד המשתתפים והמשתתפות בה, הביעו תמיכה בסדר כלכלי חברתי חדש ובמפלגות מרכז-שמאל ביחס לנושאים חברתיים-כלכליים וביחס לנושאי שלום וביטחון. זאת ועוד, בקרב פעילי המחאה לא ניכר כמעט פער מגדרי בסוגיות אלו (ממצא מפתיע ומעודד הוא שגם גברים ראו בפמיניזם חלק מזהותם החברתית). כך, הפרקים בשער השני ממחישים את החשיבות שבניתוח ההצטלבותי.

השער השלישי של האסופה בוחן את הזירה הפוליטית עצמה ואת המנגנונים המאפשרים ייצוג נשים בבתי נבחרים ובמפלגות או מונעים אותו. כמו כן, שער זה עומד על ייצוגים של פוליטיקאיות בתקשורת, ומתוך כך מציג פן משלים לפוליטיקה של הנוכחות. רעות איצקוביץ'-מלכה ואסף שפירא סוקרים את הרפורמות האלקטורליות ואת החקיקה המבטיחות ייצוג נשים בבתי נבחרים במדינות כגון צרפת וספרד, ובוחרים לעומק את הניסיונות הכושלים להבטיח ייצוג נשים בישראל. בדיקה של החסמים השונים מראה שבישראל החסמים הפרוצדורליים היו הגורמים לכישלון יוזמות חקיקה שהבטיחו ייצוג שוויוני לנשים. עוד מראה הניתוח ההשוואתי (ובכך חשיבותו) כי אפשר להתגבר על חסמים פרוצדורליים, ועל כן מתחזק הרושם כי גורמים המכונים "חסמים פוטנציאליים", כגון מבנה חברתי או תרבות, הם שעמדו ביסוד כישלון יוזמות החקיקה להבטחת ייצוג נשים בכנסת.

ומה בנוגע למפלגות? האם שיטות בחירה שונות לרשימה לבית הנבחרים מעצימות ייצוג נשים? לעומת מה שמקובל לחשוב, דווקא פתיחת השורות של הגוף הבוחר מצמצמת את ייצוגן השוויוני של נשים, בשל אי-השוויון בין גברים לנשים בחברה הרחבה והתהוותן של קבוצות אינטרס בקרב המצביעים בפריימריז. בפרק "בין בחירות פנימיות למנגנוני הבטחת ייצוג" טוענת יעל שומר כי במפלגות המשתמשות בתהליכי בחירה פנים-מפלגתיים כוללניים (פריימריז), מספר הנשים ברשימות קטן. לכן קביעת הרכב הרשימה בידי גוף בוחרים מצומצם תגדיל את ייצוג הנשים. עם זאת, אין די בגוף כזה: נוכחותן של נשים במקומות ריאליים ברשימות המפלגתיות מותנה באימוץ מנגנוני ייצוג. כדבריה של יעל דוין, עם נרמול הבטחת הייצוג יוכלו נשים להוכיח שהן ראויות להיבחר על סמך כישוריהן. באשר לייצוגן של נשים בתקשורת, עינת לחובר מראה בפרק שלה שמועמדות בעלות ותק בפוליטיקה זוכות לייצוג תקשורתי שוויוני ולהתייחסות לסדר היום שהן מקדמות (או לביקורת עליו), והן גם יכולות "לשחק" עם ייצוגים מגדריים סטראוטיפיים מבלי שהדבר יפגע בדימוי המקצועי שלהן. הדבר שונה אצל מועמדות חדשות לכנסת: ייצוגן של אלה סטראוטיפי ואמצעי התקשורת מדגישים את אחרותן, במקרה של חברות כנסת פלסטיניות, או את נלעגותן במקרה של חברות כנסת יהודיות חדשות. כך מודגשת זרותן וחסר התאמתן לזירה הפרלמנטרית.

הסתכלות רחבה באסופה החלוצית הזאת לא רק חושפת את הרב-ממדיות של הפער המגדרי בפוליטיקה, אלא גם מאפשרת לבחון את הפוליטיקה הישראלית כולה בראי היחסים המגדריים. האסופה סוללת את הדרך למחקרים נוספים המתייחסים לגיוון

ההצטלבויות בין מגדר ובין אתניות ודתיות. בהקשר זה בולט היעדרן של נשים חרדיות מן הקובץ. לאור התרחבות הביקורת על התפיסה של נשים כקולקטיב שווה ערך במערכת הפוליטית והמתקפה מצד קבוצות דתיות פונדמנטליסטיות על השוויון המגדרי, נדרש מחקר נוסף כדי לבחון באיזו מידה הניסיונות להדיר נשים מהזירה הציבורית מעצבים מחדש עמדות ודפוסי הצבעה בישראל. על רקע תהליכים גלובליים ולוקליים של כרסום הדמוקרטיה, יש חשש כי ייבלמו הצעדים האיטיים אך המשמעותיים לקראת ייצוג נשים. זאת ועוד, גם כשנשים מצביעות בעד שוויון, השפעתם של גורמים שמרנים ניאו-ליברליים על קובעי מדיניות – כדוגמת פורום קהלת – מכרסמים כבר כיום בשוויון המגדרי.

Pauline Harmange. **I Hate Men**. Trans. Natasha Lehrer. 2021. Fourth Estate. 96 pages

תאיר קרזי־פרסלר*

באמצע חנות ספרים בקיימברידג', מסצ'וסטס עמד שולחן עגול ועליו שלט המורה על קריאת חובה. אחד הספרים שהונח על השולחן קרא לי בכריכתו הצהובה הבוהקת ובכותרתו: "אני שונאת גברים". עברו בסך הכול כמה שניות עד שקניתי אותו, ואז גם נחשפתי לשאון העולמי שקם סביבו בחודשים האחרונים. זהו חיבור פמיניסטי בן 87 עמודים שכתבה פולין ארמנז', בלוגרית צעירה בת 26 מליל שבצרפת. הוא פורסם ב־2019 בהוצאה קטנה בצרפת, נמכר בכ־400 עותקים וכמעט לא זכה לתהודה, עד שפקיד ציבור מהמשרד הצרפתי לשוויון מגדרי דרש מאותה הוצאה להסירו מהקטלוג שלה מפני שהוא מעודד מיזנדריה – שנאת גברים – זוהי עברה פלילית בצרפת. ארמנז' ככל הנראה יכלה רק לדמיין את השלכות המעשה של אותו פקיד: מרגע שבקשתו התפרסמה בפומבי זכה החיבור לסיקור תקשורתי חסר תקדים בצרפת, באנגליה ובארצות הברית, ואז גם החלו הוצאות ספרים להיאבק על הזכויות להדפיסו. מאז תורגם הספר ל־17 שפות ברחבי העולם. זהו חיבור שמצטרף למסורת רבת שנים של כתיבה פמיניסטית העוסקת בצורך המהותי של נשים להשתמש באגרסיביות, בזעם ובעוצמה אפקטיבית במאבק לשוויון מגדרי בכלל ובמאבק מול גברים בפרט. אך אין זה חיבור זועם ורדיקלי כמו מניפסט החלאה (*SCUM Manifesto*) של ואלרי סולאנס מסוף שנות השישים, שקרא להכחדה של המין הגברי (סולאנס הפכה לדמות קאלט פמיניסטית בשל ניסיונה להתנקש בחייו של אנדי וורהול). בעיניי, *I Hate Men* קל (ואולי אף קל מדי) לעיכול סוציולוגי, אך ייתכן שזהו יתרון. ארמנז' פותחת בהאשמה התרבותית החוזרת שפמיניסטיות הן לסביות שונאות גברים וטוענת כי לפי התפיסה הרווחת, אתגור כוח של גברים או חוסר משיכה לגברים נובע משנאה צרופה כלפיהם. אך האשמת נשים במיזנדריה, לטענת ארמנז', אינה אלא מנגנון השתקה, דרך למנוע מנשים הפגנת כעס לגיטימי של מדוכאות מול מדכאים. הטענה של רבים כי מיזנדריה היא צורה של סקסיוזם מתעלמת, לגישה של ארמנז', מדיכוי שיטתי של נשים לאורך ההיסטוריה. בחוסר הלגיטימציה של המיזנדריה יש מן הזלזול בהצדקתה הרציונלית של תחושת הסבל ההיסטורי של נשים. יש פמיניסטיות שטוענות כי מיזנדריה לא באמת קיימת. לדידה של ארמנז', זוהי טענה נכונה במידה מסוימת מפני שאין מערכת מתוזמרת ומובנית שמטרתה להפחית מערכם של גברים ולמסטר אותם, כפי שנעשה לנשים לאורך ההיסטוריה. ארמנז' טוענת שהיא יכולה להבין נשים שדוחות קריאות למיזנדריה, מפני שנשים פרוגרסיביות נרתעות מלמצוא עצמן בצד הקיצוני, המצהיר בגלוי על שנאה. אך באותה נשימה היא מבקשת להזכיר לנו, הקוראות, כי אלפי נשים נשרפו ונרצחו על הרבה פחות מזה. אף שהיא נשואה לגבר, בספר היא מבקשת לתהות מדוע גברים הם כפי שהם – אלימים, אנוכיים, עצלנים ופחדנים – ומדוע על הנשים להוסיף ולקבל את מגרעותיהם.

* ד"ר תאיר קרזי־פרסלר, מרכז וות'רד ליחסים בינלאומיים, אוניברסיטת הרווארד

לאורך ההיסטוריה האנושית הם מכים, אונסים ורוצחים נשים, וגם אז התפיסה היא ש־boys will be boys. בנות, לעומת זאת, תמיד יהפכו לנשים, ועם הסוציאליזציה שלהן הן ילמדו להשלים עם מצבן מפני שבשלב מוקדם בחייהן יבינו שאין שום דרך שבה יוכלו להימלט מהגורל שמכוננת הפטריארכיה. ארמנז' שואלת מה קורה כשאישה מבקשת לחמוק במתכוון מהמבט הגברי: היא מתויגת מייד כשונאת גברים, רעבה למין, לסבית או היסטרית. ואם כך, אם תפיסה זו כבר משוקעת עמוק בתרבות, יש לנכס מחדש את השנאה הזאת ולהשתמש בה באופן ישיר כדי ליצור שינוי חברתי. ארמנז' מדגישה כי מיזנדריה היא הדרך העכשווית לערער על קיפאון המאבק המגדרי, הדרך להתעמת עם נורמות ממוגדרות ולהבין מי אנחנו כנשים, וכך גם ליצור סולידריות בין נשים לבין עצמן. היא מתעקשת להשתמש במונח "מיזנדריה" כדי להתעמת ישירות עם רגשות שליליים כלפי גברים, ומתכוונת לטווח רגשי הנע בין חשדנות פשוטה לתיעוב ישיר והמתבטא בחוסר סובלנות כלפי גברים ודחייה מוחלטת של נוכחותם במרחבים נשיים. בהתייחסותה לגברים ארמנז' מתייחסת לסיסג'נדר, שגדלו וחוברתו כגברים, ולמי שנהנים מפריבילגיות גבריות מבלי לתהות לגביהן או להעמידן לחקירה.

ארמנז' מבקשת כעת שנעמוד כולנו על המשמר, אפילו מול מי שלכאורה הוגנים ביותר, וכאמור במיוחד מול גברים סיס, לבנים, עשירים, איתנים בגופם והטרוסקסואלים. סכום הפריבילגיות של הגברים הללו גדול כל כך עד שנדמה כי הוא עמיד לשינוי גם בימינו. לטענתה, הדבר היחיד שגבר יכול לעשות כאשר הוא מקשיב לאישה שמביעה רעיונות מיזנדריים הוא לשתוק ולהקשיב. בתוך כך, יש להפסיק לשבח גברים על פרקטיקות מובנות מאליהן שנשים שאינן עומדות בהן זוכות לסנקציות חברתיות, כמו לעבוד שעות מעטות יותר ולהוציא את הילדים מוקדם מהגן. על גברים להשתמש בכוחם ובפריבילגיות שלהם לטובה באמצעות משטור של חבריהם ושל מכריהם; במקום להסביר לנשים כיצד להיאבק, עליהם ללמוד לתפוס פחות מקום במרחב ולהתרגל לכך.

ארמנז', שמלווה נשים נפגעות אלימות מינית, מציינת שכאשר היא מנתחת דרך פריזמה סוציולוגית את הסטייטיסטיקות של אלימות כלפי נשים, בלתי אפשרי להיוותר אדישה למתחולל סביבה; אין ברירה אלא להיות מיזנדריות בתקופה הנוכחית – פשוט לא נותרה כל ברירה אחרת. היא מבקשת להדגיש כי בדמיון התרבותי הקולקטיבי מיזוגניה ומיזנדריה הם שני צדדים של מטבע הסקסיזם, אך מלבד האטימולוגיה אין ביניהן שום קשר: כשנשים שונאות גברים הן אינן פוגעות בהם. לרוב הן מבקשות להרגיע, להוסיף נופך אירוני ולהסביר כי הן לא באמת שונאות גברים משום שלרובנו יש חברים, אחים, אבות, בנים וחברים שאנחנו אוהבות. אבל בהכרזה ובהבנה שאנחנו שונאות גברים, או שעלינו לשנוא אותם, יש כעס וזעם והן בעיקר מאותנות על הזדמנות לעימות חזיתי עם החברה בכללותה, שעדיין נותנת מרחב פעולה גדול מדי לגברים, למאווייהם ולפשעיהם היומיומיים. לא כל הגברים הם אנסים, זה ברור, ארמנז' טוענת; אבל נכון גם שמרבית האנסים הם גברים, ושכמעט כל אישה תסבול לאורך חייה מצורה של אלימות מידיהם של גברים. שם מצויה הבעיה, וזה צריך להיות השורש להתפתחות התיעוב וחוסר היכולת של נשים לבטוח בגברים במציאות הנוכחית. ובכל זאת, היא מדגישה, אפשר לשנוא מישהו מבלי שיהיה בכך הדחף המתפרץ להרוג אותו.

לסיכום, זהו חיבור של כותבת מילניאלית המבוסס על פוסטים מבלוג שכתבה והוא גם נקרא כך וכתוב באנגלית נגישה, בהירה וקולחת במיוחד. הוא יכול לשמש לקריאה לסטודנטיות ולסטודנטים בתואר ראשון ושני במסגרת עיסוק ביקורתי עכשווי בסוציולוגיה של מגדר, רגשות ותנועות מחאה ופוליטיקות מחאה בין־דוריות. השימוש הישיר במושג המיזנדריה בכתיבה הפמיניסטית האקדמית והפופולרית נדיר, ולכן החיבור הזה יכול לשמש לדיון סוציולוגי עכשווי בלגיטימיות של השימוש המחאתי בשנאה כבמנגנון לתביעות הכרה: האם הבעה ישירה של שנאה עשויה לשמש מנוע לשינוי מגדרי או חברתי בכלל? מתי מוצדק מבחינה פוליטית להשתמש בביטויי שנאה כלפי קבוצה חברתית אחרת? מתי הדבר עלול להיחשב אפליה? לצד זאת, יש להקפיד להעמיד את הדיון במיזנדריה בהקשר תרבותי של הצטלבות זהויות, נושא שלטעמי הספר חסר טיפול מעמיק בו, שכן מיזנדריה כשלעצמה היא מונח מוגזע וטעון מעמדית. הטענה היא שלמרות הביקורות המושמעות כיום כלפי גברים לבנים פריבילגיים, אין קונספירציה כללית נגד גברים אלא נגד גברים מקבוצות חברתיות מסוימות; אלימות מינית ומגדרית בקרב שחורים בארצות הברית, למשל, מקבלת התייחסות רחבה ורצינית יותר מצד המשטרה בהשוואה לאותם סוגי אלימות בקרב גברים לבנים (Srinivasan, 2021). מכל מקום, בראיונות שאני עורכת בימים אלו עם גברים אמריקאים בארגונים טכנולוגיים ביחס לכוח שלהם, רבים אומרים שהם חוששים לדבר, שזו תקופה מסוכנת עבורם ומלאת דילמות הנוגעות למגדר, ושאישי מהם אינו שמח עוד. אי־אפשר עדיין לנבא מה צופן העתיד למאבק המגדרי, אך נדמה לי שאפשר לומר כבר עכשיו שהאדישות כלפי אי־שוויון מגדרי וכלפי מצבן של נשים נסדקה אצל גברים לא מעטים.

ואסיים בתפילה שמוזכרת בספרה של ארמנו', תפילה לאלוהי תסמונת המתחזה, התוקפת רבות מאיתנו: "God, give me the confidence of a mediocre white dude". תמיד ובכל מקום שיש לך ספקות ביחס לעצמך – חשבי על הגבר הממוצע!

מקורות

Srinivasan, Amia. (2021). *The right to sex: Feminism in the twenty-first century*. Farrar, Straus and Giroux.

תומר פרסיקו. אדם בצלם אלוהים: הרעיון ששינה את העולם ואת היהדות. ידיעות אחרונות וספרי חמד. 2021. 344 עמודים

ארי אנגלברג*

ספרו של תומר פרסיקו *אדם בצלם אלוהים* שייך לז'אנר הספרים הסוקרים את ההיסטוריה האנושית ומזהים נרטיב מרכזי. במקרה זה מדובר בקישור בין אינדיבידואליזציה למוסר ובטענה שאלו התפתחו לאורך ציר שהוביל לחילון. פרסיקו מדלג על הפרה-היסטוריה, תקופה שנרטיבים מרקסיסטיים ופמיניסטיים נוטים לתאר כגן עדן אבוד של שוויון ואחוזה בטרם בא לעולם רעיון הבעלות על אדמות, ופותח במזרח הקדום הפטריארכלי שבו האדם נתפס כשייך למסגרות חברתיות שונות – משפחה, שבט ועם – ולא כבעל זכויות מעצם היותו אדם. כך, חוקי המורבי קבעו שהפוגע בבן חברו – בנו ייפגע, והאונס את אשת חברו – אשתו תיאנס. פרסיקו מתאר את הגישה המהפכנית של התורה בהשוואה לנורמות אלו, למשל כאשר היא מגבילה את יכולת ההתעמרות של בעלים בעבד וכאשר היא קובעת שבנים לא יומתו על חטאי אבות, וכמובן באמירה המכוננת שהאדם נברא בצלם האל.

נקודת הציפון החשובה הבאה מתרחשת עם בשורתו הנוצרית של פאולוס, בשורה שמיקמה את הגאולה בתוככי הנפש ושחררה את האמונה באל אחד מופשט ומוסרי מכבלי האתנוס היהודי. בהמשך פרסיקו מתאר כיצד הרפורמציה של לותר, שטענה שעל הנוצרי לסמוך על תבונתו ולא לקבל כמובן מאליו את הפרשנות המוסמכת לכתבי הקודש, נטעה בקרב המאמינים את יסוד החשיבה העצמאית ביחס לעקרונות הדת. אחר כך, המאמצים לסיים את מלחמות הדת הארוכות בין קתולים לפרוטסטנטים הולידו את רעיון הסובלנות כלפי אמונות אחרות. פרסיקו טוען כי להוגי הדעות הייתה השפעה רבה על תהליך זה. בין היתר הוא מציג את טענותיהם של ג'ון לוק, שחיבר את אחת הרשימות הראשונות של זכויות אדם אוניברסליות וביסס אותה על האמונה שכל אדם נברא בצלם האל; של ג'ון טולנד, הדאיסט, שהאמין באל אך לא באירועים על-טבעיים; ושל הברון ד'אולבאק, מראשוני האתאיסטים, שחי אחריהם וסבר ש"כבודו של האדם מגיע מעצם הדבקות בתבונתו, מההכרעה לא להיכנע לאשליות מנחמות" (עמ' 231).

מעניין להשוות בין תהליך החילון אליבא דפרסיקו לתהליך החילון שתיארו שניים מגדולי הסוציולוגים, מקס ובר ופיטר ברגר (Berger, 1967/1990; Weber, 1922/2013). נקודות הציפון לאורך הדרך זהות, אך עבורם הכוח המניע היה ה"רציונליזציה": הם תיארו כיצד דתם של נביאי ישראל, שהאמינו באל מוסרי ומופשט, הייתה רציונלית יותר מזו של עמי המזרח הקדום. מגמת ההפשטה נמשכה כאשר הנצרות פטרה את מאמיניה מהריטואלים היהודיים, ובהמשך הרפורמציה נפטרה מאיקונין ומטקסים קתוליים. המעבר מפרוטסטנטיות לחילון מגיע עם הקפיטליזם; זהו החלק האחרון והמוכר יותר בתאוריה של ובר. בעקבות צ'רלס טיילור (Taylor, 2007), פרסיקו מחליף את הרציונליות

* ד"ר ארי אנגלברג, החוג למדעי ההתנהגות, המכללה האקדמית הדסה ירושלים

באינדיווידואליזציה. עמדתו תואמת יותר לשיח העכשווי הפוסט־פוזיטיביסטי, אך יהיה בוודאי מי שעדיין יאשים אותו באירופוצנטריות. בהקשר זה יש לציין שהאסלאם זוכה לתשומת לב מעטה בספר, ובהינתן החשיבות שהוא מייחס לאמונה באל אחד ולפתיחת האפשרות לגאולה בפני כל באי עולם, וכן בגלל המפגש העכשווי של האסלאם עם המערב החילוני, נדמה כי מתבקשת התייחסות נרחבת יותר אליו.

פרסיקו איננו עוסק רק בתולדות הרעיונות אלא מתאר גם שינויים מבניים: במודרנה, הדת מאבדת מאחיותה במוסדות חברתיים אחרים וכבר איננה הכרחית להתנהלותו של הפרט בעולם. נוסף על כך, אנשים פוגשים בני ובנות תרות שונות בכובעים שונים, למשל כאנשי מקצוע, וזה מקשה לערוך דמוניזציה שלהם ומעודד אימוץ עמדה פלורליסטית. אלו ההסברים שהרכיבו את תאוריית החילון של ברגר, הגורסת שמודרנה מובילה בהכרח לחילון (Berger, 1967/1990). בשנות התשעים, בעקבות ההתעוררות של תנועות דתיות ברחבי העולם, נדמה היה שהדת חוזרת ומתחזקת והתאוריה ספגה ביקורת רבה. ברגר עצמו חזר בו ואימץ את תאוריית ריבוי המודרניות (multiple modernities) שהציע שמואל נח אייזנשטדט, שלפיו מודרניות יכולה ללבוש צורות שונות, וחילון הוא רק אחת מהן (Berger, 2014; Eisenstadt, 2000).

סטיב ברוס טוען זה שנים שתאוריית החילון הוספדה מוקדם מדי ושהיא מעולם לא התיימרה לעסוק במצב הדת ברחבי העולם, אלא רק במערב (Bruce, 2013). פרסיקו כנראה מצטרף לעמדה זו. לשיטתו, חילוניות איננה נמדדת בשאלה כמה אנשים מאמינים באל, אלא בכך שהאמונה באל הופכת לאופציה אחת מני רבות. בעקבות טיילור, פרסיקו מבין את תהליך החילון "כהעצמה של האינדיבידואליזם [...], כתולדה של התהליך הארוך שבמסגרתו האדם למד לראות את עצמו כיחיד אוטונומי [...] ולמד לתפוס את חיי הנפש שלו כמקורות של סמכות, משמעות וזהות" (עמ' 254). לכן הוא רואה גם ברוחניות הניו־אייג' הממוקדת בפרט וברגשותיו "מופע של חילון" ולא עדות להתחזקותה של הדת (עמ' 260).

פרסיקו טוען שהחילוניות ניצחה, שכן הדת איננה מכתיבה אפילו את היומיום של אנשים דתיים. על כך אפשר לשאול: האם הדת מזוהה עם הקולקטיביזם עד כדי כך שאין בכוחה להתאים את עצמה למציאות המשתנה? הרי היבטים אינדיווידואליסטיים תמיד היו בדת (ראו למשל ספר איוב וספר קהלת). ומצד שני, האם הקולקטיביזם לא הוספד מהר מדי? ומכיוון אחר: האם התבונה היא שהחליפה את האמונות הדתיות במודרנה המאוחרת, או שכיום יש אמונות ליברליות – האמונה בקיומן של זכויות אדם, בערך השוויון ובצורך בהגשמה עצמית – שמצופה מכל אדם הגון להאמין בהן, כפי שבעבר ציפו ממנו להאמין באל? לבסוף כדאי לציין שטיילור, שפרסיקו מרבה להתבסס עליו, פחות אופטימי ממנו לגבי האינדיווידואליזציה והחילון. הוא מעדיף עולם שבו נשים וגברים יהיו נפרדים פחות ומושפעים יותר מהסביבה, ויחזרו לשאוף לפגוש את הטרנסצנדנטי; טיילור מאמין בקיום ממד טרנסצנדנטי שהוא בוחר לכנות "אלוהי אברהם" (Taylor, 2007, p. 769).

תהיות אלו אינן גורעות מערך הספר שעורר אותן. זהו ספר מרתק הלוקח את הקורא למסע נהדר בעקבות רעיון צלם האלוהים, וגורם לו לשאול את עצמו כיצד לא הכיר עד כה יסודות כה מרכזיים של החילוניות וההומניזם המערבי.

מקורות

- Berger, Peter L. (1990). *The sacred canopy: Elements of a sociological theory of religion*. Anchor Books. [Original work published 1967]
- Berger, Peter L. (2014). *The many altars of modernity: Toward a paradigm for religion in a pluralist age*. Walter de Gruyter.
- Bruce, Steve. (2013). The curious case of the unnecessary recantation: Berger and secularization. In Paul Heelas, David Martin, & Linda Woodhead (Eds.), *Peter Berger and the study of religion* (pp. 89–102). Routledge.
- Eisenstadt, Shmuel N. (2000). Multiple modernities. *Daedalus*, 129(1), 1–30.
- Taylor, Charles. (2007). *A secular age*. Harvard University Press.
- Weber, Max. (2013). *The sociology of religion* (Trans. Ephraim Fischhoff). Beacon Press. [Original work published 1922]

Robert Braun. **Protectors of Pluralism: Religious Minorities and the Rescue of Jews in the Low Countries During the Holocaust.** 2019. Cambridge University Press. 316 pages

יניב רוניאל*

במהלך מאורעות האלימות שניצתו ברחבי הארץ בערים המעורבות במאי 2021, הערים רמלה ולוד משכו את תשומת הלב. לוד בלטה לחומרה בהתנגשויות האלימות בה בין יהודים וערבים ובתוצאותיהן הקשות. שני בני אדם נהרגו – מוסא חסונה ויגאל יהושע – ורבים נפצעו. בתים פונו מיושביהם ועוצר לילי הוטל. אל העיר נשלחו כוחות משמר הגבול, ונשקלה אף הכנסתן של פלוגות צבא. כנגד לוד, ברמלה הסמוכה, חרף המתח ואף שאירעו בה מקרי אלימות אחדים, נשמר שקט יחסי (איפרגן, 2021; שרביט ברזילי, 2021).

רמלה ולוד קרובות זו לזו, הן גאוגרפית הן סוציו-דמוגרפית. בשתי הערים שיעור דומה של מיעוט ערבי ושתייהן מצויות באותו אשכול במדרג הכלכלי-חברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. מה מסביר אפוא את ההבדל ברמת האלימות? לפנינו חידה סוציולוגית.

חידה דומה מגיעה את ספרו עטור הפרסים של רוברט ברון, העוסק במעשי הצלה של יהודים בידי נוצרים בארצות השפלה בתקופת השואה. ברון פותח את ספרו באזור טוונטה בהולנד, האזור שבו גדל ושעליו מבוסס גם חלק מרכזי במחקרו. הספר נפתח בחידה הטמונה בשתי ערים בטוונטה, אֶלְמֶלוּ וּבֶרְוֶן, הסמוכות זו לזו. ערב מלחמת העולם השנייה היו הערים דומות זו לזו מבחינת גודל האוכלוסייה, אפיון הסוציו-אקונומי וכן שיעור המיעוט היהודי שבהן. והנה, בבורן רק כ-20% מהיהודים ניצלו מגירוש על ידי הנאצים, בזכות פעולתה של הכנסייה הקתולית המקומית, ואילו באלמלו השכנה ניצלו בזכות הסיוע הקתולי שיעור כפול של יהודים – קרוב למחצית (42%) מהקהילה.

כמובן, בכל הקשור לשואה, מן הידועות היא שאסור להשוות, ואין מטרתן של הפסקאות הפותחות סקירה זו להציע השוואה, חלילה, בין מאורעות השואה לגל האלימות שתקף את אזורנו. ואולם ההשוואה היא לחם חוקה של הסוציולוגיה ההיסטורית ההשוואתית, ועל השוואות סוציו-גאוגרפיות כאלה ואחרות מבסס ברון את מחקרו, ואף את התאוריה שפיתח בתשובה לחידה. הקרבה בתחום המחקר התאורטי – מיעוטים לאומיים ודתיים וסוגיות של פעולה קולקטיבית, לרבות אלימות – עוררה בי את הדמיון ההשוואתי. החידה של רמלה ולוד עודנה ממתינה למדעני החברה הישראלים. את החידה של טוונטה פיתח ברון ושכלל לבחינה של הולנד בכלל ואף מעבר לה.

התשובה של ברון מובילה לתרומה התאורטית שהוא מפתח בספר: תזת (או יתרון) המיעוט. הטעון גורס שמיעוטים דתיים – כפי שהיו הקתולים באלמלו הפרוטסטנטית – ייטו יותר לנקוט פעולות הצלה אלטרואיסטיות ולהצליח בהן מאשר אוכלוסיית הרוב. שני גורמים (בשפת הספר: מכניזמים) משתלבים זה בזה ושילובם מסביר את יתרון המיעוט: ראשית, מיעוטים דתיים, ובפרט מנהיגיהם, ייטו יותר לאמפתיה עם הזר המצוי

* יניב רוניאל, דוקטורנט במחלקה לסוציולוגיה, אוניברסיטת שיקגו

תחת איום – טענה מסתברת ופשוטה בהגיגה הישיר. שנית, וחשוב יותר מבחינת סיכויי ההצלחה, לקהילות מייעוט יש יכולת רבה יותר לבצע פעולות קולקטיביות בחשאי, כדרוש לצורך מעשי ההצלחה. החשאיות הנדרשת מציבה דילמה נוספת לחוקריה של פעולה קולקטיבית, מעבר ל"בעיית הטרמפיסט" הידועה (Olson, 1965), שמקבלת משנה תוקף בפעולה קולקטיבית הנעשית תחת סיכון, כמו במקרים רבים של תנועות לשינוי חברתי (Loveman, 1998): כפי שברון מראה, סטטוס המיעוט מקנה יכולות פעולה קולקטיבית חשאית. בקרב חברת הרוב פעולה כזאת אמנם אפשרית, אך החשיפה לסכנות גבוהה יותר וסיכויי ההצלחה נמוכים יותר.

ברון מדגיש שיתרונו של המיעוט נובע מגודלה היחסי של קבוצת המיעוט לעומת קבוצת הרוב; אין מדובר בגודל אבסולוטי. זו תובנה זימליאנית חשובה, שהוא מוכיח בהמשך הספר באמצעות ניתוחים סטטיסטיים (שבהם הוא מראה את השפעת גודלה היחסי של קהילת המיעוט על מאמצי ההצלחה, ללא קשר לגודלה האבסולוטי). תובנה זו מתקשרת לתרומה התאורטית של תזת המיעוט של ברון, שעומדת כנגד הסברים קודמים של פעולות הצלה אלטרואיסטיות. המחקר הקיים נטה להסביר מעשי הצלה בתקופות של אלימות ורצח עם, ובפרט בשואה, באמצעות התמקדות ברמת המיקרו ובמאפיינים האינדיבידואליים של המצילים, או לחלופין – ברמת המקרו – בניסיונות לאפיין דתות או לאומים בעלי "נטייה אלטרואיסטית". ברון דוחה הסברים אלו, ונשען על מגמת מחקר חדשה יחסית שמסבירה אלטרואיזם מתוך התמקדות ברמת המזו של קהילות הבודדות. ואולם התוספת הזימליאנית החשובה שלו היא שלא מאפיינה של קהילה המקומית עצמה הם החשובים אלא הפוזיציה היחסית שלה, כלומר מיקומה – גאוגרפית וחברתית – ומיקום חבריה ביחס לחברת הרוב שסביבם.

הספר של ברון מצטיין לא רק בתזה מחדשת ובטיעון מבריק. משקלו הסגולי של המחקר נעוץ בראיות האמפיריות המגוונות והמכריעות שברון מביא כדי להוכיח שוב ושוב – ושוב – את נכונותה של ההיפותזה. המחקר הוא מלאכת מחשבת של מערך מחקר (research design) מקיף ומחוכם, של איסוף נתונים שקדני ומופתי, ושל שילוב בין מחקר כמותי (שהוא העיקר, לרבות ניתוח סטטיסטי גאוגרפי) ואיכותי (שהוא משני) כדי להוכיח את תזת המיעוט, על שני מרכיביה. בפרקים האמפיריים (פרקים 4-7 עוסקים בהולנד; פרק 9 עוסק בבלגיה) ברון מוכיח את טענת האמפתיה (פרק 4) באמצעות קידוד של כתבות עיתונות מקהילות דתיות הולנדיות שונות, ומוכיח את טענת יכולת הפעולה החשאית (פרק 5) באמצעות ריכוז נתונים על כתובות יהודים שגורשו או הוצלו ועל כתובות כנסיות המיעוט, וחשוב מרשים ומתוחכם של המרחק בין הראשונות לאחרונות. בחישוביו נסמך ברון על בסיס נתונים של למעלה מ-120 אלף רשומות של כתובותיהם של יהודים שחיו בהולנד, שהוצלבו באמצעים ממוחשבים עם נתונים מתוך רשימות של נספים וניצולי מחנות. זוהי עבודה מחקרית, ארכיונית וסטטיסטית מרשימה ביותר, אך הפרקים שבהם תזת המיעוט מוכחת בצורה מאירת עיניים ממש – מכיוון שבהם פעולות ההצלחה מודגמות באופן קונקרטי ונקודתי – הם אלה שבהם ברון מתמקד במקרי מחקר ספציפיים מאזור טוונטה (פרק 6) ומכמה אזורים נוספים (פרק 7; מכיוון שטוונטה הוא אזור על קו התפר הפרוטסטנטי-קתולי, ברון בדק גם אזורים שיש בהם רוב פרוטסטנטי או קתולי מובהק כדי לוודא שתזת המיעוט נכונה גם בהם). אם לרגע יתפתה הקורא לבקר את הספר על

שהכול בו "מסודר" ומתאים מדי לתאוריה, ברון מספק גם מקרים יוצאי דופן החורגים מתזת המיעוט (בפרק 8 המוקדש לכך) ועוד מקרים השוואתיים (בפרק 10 המסכם), כדי להסביר את התנאים הדרושים להתקיימותה של תזת המיעוט.

סביר שהספר יעורר עניין בקרב ישראלים - לא רק סוציולוגים, אלא גם חוקרי שואה והיסטוריונים - בשל עיסוקו בשואה ובמעשי הצלה של יהודים. עם זאת, ייתכן שלאור הנטייה האידאולוגית בישראל להדגיש את ייחודיותה של השואה, יהיו מבין הקוראים הישראלים כאלה שימצאו טעם לפגם בגישתו של הספר (אף שהיא עולה בקנה אחד עם שאר מחקרים סוציולוגיים-היסטוריים עדכניים בתחום), הרואה בשואה אירוע שיש לחוקרו בהשוואה לאירועים היסטוריים אחרים של רצח עם ורדיפות המוניות של מיעוטים לאומיים. כך או אחרת, זהו ספר חשוב לחוקרים המתעניינים באלטרואיזם ובאלימות פוליטית, ובאיכותו הוא מציב רף יוצא דופן למחקרים סוציולוגיים היסטוריים השוואתיים. אפשר לשער שההיסטוריה תספק בעתיד מקרים נוספים של רדיפות וניסיונות הצלה, שיאפשרו לחוקרים לבדוק את נכונותה של תזת המיעוט; נוכל רק לקוות שהתחזית תתבדה, ושלא נזדקק להשוואות.

מקורות

איפרגן, שמעון. (2021, 14 במאי). [הערים המעורבות בוערות, רמלה שומרת על שקט יחסי: "לא ניתן שיהרסו את מערכת היחסים הטובה בין יהודים לערבים בעיר".](#) *Mako*.
 שרביט ברזילי, שלומית. (2021, 26 בספטמבר). [מדוע דווקא ברמלה נשמר שקט יחסי ב"שומר החומות"?](#) *ynet*.

Loveman, Mara. (1998). High-Risk collective action: Defending human rights in Chile, Uruguay and Argentina. *American Journal of Sociology*, 104(2), 477–525.

Olson, Mancur. (1965). *The logic of collective action: Public goods and the theory of groups*. Harvard University Press.

Israeli Sociology

A Journal for the Study of Society in Israel

English Abstracts

Volume 23 No. 1 • June 2022

Overcoming Multiculturalism

Merav Nakar-Sadi

Abstract. Although the multiculturalist stance strongly supports the inclusion of groups not characterized as Western, secular or liberal, the discussion on the rules by which proper coexistence should be promoted takes place in a moral space devoid of the cultural foundations of the very groups it seeks to promote. Using the method of autoethnography, this essay describes my subjective experience, as a fifty year old critical sociologist holding progressive views, as part of a group of social activists, who represent a broad range of cultures and beliefs in Israeli society: the insights I gained and the questions that remain unanswered. This is not a document offering a well-defined alternative to multiculturalism, but a painstaking introspection of a subjective experience that serves to understand social and cultural contexts.

Keywords: Multiculturalism, shared society, post secularism, post liberalism

Trapped Between Class and Ethno-Nationalism: “Intra-Arab Gentrification” in a Contested City

Yael Shmaryahu-Yeshurun

Abstract. Studies in urban sociology, particularly the study of gentrification, highlight how class displacement intersects with racial or ethnonational displacement. Challenging this narrative, this study presents a new phenomenon – “Intra-Arab gentrification”: gentrification led by Arab entrepreneurs and business owners in Old Acre, revealing a complex relationship between class and ethnonationalism. Based on in-depth interviews and an analysis of policy documents and press articles, the study shows that entrepreneurs and public-housing tenants are caught in conflicts between their ethnonational and class identities and interests. Moreover, the study describes how intra-Arab gentrification, operating in the reality of a geopolitical conflict and a neo-liberal economy, intensifies tensions between classes in the Arab society and places them against each other in competition for assets. These findings contribute to a re-

evaluation of class and ethnonational intersection in a way that recognizes the opportunities and costs of gentrification for different classes in the same minority group. They further illustrates the ways in which class identity acts as a dividing force in an ethnonational minority group.

Keywords: Gentrification, intersection, class, ethno-nationalism

Married and Faceless: Fragmenting Discreet Relationships in the Age of Tinder

Merav Perez

Abstract. Are mobile dating apps such as Tinder changing the nature of extramarital relationships? I examined this question by means of digital ethnography, observing profiles of anonymous married men on Tinder and OkCupid and conducting interviews with them. The participants' narratives reveal the new-old meanings of contemporary extramarital relationships. Married men explain their use of the dating app as motivated by the age-old desire to compensate for a lack of marital sexual passion. However, the affordances of dating apps are translated into new strategies that facilitate men's ability to better direct, shape, hide, and end their relationships. Specifically, the apps' technological interface helps construct extramarital relationships and the emotions involved in them as fragmentary, limiting them to the sexual sphere and keeping them temporary and confidential. While new technology thus assists forbidden affairs, it also enables to conduct them without jeopardizing users' marriages, thus supporting traditional monogamous values.

Keywords: Extramarital relationships, online dating, digital sociology, digital ethnography

Role Conflict, Enrichment and Sense of Balance Among Working and Studying Parents

Liat Kulik

Abstract. The goal of this study was to test the relationship between role conflict, role enrichment and sense of balance on the one hand, and wellbeing on the other hand, among working and studying parents in three systems: family-work, family-studies and work-studies. The research sample included 256 participants (161 women and 95 men). Relationships were found between role conflict and the experience of enrichment on the one hand, and wellbeing on the other hand, in all three systems. Role conflict intensity was lowest in the family-work and the studies-work interfaces, and highest in the studies-family and work-studies interfaces. The lowest sense of balance was found in the family-studies system. Men experienced a higher general sense of balance than women, whereas the intensity of the general role conflict was higher among women. The findings highlight the family's contribution to enriching working and studying parents in Israeli society.

Keywords: Role conflict, role enrichment, role balance, wellbeing, gender

Class-Based Inequalities in Health and Mortality in Israel: A Theoretical and Empirical Review

Isaac Sasson and Atalia Regev

Abstract. Israel, like other high-income countries, exhibits substantial and rising class disparities in health and mortality. Individuals with high levels of education and income benefit on average from better physical and cognitive health, as well as lower mortality rates. Yet in spite of the importance of socioeconomic disparities for health inequality, this area of research received little attention in Israeli sociological research. As a result, key sociological insights are absent from public and academic discussions on health inequalities and how to reduce them. In this article we first review the causal mechanisms for explaining class-based disparities in health and mortality, emphasizing three theoretical frameworks:

health lifestyle theory, the life course approach to health disparities, and the chronic stress paradigm. Second, we provide an empirical review of class-based inequalities in health and mortality in Israel. Lastly, we propose new directions for research on health inequalities in Israel, pointing to underutilized data sources and highlighting patterns and trends unique to Israeli society.

Keywords: Sociology of health, health and mortality inequalities, social stratification, socioeconomic status

The Great Transformation as a Political Economic Theory: Polanyi's Message to Leftist Social Movements in the Age of Big Crises

Arie Krampf

Abstract. In this essay I explain the renewed interest in the works of Karl Polanyi, particularly in his book, *The Great Transformation*, which has been recently published in Hebrew. Polanyi, I argue, offers a critical political economy theory of contemporary capitalism that does not rely on Marxist assumptions, which he also challenges. In *The Great Transformation*, Polanyi makes three key unconventional claims: First, the primary movers of *The Great Transformation* in the nineteenth century were not domestic, but rather international: the globalization of money. Second, Polanyi downplays the role of class struggle in the formation of modern capitalism. Instead, he assigns to states and their interactions at the global level a much more central role in shaping modern capitalism. Third, for Polanyi, the most urgent problem associated the capitalist regime is not inequality, but its unsustainability caused by financial instability and the erosion of the social and natural infrastructure of capitalism. Those controversial claims explain the appeal of Polanyi in the era of large crises.

Keywords: Globalization of money, double movement, political economy

The First Probabilistic Web-Based Panel in Israel: Representativeness, Probabilistic Sampling, and Extended Recruitment Process

Sigal Alon, Anat Oren and Karin Balnero

Abstract. The first probabilistic web-based panel in Israel, developed and built by the B.I. and Lucille Cohen Institute for public opinion research at Tel Aviv University, is described in this article. We detail the panel construction and its uniqueness relative to existing internet panels in Israel. The panel recruitment and maintenance procedures are complex and include the following components: a dedicated random sample of individuals from a sampling frame (the Israeli population registry); mixed-mode recruitment (telephone and postal) to augment the panel's representativeness; and constant panel refreshment. This transparent procedure yields unique methodological advantages for academic research, such as the ability to calculate the sampling error compared to other existing panels. In conclusion, this is the only panel in Israel that complies with the highest methodological standards that can replace face-to-face or telephone surveys at a lower cost, while maintaining high methodological quality.

Keywords: Online survey, probabilistic web-based panel, probabilistic sampling, representative sample

علم الاجتماع الإسرائيلي

مجلة علمية لأبحاث المجتمع في إسرائيل

الملخصات باللغة العربية

التعددية الثقافية، الى اين؟

ميراف نقار سدي

ملخص. على الرغم من الموقف الإيجابي التي تتخذها دراسات التعددية الثقافية تجاه خطاب دمج المجموعات غير العربية وغير العلمانية او غير الليبرالية، ما زالت مناقشة قواعد الحياة المشتركة بين الفئات المجتمعية تدور داخل مساحة اجتماعية أخلاقية موازية خالية من مفاهيم الاخلاق، العدل والمجتمع المستحقة لتلك الفئات. استناداً إلى منهجية الاثنوغرافيا الذاتية تطرح هذه الورقة البحثية مفهوم بديل للمعايير أحادية الجانب المتبعة ضمن نموذج التعددية الثقافية من خلال المشاركة والانخراط داخل مجموعة اجتماعية ناشطة، تتألف من ناشطين اجتماعيين من شتى الثقافات والمعتقدات في المجتمع الاسرائيلي. حيث قمت بتحليل تجربتي الشخصية خلال انخراطي التام داخل المجموعة كباحثة اجتماعية خمسينية ناقدة لديها مفاهيم ذاتية، تساؤلات كثيرة ومواقف عدة بمختلف المجالات الاقتصادية والمجتمعية والقومية. هذه الورقة البحثية ليست وثيقة بديلة لنموذج التعددية الثقافية ولكنها تقدّم آليات عملية لكيفية تطبيق منهجية الاثنوغرافيا الذاتية. أبرزها القاء نظرة معمّقة على تجربة الباحث الشخصية من اجل فهم واستكشاف السياقات الاجتماعية والثقافية للفئة الاجتماعية المدروسة.

كلمات مفتاحية: التعددية الثقافية، حياة مشتركة، ما بعد العلمانية، ما بعد الليبرالية

بين الطبقية والقومية-الاثنية: ظاهرة الاستطابق في المجتمع العربي في المدينة المختلطة

ياغيل شمارياهو-يشورون

ملخص. معظم دراسات علم الاجتماع الحضري، ولا سيّما بحوث الاستطابق، تسلط الضوء على العلاقة المباشرة بين الانزياح الطبقي والانزياح الاثنوقومي او العرقي. الدراسة الحالية تتحدّى الخطاب السائد من خلال تسليط الضوء على ظاهرة جديدة الا وهي، ظاهرة الاستطابق في المجتمع العربي لدى رواد اعمال عرب أثرياء سكان مدينة عكا القديمة. تكشف هذه الظاهرة عن العلاقات المرّكبة بين الطبقة الاجتماعية والهوية الاثنوقومية. استناداً إلى مقابلات شخصية معمّقة مع رواد أعمال ومواطنين عرب وتحليل وثائق وتقارير صحفية متنوّعة، تُظهر الدراسة أن رواد الأعمال ومستأجري المساكن العامة في مدينة عكا القديمة يعيشون في صراعٍ دائمٍ بين مصالحهم الخاصة وهويتهم الاثنوقومية ومكانتهم الاجتماعية. كما ويشير البحث الحالي الى ان ظاهرة الاستطابق في المجتمع العربي تعمل في واقع جيوسياسي واقتصادي نيوليبرالي مرّكب ومليء بالصراعات، مما يزيد من حدة التوتر والمنافسة بين الطبقات الاجتماعية داخل المجتمع العربي على الموارد

الاقتصادية وطبيعة المكان. تساهم نتائج هذا البحث في إعادة النظر بالتقاطع الطبقي الاثنوقومي عبر دراسة وفهم تداعيات الاستطباق على مختلف الطبقات الاجتماعية داخل الأقلية الاثنوقومية. كما وتشير نتائج البحث الى الطرق التي تعمل بها الهوية الطبقية كقوة انقسامية لشردمة الاقلية الاثنوقومية.

كلمات مفتاحية: استطباق، تقاطع، طبقة، اثنوقومية

زواج مجهول الهوية: تجزئة العلاقة السرية في عصر "تندر"

ميراف بيريز

ملخص. تطرح الدراسة الحالية السؤال التالي: هل تطبيقات المواعدة مثل "تندر" يمكنها تغيير طبيعة العلاقات الحميمة والجنسية والسرية خارج مؤسسة الزواج؟ استناداً الى منهجية الاثنوغرافيا الرقمية، قامت الباحثة بمراقبة 394 حساباً الكترونياً لرجال متزوجين مجهولي الهوية عبر تطبيقات "تندر" و "OkCupid" واجراء مقابلات مع 28 رجلاً عن بعد. كشفت الدراسة عن امط قديمة وجديدة للعلاقات السرية في العصر الحالي. حيث يقوم الرجال في استخدام تلك التطبيقات من اجل التعويض عن الشغف الجنسي المفقود في علاقاتهم الزوجية. هذا الخطاب المؤلف يبرر إقامة علاقات سرية خارج نطاق الزواج. كما وتسمح هذه التطبيقات في استخدام استراتيجيات جديدة لمساعدة الرجال على التحكم، إخفاء، وانهاء علاقاتهم الثانوية بنجاح. هؤلاء الرجال يجندون المنصة الرقمية التكنولوجية من اجل إقامة علاقاتهم السرية وصياغة مشاعرهم بطريقة براغماتية، غير متواصلة، مؤقتة وسرية، تقتصر فقط على ممارسة الجنس. لذلك تساعد هذه التطبيقات على تحقيق رغبة الرجال في إقامة علاقات سرية خارج نطاق الزواج وإدارتها دون تعريض علاقاتهم الزوجية للخطر. بالإضافة تظهر هذه الدراسة ان التكنولوجيا الحديثة تعمل على تحسين مؤسسة الزواج الأحادي التقليدي بدون اية عراقيل او مضايقات.

كلمات مفتاحية: علاقات خارج نطاق الزواج، مواعدة عبر المنصة الرقمية، علم الاجتماع الرقمي، اثنوغرافيا رقمية

الوالدين بين صراع الأدوار والاثراء والاحساس بالتوازن

ليئات قوليق

ملخص. تتناول الدراسة الحالية العلاقة بين صراع الأدوار والاثراء والاحساس بالتوازن من جهة وبين رفاهية الوالدين من جهة أخرى في ثلاثة أنظمة مختلفة: العائلة-العمل، العائلة-التعليم والتعليم-العمل. يتألف البحث من عينة دراسية غير احتمالية تشمل 256 مشترك/ة (161 نساء، 95 رجال)، حيث تم جمع البيانات عن طريق رابط الكتروني عبر الإنترنت. كشفت الدراسة الحالية عن وجود علاقة مترابطة بين ثلاثة متغيرات في الأنظمة المذكورة اعلاه: صراع الأدوار، الاثراء والرفاهية. ولكن نوعية العلاقات بين تلك المتغيرات كانت مختلفة في كل نظام. اشارت النتائج الى وجود نسبة قليلة من صراع الأدوار بين نظام العائلة-التعليم ونظام التعليم-العمل، ونسبة كبيرة بين نظام التعليم-العائلة ونظام العمل-التعليم. كما وكشفت النتائج عن نسبة قليلة من الاحساس بالتوازن في نظام العائلة-التعليم. حيث رأينا نسبة كبيرة من الإحساس بالتوازن لدى الرجال مقارنة بالنساء. في حين حدة صراع الأدوار كانت اعلى لدى النساء. تبين ايضا ان لا وجود لفروقات بين الجنسين في تجربة الإثراء. نتائج البحث تسلط الضوء على مساهمة الأسرة في تمكين الوالدين الذين يدرسون ويعملون في المجتمع الإسرائيلي رغم المتطلبات الاسرية، الدراسية والعملية.

كلمات مفتاحية: صراع الادوار، اثراء الدّور، التوازن بين الادوار، الرفاهية، النّوع الاجتماعي

عدم المساواة الاجتماعية الطبقيّة في الصحة والوفيات في إسرائيل: مراجعة نظرية وتجريبية

اسحاق ساسون وعتاليا ريغيف

ملخص. كما هو الحال في دول أخرى، هناك علاقة وثيقة بين الطبقة الاجتماعية-الاقتصادية وبين الصحة في إسرائيل، بل وتزداد توثقاً في العقود الأخيرة. يتمتع أولئك الذين يتمتعون بمستويات تعليم ودخل عالية، بصحة بدنية وذهنية أفضل، إلى جانب انخفاض في احتمالات الإصابة بالأمراض وارتفاع متوسط العمر المتوقع. على الرغم من تأثير الفوارق الطبقيّة في الصحة وعلى الرغم من كونها ساحة رئيسية لعدم المساواة والتفاوت الاجتماعي، لم تحظ القضية باهتمام كبير في البحث السوسولوجي في إسرائيل. في ظل هذا، يبرز بشكل خاص غياب الرؤى السوسولوجية المدروسة فيما يتعلق بعدم المساواة في الصحة وأسبابها وطرق التعامل معها في الخطاب المجتمعي العام والأكاديمي. تقدم هذه الورقة مراجعة للأدبيات النظرية التي تتناول الفروقات الطبقيّة في الصحة، وتشمل تركيز على ثلاثة مناهج: نظرية نمط الحياة الصحي، ونظرية المسار الحياتي، ونموذج الإجهاد المزمن. يليها كشف تجريبي للفجوات الطبقيّة في الصحة والوفيات في إسرائيل، حيث يتم

وصف التغيرات في هذه الفجوات في العقود الأخيرة. في نهاية المطاف، من خلال الربط بين هذين الأمرين، يتم وصف الأنماط والسيرورة الفريدة للمجتمع الإسرائيلي مقارنةً مع ما يحدث في العالم، ويتم اقتراح اتجاهات بحثية جديدة وخصبة لامكانيات استمرار البحث حول عدم المساواة في الصحة في السياق المحلي.

كلمات مفتاحية: سوسيلوجيا الصحة، عدم المساواة في الصحة والوفيات، تفاوت اجتماعي، طبقة اجتماعية-اقتصادية.

التحوّل الكبير كنظرية اقتصادية-سياسية: رسالة بولاني للحركات اليسارية في عصر الأزمات الكبرى

آرييه كرامبف

ملخص. يسعى هذا المقال إلى فك رموز الاهتمام المُجدّد الذي يجده الكثيرون في فكر كارل بولاني في السنوات الأخيرة، ولا سيما في كتابه التحوّل الكبير. ما يميّز بولاني هو أنه يقدم نقدًا للنظام الرأسمالي، دون الاعتماد على افتراضات ماركسية، بل أنه يتحدّاهَا. أجادل في المقال، أن بولاني يقترح ثلاث حجج أساسية تتحدى كلاً من خطاب اليمين الليبرالي وخطاب اليسار الاجتماعي. أولاً، فهو يعزو القوة الدافعة للتحوّل الكبير في القرن التاسع عشر إلى السيرورة العالمية لتدويل النقود (العملة المالية)، وليس إلى العوامل المحلية. ثانيًا، فإنه يقلّص من دور الصراع الطبقي في بلورة الرأسمالية الحديثة. في نظره، لعبت العلاقات بين الدول القومية والنظام الاقتصادي الدولي دورًا أكثر أهمية في تشكيل النظام الرأسمالي في القرنين التاسع عشر والعشرين. ثالثًا، نقطة ضعف النظام الرأسمالي في نظره، ليست عدم المساواة التي يخلق، ولكن ضعفه نتيجة عدم الاستقرار والضرر الذي يلحق بالبنى البشرية والاجتماعية والطبيعية التي تجعل وجوده مُمكنًا. تشرح هذه الادعاءات لماذا يجد كثيرون في فكر بولاني إجابات لأسئلة ظهرت مجددًا في عصر الأزمات الكبرى في أوائل القرن الحادي والعشرين.

كلمات مفتاحية: الحركة المزدوجة، العملة المالية، اقتصاد سياسي

قائمة البيانات الإحصائية الإلكترونية الوحيدة في إسرائيل: التمثيل، اخذ العينات الاحصائية وعملية التّجنيد الموسّعة

سيغال الون، عنات اورن وكارين بلانبرو

ملخص. تعرض هذه الورقة البحثية قائمة البيانات الإحصائية الإلكترونية الوحيدة في إسرائيل، والتي طوّرها وبنائها معهد ب.ي. ولوسيل كوهين لدراسات الرأي العام في جامعة تل أبيب. كما وتطرح هذه الورقة خصائص القائمة واستخداماتها المتاحة وكيفية إنشاء عينة تمثيلية مقارنة بقوائم احصائية متوفّرة حاليا في إسرائيل. فعملية تجنيد المشتركين في الاستطلاعات وازافتهم للقائمة والحفاظ عليها هي عملية مرّكبة وتتطلب: اخذ عينة تمثيلية احتمالية من قائمة الافراد الفعلية الموجودة في بيانات السجل السكاني بشكل عشوائي؛ استخدام طرق تجنيد مختلفة (عبر الهاتف والبريد الالكتروني) لرفع نسبة التمثيل في القائمة؛ وتحديثها بشكل مستمر. تُنمّذ هذه العملية بشفافية مطلقة كما المطلوب، وتمنح للقائمة ميزات وخصائص منهجية بحثية تميّزها عن سائر القوائم المتوفّرة حاليا في إسرائيل مثل القدرة على حساب خطأ المعاينة. هذه القائمة الإلكترونية الوحيدة في إسرائيل التي تلتزم بأعلى المعايير المنهجية ويمكنها أن تحل محل الاستطلاعات الواجهية أو الهاتفية. جودتها المنهجية عالية للغاية وتكلفتها منخفضة مقارنة بتكاليف طرق الجمع التقليدية.

كلمات مفتاحية: استطلاع رأي عام عبر الانترنت، قائمة الكترونية احصائية، اخذ العينات الإحصائية، عينة تمثيلية وعملية تجنيد موسّعة

Israeli Sociology

Founded in 1998, Israeli Sociology is published in Hebrew twice a year. The journal serves as a platform for local research that maintains a dialogue with sociological scholarship around the world. The journal invites manuscripts from a variety of theoretical and methodological approaches, in line with the heterogeneity of the discipline, as well as review essays and research notes, all subject to a peer review process. The journal also includes an extensive book-review section that offers a wide-range view of the Israeli social science scene. Israeli Sociology was founded by the Department of Sociology and Anthropology at Tel-Aviv University and is supported by the Institute for Social Research (established by the Department of Sociology and Anthropology at Tel Aviv University), by the David Horowitz Institute for Social and Economic Research and by the Israeli Sociological Society.

Editor: **Alexandra Kalev**

Book Review Editor: **Tom Pessah**

Editorial Assistant: **Dana Shay**

Instructions for Authors:

- Israeli Sociology invites submissions of manuscripts, from a variety of methodologies and with distinct theoretical and empirical contributions to Israeli sociology in particular and to sociology in general.
- Israeli Sociology will consider publishing only manuscripts that have not been published and are not under review elsewhere, in any language.
- The journal uses an anonymous peer review process.
- Manuscripts should include a cover page with the title of the manuscript in Hebrew and English, authors' name in Hebrew and English, address, phone number, e-mail address, and their academic or professional affiliation.
- Submissions should not exceed 9,000 words in length, including footnotes and bibliography and should include a 150-word abstract in Hebrew and English detailing the research question, method, findings and contribution.
- Manuscripts will be submitted in Word, font David, size 12, double space.
- Tables and graphs should be attached in the body of the manuscript where they should appear, and in an editable format. Pictures that appear in the body of the manuscript should also be attached in a separate image format.
- For manuscripts accepted for publication, it is the authors' responsibility to add internal links to in-text references, and to write the bibliography according to the APA rules, with full names of the authors of the sources.
- Manuscripts must be written in Hebrew. Manuscripts in English will only be accepted in exceptional cases. If the manuscript is accepted for publication, the authors must then submit a version in Hebrew.
- Manuscripts should be submitted by email to: socis@tauex.tau.ac.il

علم الاجتماع الإسرائيلي

مجلة علم الاجتماع الإسرائيلي هي مجلة علمية نصف سنوية، تأسست عام 1998 ومخصصة بالكامل للمقالات التي تتناول مجال علم الاجتماع باللغة العبرية. المجلة عبارة عن منبر للأبحاث العلمية المحلية التي تتواصل مع الأبحاث العلمية العالمية في مجال علم الاجتماع. تستقطب المجلة عددًا كبيرًا من المقالات العلمية المتنوعة من حيث المناهج البحثية والتوجهات النظرية التي تعكس التنوع في مجال علم الاجتماع. بالإضافة إلى ذلك، تُخصّص المجلة حيزًا واسعًا لمراجعات نقدية للكتب العلمية، حيث تُعرض فيه نظرة موسّعة لمشهد علم الاجتماع الإسرائيلي. أُسّست مجلة علم الاجتماع الإسرائيلي على يد قسم علم الاجتماع والانثروبولوجيا في جامعة تل أبيب، بدعم من معهد البحوث الاجتماعية (الذي أنشأه قسم علم الاجتماع والانثروبولوجيا في جامعة تل أبيب)، معهد دافيد هوروفيتس للبحوث الاجتماعية والاقتصادية ورابطة علم الاجتماع الإسرائيلية.

المحررة: ألكسندرا كاليث

محرر قسم الكتب: نوم بيسح

مساعدة التحرير: دانا شاي

تعليمات للمؤلفين/ات:

- تضمّ مجلة «علم الاجتماع الإسرائيلي» مقالات إمبريقية من مختلف المناهج البحثية ذات الإسهام النظري والإمبريقي الخاص بعلم الاجتماع الإسرائيلي، المحلي والعالمي.
- تُشرف هيئة تحرير المجلة على نشر مقالات لم تُراجعها أو تنشرها مجلات علمية أخرى بالعبرية أو بأي لغة أخرى.
- تخضع المقالات التي يتم إرسالها للمجلة إلى تحكيم أكاديمي سرّي من قبل قراء مختصين.
- يجب ألا يتجاوز عدد كلمات المقال المقدم للتحكيم ٩,٠٠٠ كلمة بما في ذلك الهوامش، قائمة المراجع الكاملة وملخص يحوي على ٥١ كلمة باللغتين العبرية والانجليزية، يشمل سؤال البحث، منهجية البحث، استنتاجات البحث وإسهامه.
- يجب كتابة المخطوطة في ملفّ Word بخطّ David، بحجم ١٢ وفراغ مزدوج بين السطور.
- إضافة صفحة العنوان باللغتين العبرية والانجليزية، وإدخال التفاصيل التالية: عنوان البحث، اسم المؤلفين/ات باللغتين العبرية والانجليزية، عنوان البيت، رقم الهاتف، عنوان البريد الإلكتروني والاختصاص الأكاديمي أو المهني.
- وضع الجداول والرسوم البيانية في مكانها الصحيح بحسب سياق البحث وبصيغة يمكن تعديلها. كما ويجب أدرج الصور الموجودة في البحث وإرفاقها بصيغة صورة منفصلة.
- في حال تمّ قبول المقال، على الكاتب/ة أو الباحث/ة إضافة المصادر داخل البحث وكتابة قائمة المراجع وفقًا لقواعد الـ APA، مع كتابة الأسماء الشخصية الكاملة لمؤلفي المصادر.
- كتابة المقالات باللغة العبرية فقط. حيث يمكن قبول المقالات باللغة الإنجليزية في حالات استثنائية فقط، مع إلزام المؤلفين/ات بترجمتهما إلى اللغة العبرية.
- يجب إرسال الورقة البحثية الى البريد الإلكتروني التالي: socis@tauex.tau.ac.il